

Bába Barbara

HANGTANI NYELVJÁRÁSI KÜLÖNBSÉGEK
A KORAI ÓMAGYAR KORBAN

Bába Barbara

**Hangtani nyelvjárási különbségek
a korai ómagyar korban**

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2026

A Magyar Névarchívum Kiadványai 62.

Sorozatszerkesztő:
Hoffmann István és Tóth Valéria

Készült a Magyar Tudományos Akadémia által támogatott
Magyar Nemzeti Helynévtár Program keretében.

Lektorálta:
Juhász Dezső

ISBN 978-963-615-361-8 (print)
ISBN 978-963-615-362-5 (pdf)
ISSN 1417-958X

© Bába Barbara, 2026
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2026

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar Könyv-
kiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Bába Barbara
Borítóterv: Gacsályi Gábor
Készült a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt. nyomdájában.

Tartalom

Bevezetés	7
1. A nyelvjárástörténet forrásai	11
1.1. A törzsnévi adatok, a rokon nyelvi és a jövevényelemek történeti dialektológiai forrásértéke	11
1.2. A mai nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke	13
1.3. A nyelvemlékek adatainak nyelvjárástörténeti forrásértéke	16
1.3.1. Az oklevelek kevert nyelvi állapotáról	16
1.3.1.1. Az írásszokások hatása a nyelvemlékek nyelvi ingadozásaira	17
1.3.1.2. A nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatainak nyelvi ingadozásai	24
1.3.2. A források eloszlásának kronológiai egyenetlensége	37
1.3.3. A források eloszlásának területi egyenetlensége	39
1.3.4. A hangtani szembenállások közötti változásviszonyok	43
1.4. A helynevek nyelvjárástörténeti forrásértéke	44
1.4.1. Helynév-etimológia és nyelvjárástörténet	48
1.4.2. A helynévbokrok etimológiai problémái	54
1.5. Összegzés	59
2. Korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási szembenállások	61
2.1. Az <i>i ~ ü</i> szembenállás a korai ómagyar korban	63
2.1.1. A történeti adatok vallomása	63
2.1.1.1. Helyesírás-történeti kérdések	64
2.1.1.2. Keletkezéstörténeti háttér	66
2.1.1.3. Kronológiai sajátosságok	71
2.1.1.4. Területi sajátosságok	72
2.1.2. Az <i>i ~ ü</i> szembenállás kialakulását befolyásoló tényezők	76
2.1.2.1. Nyelvjárási kontaktusjelenségek	76
2.1.2.2. A hangsúlyviszonyok hangmódosító hatása	79
2.1.2.3. A hangkörnyezettől függő hangváltozások	81
2.1.3. A jelenkori adatok vallomása	83
2.2. Az <i>ě ~ ō</i> szembenállás a korai ómagyar korban	90
2.2.1. Helyesírás-történeti kérdések	93

2.2.2. Keletkezéstörténeti háttér	95
2.2.3. Kronológiai sajátosságok	103
2.2.4. Területi sajátosságok	106
2.3. Az <i>é ~ í</i> szembenállás a korai ómagyar korban	108
2.3.1. Helyesírás-történeti kérdések	108
2.3.2. Keletkezéstörténeti háttér	109
2.3.3. Kronológiai sajátosságok	114
2.3.4. Területi sajátosságok	114
2.4. Az <i>l</i> hang kiesésével kapcsolatos szembenállások a korai ómagyar korban	120
2.4.1. Az <i>l</i> kiesésének és vokalizációjának megítélése	120
2.4.2. Keletkezéstörténeti háttér	121
2.4.3. Az <i>l</i> hang kiesésének és betoldódásának fonetikai sajátosságai	127
2.4.4. Kronológiai sajátosságok	129
2.4.5. Területi sajátosságok	130
2.5. Az <i>ěŷ</i> diftongussal kapcsolatos szembenállások a korai ómagyar korban	133
2.5.1. Helyesírás-történeti kérdések	135
2.5.2. Keletkezéstörténeti háttér	138
2.5.3. Kronológiai sajátosságok	145
2.5.4. Területi sajátosságok	146
2.6. Összegzés	148
Kitekintés	153
Irodalom	155
Név- és szóalakmutató	169
Summary	185
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei	191

Bevezetés

1. Munkám a magyar nyelvtörténet írásos szakaszának első nagy korszakára, a korai ómagyar korra összpontosítja a figyelmét, arra az időszakra, amelyben a magyar nyelv írásszokásai még legfeljebb csírájukban jelentek meg, s a nyelvhasználat legfőbb jellemzője a nyelvjárási tagoltság volt. A nyelvjárástörténeti kutatások a magyar nyelvtudományban az utóbbi bő fél évszázadban periférikus jellegűek voltak: BENKŐ LORÁND fontos szintézise (1957) óta kevés írás foglalkozott átfogóan a területtel, közülük JUHÁSZ DEZSŐ összefoglalása (2018) emelhető ki. Az említett időszakban a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak az ómagyar korra is vonatkozó fontos szintézisei készültek el (TNYt., TESz., EWUng.). Ezekben a kézikönyvekben azonban a nyelvjárástörténet szempontja háttérben maradt. Ezek a munkák ugyanakkor a magyar nyelvtörténetírásban olyan elméleti és módszertani megújulást hoztak, amelyek a nyelvjárástörténeti vizsgálatokat is megtermékenyíthetik. A hozzáférhető és nyelvészeti sok más szempont szerint alaposan feltárt forrásanyagok száma ugyancsak jelentősen felszaporodott az utóbbi fél évszázadban, ezek nyelvjárástörténeti hasznosítása azonban elmaradt.

A korszerű elméleti és módszertani alapokon nyugvó, nagy adatállományra támaszkodó nyelvjárástörténeti kutatások pedig nemcsak a történeti dialektológia megújítását teszik lehetővé, hanem e tudományterület új eredményei jól használhatnak az általános nyelvtörténeti kutatásokban és a történeti nyelvészet más területein (a történeti szociolingvisztikában és pragmatikában, a történeti onomasztikában, az általános dialektológiában stb.) is, továbbá a társtudományok (leginkább a történettudomány, településtörténet, történeti földrajz, történeti demográfia) számára is fontos kapcsolódási pontot jelentenek.

2. Jelen munkámban a korai ómagyar kor nyelvjárási különbségeit érintő elméleti-módszertani kérdésekre és az egyes hangtani szembenállások területi-kronológiai sajátosságainak feltárására helyezem a hangsúlyt. Úgy látom ugyanis, hogy bár a szóföldrajzi vizsgálatok nem egy esetben határozott szóföldrajzi megoszlást mutatnak adott szómezőn belül (ahogyan ezt a korábbi halászóhelyes és folyóvizet jelentő földrajzi közneves szóföldrajzi elemzéseim is jelezték, vö. BÁBA 2016: 123–150, 2017), az egyes szómezők elemeinek terjedése — ahogyan a jelenkorban is — nagyon egyedi, s ezek a sajátosságok nem köthetők össze a hangtani jellegű leírások eredményeivel. A korábbi szóföldrajzi vizsgálataim tanulságai azonban az elméleti fejezet bizonyos részeibe szervesen beépíthetőnek bizonyultak. Ennek megfelelően munkám két nagyobb egységből áll.

2.1. Az elméleti-módszertani ügyeken belül elsősorban a nyelvjárástörténet forrásainak a forrásértékével foglalkozom.

A nyelvjárástörténeti vizsgálatokban a korábbi leírások fontos fogódzóként tekintettek a törzsnévi adatok, a rokon nyelvi és a jövevényelemek vallomására, ezért ezek forrásértékének tárgyalása jelenti a fejezet kiindulópontját. A nyelvjárástörténeti vizsgálatok másik nagyon fontos pillére a mai magyar nyelvjárási adatok vallomása. Az ezzel a kérdéskörrel foglalkozó elméleti fejezetben egyrészt azt igyekszem bemutatni konkrét korai ómagyar kori példákon keresztül, hogy melyek azok az esetek, amikor a mai nyelvjárási adatok támpontot nyújthatnak bizonyos nyelvjárástörténeti megfigyelésekhez. A fejezetben másrészt azt is elemzem, hogy a jelenkori adatok értékelése során milyen módszertani akadályok merülnek fel általában véve, így például a településtörténeti, migrációs folyamatok jelentőségéről szövegek.

A nyelvemlékekben található történeti adatok nyelvjárástörténeti vizsgálatokban betöltött kiemelkedő szerepe miatt az azokkal kapcsolatos problémák alapos mérlegelésére van szükség, mindezeket ezért egy bővebb alfejezetben tekintem át. A korai ómagyar kori nyelvemlékek közül vizsgálataim elősorban a szórványemlékekben fellelhető nyelvi adatokra támaszkodnak. Az Árpád-kori szövegemlékeink ugyan hangtörténeti szempontból igen fontos forrását jelentik a nyelvtörténeti leírásoknak, azok adatainak lokalizálhatósága azonban számos kérdést felvet. Természetesen a szórványemlékek adatainak nyelvjárástörténeti forrásértéke is igen különböző lehet. A szórványemlékek felhasználásának legfőbb korlátját a rájuk jellemző nyelvi ingadozások jelentik. A történeti adatok nyelvjárástörténeti forrásértékének tanulmányozása során ezért részletezően bemutatom a nyelvemlékekben tapasztalható kettősségek okait. A hangtani szembenállások ómagyar kori területi sajátosságainak leírása természetesen attól a körülménytől sem lehet független, hogy az oklevelekben fellelhető szórványok nem feltétlenül az adott hely, hanem az oklevélíró nyelvjárást tükrözik. Mindemellett a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adataira is külön figyelemmel voltam elemzéseim során, így például az *i ~ ü* szembenállás kapcsán megvizsgáltam, hogy az egyes szótagokban bekövetkező változások kronológiai viszonyait befolyásolja-e az, hogy felhasználjuk-e a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatait. Bizonyos kiugró eseteket szemügyre véve kiderülhet ugyanis, hogy az atipikus jelleget az adat átírt oklevélbeli előfordulása okozza.

A történeti adatok nyelvjárástörténeti forrásértékét mindezeket túl áttekintem a források eloszlásának területi és kronológiai egyenetlensége szempontjából is. Ezeknek a kérdéseknek az alapos körüljárása vezetett például annak a módszertani elvnek a következetes alkalmazásához, melynek során az adatok abszolút és relatív gyakorisági viszonyait egyaránt figyelembe vettem az egyes hangtani szembenállások sajátosságainak feltárásakor.

Bár a korai ómagyar kori történeti adatok jellegükből fakadóan leginkább tulajdonnevek, vagyis hely- és személynevek, s így a történeti adatok forrásértékéről szóló fejezet tulajdonképpen ezeknek a helynévi adatoknak a felhasználásáról szól, a helynevek nyelvjárástörténeti forrásértékének külön fejezetet szenteltem. A helyneveknek a nyelvjárástörténeti kutatásokban a korai ómagyar korszakra vonatkozó vitathatatlan jelentőségén túl a fejezetben a későbbi elemzéseket előkészítendő a korai ómagyar korban megfigyelhető hangtani szembenállások etimológiai hátteréről szólok. A nyelvjárások hangtani szembenállásai kialakulásukat tekintve igen összetettek lehetnek, azaz mögöttük különböző változási folyamatok állhatnak. Az ennek eredményeképpen kialakult hangtani kettőségek, variációk pedig mind kronológiai, mind területi szempontból eltérő sajátosságokat mutathatnak. A nyelvjárástörténeti vizsgálatok során ezért a hangtani szembenállásokat előidéző hangváltozások felderítése alapvető fontosságú feladat, így tulajdonképpen az összegzésnek van egy hangtörténeti szála is. A hangváltozások feltárása pedig nem történhet meg eredményesen az adatok etimológiai elemzése nélkül. Ebben a fejezetben ezért egyfelől azt mutatom be, hogy a helynév-etimológia milyen módon lehet szolgálatára a nyelvjárástörténeti vizsgálatoknak, másfelől pedig arra is szeretnék rávilágítani, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatok mely esetekben nem támaszkodhatnak a helynév-etimológiai eredményekre.

Az egyes, főképpen helynévi elemek etimológiai sajátosságait illető nehézségek áttekintése után azokat az etimológiai kérdéseket foglalom össze a labiális-illabiális szembenállást mutató névbokrok elemzésén keresztül, amelyek a nyelvterület különböző részein adatható, azonos etimonú elemek együttes elemzésekor jelentkeznek. A névbokrok elemzése arra világít rá, hogy bizonyos helynév-etimológiai vizsgálatok a helynévbokrok tagjainak együttes elemzésével vezethetnek csak eredményre. Az ilyen módon összekapcsolódó neveket természetes módon a nyelvjárástörténeti elemzések során is összetartozó elemkként kezelem. Ennek a szempontnak az érvényesítése tehát a konkrét nyelvjárástörténeti leírások mindegyikén végigvonul, a kutatás hátterét jelentő etimológiai elemzések ugyanis minden esetben a helynév-etimológiai bokrok tagjainak összekapcsolásával, vagyis a nyelvterület különböző részein adatható, azonos etimonú elemek együttes vizsgálatával történnek.

2.2. A Korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási szembenállások című fejezetben a korai ómagyar kori *i ~ ü, ě ~ ö, é ~ í* szembenállás és az *ěü* diftongussal, valamint az *l* kiesésével kapcsolatos szembenállások területi-kronológiai sajátosságainak a leírását végzem el. A területi-kronológiai jelenségek elemzésekor a korábbi nyelvjárástörténeti elemzésekkel ellentétben igen nagy adatállományra és az elméleti fejezetben kidolgozott módszertani elvekre támaszkodhattam. Elemzéseim több különböző, ugyanakkor egymással szorosan összefonódó szálon futnak. A nagy mennyiségű adatállományon végzett vizsgálataim során szemügyre vettem például azt a kérdést, hogy melyek az adott szembenállást ki-

alakító tényezők, s milyen keletkezéstörténeti kategóriákat különíthetünk el ezek alapján az adatok között. Ennek kapcsán azt a kérdést is körüljáróm az egyes hangtani szembenállások kapcsán, hogy milyen kronológiai jellegzetességeket fedezhetünk fel a különböző kategóriák körében. Az elemzések végső célja természetesen az, hogy a szembenállás területi sajátosságairól képet alkothassunk a lokalizált adatok segítségével.

Az így kapott eredmények a korábbi nyelvjárástörténeti leírások megállapításait egyes esetekben alátámasztották, más esetekben viszont meglehetősen elbizonytalanították. A korábbi munkák és a történeti adatok között feszülő ellentmondás bizonyos szembenállások kapcsán további vizsgálatokra ösztönzött, így azt is bemutatom, hogy bizonyos szembenállások leírásában a történeti adatok vallomásán túl milyen egyéb tényezők (nyelvjárási kontaktusjelenségek, hangsúlyviszonyok, mai nyelvjárási adatok stb.) vehetők még támpontként figyelembe.

3. Munkám zárásaként a vizsgálat különböző irányú kiterjesztésének lehetőségeiről írok. A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásának eredményeit ugyanis leginkább a későbbi évszázadok adatai alapján levont következtetések tehetik igazolhatóvá. Egy az ómagyar korra vonatkozó átfogó leírás ugyanakkor a morfológiai és a szókészletti sajátosságokkal kapcsolatos nyelvjárási jelenségek tanulmányozását is igényli, ami nem pusztán tematikus kiszélesítést jelent, hanem egyúttal újabb forrástípusok bevonását is szükségessé teszi a jövőben.

1. A nyelvjárástörténet forrásai

Nyelvjárástörténeti szintézisében BENKŐ LORÁND a nyelvjárástörténet forrásanyagai között a nyelvemlékeket, a mai nyelvjárási adatokat, a rokon nyelvi és jövevényelemeket, a tulajdonneveket és a nyelvészeti vonatkozású közléseket, megjegyzéseket tartja számon (1957: 35–53). A korai ómagyar korra vonatkozóan különösen is igaz az, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatok elsődleges forrásanyagát mindezek közül a nyelvemlékekben fellelhető nyelvi adatok jelentik. Attól függetlenül van ez így, hogy éppen a korai évszázadokat illetően szorítja a kutatót a legszűkebb korlátok közé az adatok viszonylagos hiánya és az azokkal kapcsolatos módszertani problémák sokasága (vö. BÁBA 2018). Ezeknek az akadályoknak a leküzdése érdekében pedig a nyelvi adatok mellett természetes módon egyéb fogódzók használata is szükséges lehet egy-egy korai nyelvjárási sajátosság feltárásában. Az ugyanakkor ennek ellenére is bizonyos, hogy a mai nyelvjárási adatok például a nagy időbeli távolság miatt csak kellő óvatossággal használhatók fel egy-egy kérdés tisztázásában (vö. BÁBA 2021), s a korai ómagyar kori nyelvjárási sajátosságokat nyelvészeti vonatkozású közlések, megjegyzések sem segítik megvilágítani (vö. BENKŐ 1957: 52–53).

1.1. A törzsnévi adatok, a rokon nyelvi és a jövevényelemek történeti dialektológiai forrásértéke

A korai ómagyar kori hangváltózási tendenciák és az azok következtében kialakuló hangtani nyelvjárási különbségek területi és kronológiai sajátosságainak leírásában a kérdéskörrel alaposabban foglalkozó kutatók az eddigiekben az egyes forrásanyagok közül főként a korai törzsnévi adatok, a mai nyelvjárások, a rokon nyelvi és a jövevényelemek vallomását tekintették mérvadónak.

Minden bizonnyal leginkább a nagy mennyiségű lokalizált adat hiányával, illetve azok értékelésének nehézségeivel magyarázható az, hogy bizonyos esetekben a hangtani változások góciának kijelölésében ezek a munkák elsősorban nem a korai történeti adatok tanúságtételére, hanem a Konstantinos művének törzsnévi adataiban fellelhető hangtani sajátosságokra s ezzel összefüggésben a törzsek letelepedéséről vallott elképzelésekre támaszkodtak (vö. BÁRCZI 1947b: 317, 1958: 53). Így például BÁRCZI GÉZA kifejti, hogy Konstantinosnál egyetlen törzs nevében, a *Kürtgyarmat*-éban találunk *ü* hangot, ami alapján úgy véli, hogy az *ü*-zést ennek a törzsnek a nyelvjárásához köthetjük. És minthogy a *Kürtgyarmat* törzs valószínű letelepedési helyeként a kutatók akkortájt a Dráva-to-

rok vidékét jelölték meg, BÁRCZI az *i > ü* labializáció gócpontját erre a területre lokalizálja (1958: 53, vö. MOÓR 1944: 20). Az *i > ě* nyíltabbá válás gócpontját hasonló elvek alapján köti a Megyer törzs feltételezett szállásterületéhez, vagyis az ország középső részéhez (1958: 40, 1967/2002b: 149, 1963/1975: 131). Ezek az elképzelések az azóta eltelt több mint fél évszázad alatt a nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti szakirodalomban tovább hagyományozódtak. Mivel azonban a gondolatmenet hangtani jellegű következtetései bizonytalan feltételezésekre (és legfeljebb egy-két nyelvi adatra) épülnek, valamint a törzsek eredeti szállásterületére vonatkozóan is leginkább csak közvetett bizonyíték, a törzsnévi helynevek meglehetősen ingatag vallomása áll a rendelkezésünkre (BÁRCZI 1963/1975: 73–74, GYÖRFFY 1977: 30, KRISTÓ 2003: 52, RÁCZ A. 2005: 147, 2006: 9), ezeknek a fogódzóknak a használata önmagában kevésbé lehet az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásának alapja. A korábbi érvek felülvizsgálata annak ellenére sürgető tehát, hogy az azok alapján levont következtetések olykor más, valóban releváns fogódzók használatával akár újra bizonyítást is nyerhetnek.

A nyelvjárástörténeti vizsgálatok forrásanyagai között számon tartott törzsnévi adatok mellett a kutatók az egyes hangtani szembenállások kronológiai viszonyai ügyében a rokon nyelvi és jövevényelemek figyelembevételét szintén számos esetben fontosnak tartották. A korábbi megállapítások szerint a rokon nyelvi párhuzamok jöhetnek például a segítségünkre a *fil ~ fül* kettőssége kapcsán; a csak illabiális formát mutató korai történeti adatok mellett ugyanis az is az illabiális alak elsődlegességét támogatja, hogy a rokon nyelvekben, például a vogulban ugyancsak illabiális formában (volt)¹ adatható a lexéma (tavdai vog. *pił' ’fűl'*, BENKŐ 1957: 17, TESz., UEW.). Hozzá kell tennünk azonban, hogy ezeknek a neveknek az etimológiájában a *Fülöp ~ Filep* személynévvel való összefüggés is felmerül. Ezeknek az érveknek ráadásul akkor lehetne minden kétséget kizáróan bizonyító ereje, ha a rokon nyelvi valamennyi mai nyelvjárási adat mellett azok történeti előzményeit is fel tudnánk sorakoztatni. A problémát súlyosbítja, hogy „a rokon nyelvek magánhangzórendszer-története sincs még kellőképpen tisztázva” (MATICSÁK 2020: 385).

A jövevényelemek mint a nyelvjárástörténet forrásai az *i ~ ü* szembenállásra vonatkozóan szintén hasznos kiindulópontként szolgálhatnak: BENKŐ LORÁND szerint ugyanis a honfoglalás előtti török jövevényiszavaink arról vallanak, hogy már „az ósmagyar kor második felében *i*-zű és *ü*-zű nyelvjárási részlegek állottak egymással szemben” (BENKŐ 1957: 69). Úgy véli, hogy a korszakból származó török jövevényiszavakban a török palatális labiális magánhangzóknak (vagyis az *ö* és *ü* hangoknak) kettős magyar nyelvi megfelelése van: az olyan lexémákat, mint például az *ökör*; *körte*, *kökény*, *szűcs*, *ürü* stb. minden bizonnyal az *ü*-zű nyelvjárástípusok; ezzel szemben az *idő*, *kék* stb. szavakat az *i*-zű nyelvjárási részlegek vehették át (BENKŐ 1957: 69). JUHÁSZ DEZSŐ azt is hozzáteszi mindehhez,

¹ A tavdai vogul nyelvjárás mára kihalt (MATICSÁK 2020: 296).

hogy azok a nyelvjárások, amelyek a nyugati ótörök nyelvjárásokkal szorosabb kapcsolatban voltak, a labializációra, illetve az *ö*-t tartalmazó jövevényszavak átvételére minden bizonnyal hajlamosabbak voltak, mivel a nyugati ótörökben létezett az *ö* hang (2018: 318). Az ősi és török eredetű közszavak labiális és illabiális formáinak megítélésekor ugyanakkor azt is fontos szem előtt tartanunk, hogy ebben az időszakban bizonyos nyelvjárásokban az *ü* talán csak az *i* hangkörnyezettől függő variánsa volt, tehát fonémastátusa a rokon nyelvi együttélés korában, illetve az ősmagyar korban meglehetősen bizonytalan (vö. E. ABAFFY 2003: 124, GERSTNER 2018: 110). Az *ü* fonémastátusa a finnugor alapnyelvben sem tisztázott: az UEW. az *ü* hangot pusztán az *i* variánsaként kezeli, CSÚCS SÁNDOR azonban önállóan tekinti, s negyven alapnyelvi szóban rekonstruálja azt (2019: 57, lásd még MATICSÁK 2020: 386).

1.2. A mai nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke

1. A nyelvjárástörténet szinte axiómaként kezeli azt a megállapítást, amely szerint a mai nyelvjárásokban — a nyelvjárások eltérő ütemű és irányú történeti változása révén — egymás mellett adathozható bizonyos nyelvi jelenségek különböző fázisai² (vö. ERDÉLYI 1905: 201, BÁRCZI 1958: 14, 1964: 11, BENKŐ 1967: 56, 1967/2003: 156, 1990: 11, JUHÁSZ 1997: 7, 2002: 152, 2007: 134, KISS J. 1981: 15). Ebből pedig az is kétségtelenül következik, hogy a mai nyelvjárások fontos forrását jelenthetik a történeti nyelvjáráskutatásnak. Ezzel, illetve a nagy mennyiségű jól lokalizálható történeti adat korabeli hiányával, azok értékelésének nehézségeivel magyarázható az, hogy a 20. század második felétől kezdődően (lásd ehhez IMRE 1971b: 134) a magyar nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti munkákban a mai nyelvjárások jellemzőire igen nagy mértékben építettek a kutatók akkor, amikor a korábbi évszázadok hangállapotának területi különbségeit igyekeztek leírni.

Az elmúlt évtizedek forrásfeltárásainak következtében azonban napjainkban viszonylag nagy mennyiségű lokalizált történeti adat áll a rendelkezésünkre, ami a korai évszázadok nyelvjárási viszonyainak rekonstrukcióját, s egyúttal az ún. retrospektív elemzéseknek a felülvizsgálatát is lehetővé teszi. Az ilyen típusú felülvizsgálatoknak ugyanakkor az is a hozadékai közé tartozhat, hogy adott esetben a történeti és a jelenkori adatok vallomása között feszülő ellentmondást feloldják, azokra magyarázatul szolgáljanak. Ehhez viszont a történeti adatok sok szempontú elemzése szükséges, amelynek során bizonyos módszertani problémáknak (mint például az oklevélírói gyakorlat normáinak vagy az oklevelek bizonyos mértékig véletlenszerű fennmaradásának) a figyelembevétele elengedhetetlen az adatok forrásértékének számbavételekor (lásd erről később).

---

² A hangváltozások fokozatosságáról vallott újgrammatikus elképzelésekről azonban KIS TAMÁS LAZICIUSSzal egyetértve úgy gondolja, hogy azok nem tarthatók (lásd erről később, vö. LAZICZIUS 1932: 84, KIS 2014: 103, 2019: 61).

A történeti és a jelenkori adatok értékelése és bizonyító erejének szembesítése során másfelől a jelenkori adatok felhasználásával kapcsolatban is felmerülnek bizonyos módszertani akadályok. Így például az egyes hangtani szembenállások közötti változásviszonyok vagy más oldalról a településtörténeti, migrációs folyamatok következtében a mai magyar nyelvjárásokban fellelhető nyelvi jelenségek csak megszorításokkal használhatók fel egy-egy ómagyar kori nyelvjárási sajátosság lokalizálásában. Sok tekintetben azonban a mai nyelvjárási adatok reálisan is támpontot nyújthatnak bizonyos nyelvjárástörténeti megfigyelésekhez. A következőkben néhány olyan jelenséget próbálok kiragadni, amelyek vizsgálatában a jelenkori nyelvjárási adatok hiteles forrását jelenthetik a nyelvjárástörténet-írásnak, s igyekszem rávilágítani arra is, hogy melyek azok az esetek, amikor komoly aggályok merülhetnek fel ezeknek az adatoknak a történeti dialektológiai hasznosíthatósága kapcsán.

2.1. A mai nyelvjárásokban fellelhető adatok — minthogy a jelenkori nyelvjárásokban bizonyos esetekben a nyelvi változások egyes állomásait érhetjük tetten — nagy biztonsággal hívhatók segítségül például akkor, amikor az adott változás lezajlásának fázisait kívánjuk rekonstruálni (vö. BENKŐ 1967/2003: 156–157, 1967: 63, 1990: 18). BÁRCZI GÉZA például az *i > ü* labializáció szó vége felőli terjedésével kapcsolatban jegyzi meg, hogy azt a nyelvtörténeti adatokon túl az egyes mai nyelvjárásokbeli gyengébb *ö*-zés is mutatja. Az anyanyelvjárástól elszigetelődő *s* ezért egy korábbi fejlődési fokozaton megmaradó, a csak a tövég-hangzóban labializáló nyelvjárásaink közé a szlavóniai vagy az Abaúj megyei Füzéri járási nyelvváltozatot sorolja (1958: 49, IMRE 1971b: 135). Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy egyes nyelvjárási alakok külön nyelvi fejleményként nem előzményei vagy következményei más nyelvjárási alakoknak.

2.2. A jelenkori nyelvjárási adatok minden bizonnyal fogódzóként szolgálhatnak az olyan esetekben is, amikor az egyes nyelvjárástörténeti jelenségek egymáshoz viszonyított kronológiai sajátosságait próbáljuk meg felfejteni.

HORGER ANTAL szerint például a jelenkori nyelvjárási adatok Somogy megyében azt igazolják, hogy ezen a területen az *ö*-zés régebbi jelenség, mint az *l* kiesése. Azokban a szavakban ugyanis, amelyekben azonszótagú *l* következett az *ö*-re, a korábbi *ö* helyén ma már *ő* van a vizsgált régióban (1933: 101). Ez pedig csak akkor lehetséges, ha az *ü > ö*, *ē > ő* változás hamarabb végbement, mint az *l* kiesése (máskülönben ezekben a szavakban hosszú *ü* vagy *é* állna).

A székely nyelvjárásterület *ö*-zésével kapcsolatban szintén HORGER állapítja meg, hogy az erősebb³ és a gyengébb fokú *ö*-zés területén is az azonszótagú *l*, *r*, *j*

³ Az *ö*-zés legerőteljesebb válfaja a független *ö*-zés, amikor (bizonyos egy szótagú és vegyes hangrendű szavaink kivételével) szinte mindenütt *ö* hang áll a más nyelvjárásokban tapasztalható *ē*-vel szemben. Ezzel szemben az *ö*-zés gyengébb típusa a hangsúlytalan *ö*-zés, amikor hangsúlytalan szótagban, toldalékban és toldalék előtt jelentkezik az *ö*-zés (FODOR 2001: 336–337).

hangok előtt megnyúlt az *ö* (pl. *énekölnek, embőr, székőj*), ami azt jelzi, hogy az *l, r, j* nyújtó hatása későbbi jelenség, mint az *ö*-zés (1933: 102). Az *ö*-ző terület legészakibb csúcsán (Zetelaka, Firtosváralja és Hodgya környékén) viszont *embér, éneké* (< *énekél*), *széké* (< *székéj*), *fébiztat, féső* típusú alakokat találunk. Mivel pedig az *ő* > *é* változásnak nincs nyoma a vidéken, HORGER szerint a jelenségnek az a magyarázata, hogy a terület eredetileg *ě*-ző volt, s az *ö*-zés csak akkor terjedt át ide, amikor az azonszótagú *l, r, j* már megnyújtotta az előtte álló *ě*-t, így ezekben nem alakult ki az *ö*-ző forma (1933: 102). Hasonlóképpen magyarázhatjuk a moldvai régióban és a Dunántúlon (a bukovinai székelyek dél-dunántúli letelepedésével létrejött nyelvjárászigeteken) elterjedt *féd* 'föld', pl. *fęd* (Gajcsána–Dtúl), *feden* (Lészped), *fędën* (Moldva–Dtúl), *fędën* (Lészped–Dtúl), *fédhéz* 'földhöz' (Lészped), *fédnek* (Gálbény), *fédön* (Pacsa) (ÚMTsz.) és a (szintén nyelvjárásziget jellegű) kupuszinai *végy* 'völgy' (SILLING 2007: 374) formákat is. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a kupuszinai *végy* 'völgy' (FKnT.) kialakulásához az is hozzájárulhatott, hogy a település nyelvváltozatából „még a közelmúltban is hiányoztak a labiális palatális magánhangzók”⁴ (FODOR 2001: 330).

2.3. A mai nyelvjárások adatai olykor még korai ómagyar kori helyesírási kérdésekben is támpontul szolgálhatnak. Az *i ~ ü* szembenállás körébe vonható példák megítélésében például az *iu, yw, yu*, (ritkábban) *iv, iw, yv* betűkapcsolatot tartalmazó korai ómagyar adatok okoznak problémát, e kapcsolatok hangértéke ugyanis *ü, ú* és *iü* egyaránt lehet, például: *kis* 1331>1358: *Kyusida* (KMHsz. 1: 157), 1327: *Kywssorlow, Kyussorlov* (Gy. 3: 243), 1318: *Kywstopolchan* (KMHsz. 1: 157), 1322/1323: *Kyus* Ermen (Krassó vm.), 1314: *Kyusfolud* (KMHsz. 1: 156), 1329: *Kyuskereskyn* (Gy. 3: 206), 1318: *Kywstytua* (KMHsz. 1: 158), 1320: *Kyuseskuleu* (Gy. 2: 68). A diftongusra ebben az esetben azért nem gondolhatunk, mert a *kis* lexéma később sem hangzott hosszú magánhangzóval (vö. ÚMTsz. 3: 359–360), ami azért fontos körülmény, mert az *iü* diftongus hosszú *í, ü* magánhangzóvá alakult tovább. A *kis* kapcsán tehát nagy bizonyossággal tehetjük le a voksunkat a megfelelő betűkapcsolat *ü* hangértéke mellett.

2.4. A jelenkori nyelvjárási adatok vallomása alapján a változások területi terjedésének a határaitra is következtethetünk, bár településtörténeti változások ezeknek a határoknak a kisebb-nagyobb módosulását kétségkívül előidézhatték.

Így például az *l*-ezés, illetve a *j*-zés terjedésének határait jelzik a mai, archaikus *ly*-ező adatok a palóc területeken (vö. *lyuk*, MNyA. 939), vagy a palatálisveláris és labiális-illabiális köznyelvi toldalékok izoglosszáját mutatják a nem illeszkedett *kapável, Ferihö, Feriho* adatok az Őrségi és hetési nyelvatlaszban (ÖHA. 104, 105, BENKŐ 1957: 22). A labiális *a*-zás terjedésének határait mutatják egyes feltételezések szerint a mai palóc, csángó és szlavóniai *á*-k is, bizo-

---

⁴ Ezt jól mutatják az olyan formák is, mint pl. *iszég* 'üszök', *bikköny* 'bükköny', *kéles* 'köles', *törékték* 'töröktök' stb. (MNyA. 13, 20, 64).

nyos elképzelések szerint ugyanis az illabiális *á*-k korábban az egész nyelvterületen jellemzőek voltak, s csak később szorultak vissza a labiális *a*-k terjedésének következtében (BENKŐ 1957: 74, de lásd BÁRCZI 1958: 58, vö. E. ABAFFY 2003: 325–326, JUHÁSZ 2018: 329).

2.5. BÁRCZI GÉZA és E. ABAFFY ERZSÉBET az *i > ü* labializáció gócpontjának meghatározásában is a mai nyelvjárások vallomására támaszkodott. Ezzel összefüggésben ugyanis megjegyzik, hogy az *ü*-zés következményeképpen kialakuló legerősebb *ö-ző* tendencia ma Baranya és Somogy megyékben, illetve Szeged környékén tapasztalható (BÁRCZI 1967/2002b: 156, E. ABAFFY 2003: 324). BENKŐ LORÁND szintén úgy véli, hogy több jel is arra mutat, hogy „a Dunántúl délkeleti része (Baranya, Somogy, részben Tolna) eléggé erősen *ü-ző* volt” (1957: 73). Ezek a megállapítások azonban a jelenleg rendelkezésünkre álló történeti adatok alapján nem kapcsolhatók össze az *i > ü* labializáció gócpontjának meghatározásával (lásd ehhez a 2.1. fejezetet), tehát a mai magyar nyelvjárásokban fellelhető nyelvi jelenségek a legtöbb esetben önmagukban nem használhatók bizonyító érvként egy-egy ómagyar kori nyelvjárási sajátosság lokalizálásához (lásd ehhez még BENKŐ LORÁNDnak a mai magyar kettőshangzóról tett megállapítását, amely szerint ezek általában nem az ómagyar, illetve középmagyar korszak kettőshangzóinak folytatói, 1957: 76). Az ómagyar kori kronológiai és nyelvföldrajzi sajátosságok tisztázásában a jelenség mai nyelvjárási állapotának figyelembevétele így legfeljebb csak adalékokkal szolgálhat; az ilyen jellegű kombinációs, egybevetéses vizsgálat ugyanis leginkább az újabb kor, a 17–19. század nyelvjárási állapotára vonatkozóan kecsegtethet eredménnyel (vö. BÁBA 2019a). Ezzel szemben a kései ómagyar kor adatai már megbízhatóbban hasznosíthatók bizonyos korai ómagyar kori hangtani jelenségek leírásában (ehhez lásd az *é ~ í* szembenállásnál írtakat a 2.3. fejezetben).

1.3. A nyelvelmékek adatainak nyelvjárástörténeti forrásértéke

1.3.1. Az oklevelek kevert nyelvi állapotáról

A nyelvjárástörténeti vizsgálatok elsődleges, közvetlen forrásanyagát az ómagyar kortól kezdődően több más egyéb fogódzó mellett a nyelvelmékek nyelvi adatai jelentik. A nyelvelmékek adatainak nyelvjárástörténeti forrásértéke azonban nagyon különböző lehet (vö. BÁBA 2018). BENKŐ LORÁND a nyelvelmékek felhasználásának legfőbb korlátját abban látja, hogy „nincs olyan nyelvelmékünk (leszámítva talán a pár szavas vagy soros apróságok némelyikét), amelyben teljesen egységes, következetes nyelvállapot tárulna elénk” (1957: 37). A székesfehérvári keresztések javainak megerősítését tartalmazó, 1193-ban kelt oklevél például számos hangtani ingadozást mutat, az adatok így

példákat szolgáltatnak az *ou* ~ *ó* (például *humerou* ~ *Aldo cut*), *ëü* ~ *öü* (például *keures bocor* ~ *Chergou*), *ëü* ~ *é* (például *Ferteu* ~ *fertes*), valamint a *v* ~ *hiátus* (például *Leajn sewer* ~ *Seyr kev* ~ *Lovacol*) hangtani (vagy esetleg helyesírási) kettősségekre is (BENKŐ 1957: 37–39, KENYHERCZ 2016: 11).⁵ A 11–12. század táján nyelvünkben meglévő kiterjedt kettőshangzórendszer kialakulásának és változásának térbeli és időbeli különbségei ugyancsak tetten érhetők akár egy nyelvemléken belül is: a Tihanyi alapítólevél *azah*, *meneh* ~ *feu*, *ferteu* szórványai például a szótagzáró *γ* hangnak bizonyos esetekben való megmaradását, illetve más esetekben diftongussá alakulását mutatják (BENKŐ 1957: 76). Nyelvjárási hangtani kettősséget ugyanakkor nemcsak a szórvány-, hanem a szövegemlékeink is mutathatnak, így például a Halotti beszédben a birtokos személyjel (pl. *gimilce tvl* ~ *lilki ert*) és a *belé* ~ *beli*, latívuszragot tartalmazó névutó (pl. *vilagbele* ~ *nugulmabeli*) *i*-zű és *é*-zű formában egyaránt adatolható (BENKŐ 1980: 119, E. ABAFFY 2003: 338).

Az egyes nyelvemlékekben tapasztalható ingadozások BENKŐ LORÁND véleménye szerint származhatnak az író saját nyelvéllapotának és az írásbeli normának a keveredéséből, az író saját nyelvéllapotának normahatásoktól független ingadozásából, illetve különböző egyének nyelvéllapotának együttes jelenlétéből (1957: 37–44). Az ómagyar kori oklevelek adatainak nyelvjárástörténeti hasznosításakor ezekre a szempontokra természetesen éppúgy figyelemmel kell lennünk, mint bármely későbbi nyelvemlék ilyen célú vizsgálatakor.

1.3.1.1. Az írásszokások hatása a nyelvemlékek nyelvi ingadozásaira

1.1. Számos nyelvemlékünk kevert nyelvi állapotát az explicit módon leginkább csak a 15–16. század fordulója után megjelenő normatív nyelvhasználati szokások eredményezik (BÁRCZI 1967/2002a: 16, KISS J. 2018: 362). Ez azzal van összefüggésben, hogy a formálódó írásos hagyomány legtöbbször csak részben tudja elnyomni a szerző saját nyelvi állapotát, ami nagyszámú ingadozáshoz, sőt nem egy esetben téves visszaütéshez vezet (BENKŐ 1957: 39–42).⁶ A középkori oklevelekben még csak szórványosan előbukkanó normajelenségek hatására bizonyos nyelvjárási hangtani jelenségek eleve nem is adatolhatók, vagyis a középkori írásbeliség ezeket a nyelvjárási különbségeket gyakran elfedi. Egyes mai nyelvjárástípusok záródó diftongusainak (amelyek BENKŐ véleménye szerint „fonetikailag meglehetősen azonosak középkori diftongusrendszerünk leggyako-

---

⁵ KENYHERCZ RÓBERT felhívja a figyelmet arra, hogy a több példányban kiállított oklevelek (amelyek egyik példányát a hiteles hely őrizte meg) esetében szintén számos helyesírási eltérés tapasztalható függetlenül attól, hogy azok azonos kéztől vagy különböző írnoktól származnak (2016: 11).

⁶ Ez utóbbiak mellesleg kiváló terepet biztosítanak az eredeti nyelvjárási formára való visszakövetkeztetésre (lásd ehhez BENKŐ 1957: 41–42, JUHÁSZ 2018: 337).

ribb változataival”) a régi magyar diftongusokkal való esetleges összefüggésének a feltárása például az irodalmi norma monoftongusos jelölésmódja miatt ütközik akadályba (BENKŐ 1957: 76).⁷ A hangtani jelenségek mellett néhány morfológiai (például a középkor folyamán már biztosan meglévő *-nott*, *-nól*, *-ni* ragok) és lexikai természetű jelenség (például a hangutánzó, hangfestő szavak) forrásokbeli hiánya sem feltétlenül jelenti magának a jelenségnek a hiányát az adott korban. Később, talán az irodalmi norma még erőteljesebb érvényesülésének következtében olyan, viszonylag nagy hatóerejű jelenségeknek sincs nyelvi nyoma, mint például a nyugati magyar nyelvterületen érvényesülő *ödven*, *tesfér*, *ragva* típusú hasonulások (BENKŐ 1957: 40–41). Az idézett példák kapcsán azonban az is szembetűnő, hogy ezek a hasonulások morfémahatáron tűnnek fel, ahol az írásbeli jelölétlenséget a szóelemző írásmód érvényesülése is okozhatja.

Ezek a normatív szokások BENKŐ LORÁND szerint a 16. századtól kezdődően (vagyis a jelentősebb értelmiségi réteg megjelenéséhez köthetően, lásd ehhez még KOROMPAY 2003: 579) a grammatikákban és az ortográfiákban egyre inkább kezdenek határozottabban is testet öltetni.

A nyelvjárássok fölötti változat mindinkább hangsúlyos jelenlétét a középmagyar korban a könyvnyomtatás fokozatos elterjedése és a magyar nyelvű írásbeliség térnyerése, egy-egy nevezetes iskola normateremtő hatása mellett a nyelvterület közepén zajló természetes integrációs, kiegyenlítődési folyamatok is elősegítették (KOROMPAY 2003: 584, JUHÁSZ 2018: 333). Ennek ellenére a nyelvjárási sajátosságok és az írásbeli standard érvényesülésének az aránya az egyes írásművekben még ebben a korban is több tényező függvénye: a színterektől, alkalmaktól és szövegműfajoktól éppúgy függ a nyelvjárásiasság mértéke, mint ahogyan természetesen az egyes nyelvhasználók, az írók, deákok nyelvi attitűdje (ami szintén több összetevő eredménye lehet)⁸ is jelentős befolyásoló szereppel bírhatott ebben a tekintetben (JUHÁSZ 2018: 333).

1.2. Bár a magyar írott köznyelv tényleges egységesülésének kezdetét KISS JENŐ véleménye szerint is a 16. századtól számíthatjuk, úgy véli, hogy ennek a hosszú folyamatnak a „kezdeté a magyar írásbeliség megjelenése volt. Az írásnak ugyanis nemcsak konzerváló, hanem mintaadó, azaz követésre készítő szerepe volt min-

---

⁷ JUHÁSZ DEZSŐ véleménye szerint a nagy területen (így például a Tiszántúlon, a Dél-Dunántúl egy részén) megőrződött záródó diftongusos formák mögött ómagyar előzményeket is kereshetünk, de az erősen diftongáló nyelvjárássokban egy idő után az egységesülés révén minden középső nyelvállású hosszú magánhangzó diftongussá alakult, s nem csak az ómagyar korhoz köthető magánhangzó + *β*, *γ*, illetve *o*, *ö* + szótagzáró *l* előzményű *ó*, *ő*, *é*-k (2018: 329).

⁸ Így például abban, hogy Sylvester János minden munkájában szinte korlátozás nélkül érvényesül az erős *i*-zés (MOLNÁR–SIMON 1980: 225), valószínűleg szerepe lehetett a Szatmár megyei származásán és lokálpatriotizmusán túl annak is, hogy életének másik színtere, Sárvár ugyancsak *i*-ző területen található, és a két régió *i*-zése nem tér el jelentősen egymástól (JUHÁSZ 2018: 333).

dig” (2018: 362). Ilyen értelemben pedig ő maga az ómagyar kort az írott nyelvi egységesülés szempontjából az előzmények koraként tárgyalja (2018: 361).

Mivel pedig a latin betűs magyar nyelvű írásbeliség kialakulása a latin nyelvű szövegek fordításához szorosan kötődik, természetes, hogy a korai írásszokások elsősorban a latin nyelv erőteljes hatásának tulajdoníthatók. BENKŐ LORÁND és BÁRCZI GÉZA például korai írásszokással magyarázza a fordításokban (és részben az eredeti magyar szövegekben is) megjelenő igemódoknak és -időknek meghatározott szabályokhoz igazodó, latinos használatát,⁹ a latin igeneves szerkezetek szolgálai módon történő fordítását, a kettős kapcsolású birtokos jelzős szerkezetek kedvelését (*a háznak a teteje* forma *a ház teteje* formával szemben), a számnévi jelző utáni többes szám (pl. *hét fő bűnök*) vagy a páros testrészek nevének többes számú használatát (pl. *kezeivel*) (BENKŐ 1957: 39–42, BÁRCZI 1963/1975: 186–187, 1967/2002b: 521).

A latin nyelv hatása ugyanakkor persze nem egyforma mértékben jelentkezik az egyes fordítók szövegeiben, így például a Guary-kódex és a Sándor-kódex kiváló nyelvérzékkel fordított munkák, szemben azokkal az írásművekkel, amelyek az eredeti latin mondatok szerkesztésmódjához a szöveg érthetősége feláldozásának árán is ragaszkodnak (BÁRCZI 1963/1975: 187). Az itt felsorolt példák alapján BÁRCZI GÉZA úgy látja, hogy a korszakban kialakulóban van az írástudók tudatában a nyelvi helyesség és helytelenség fogalma, vagyis egyfajta nyelvi norma kezd kibontakozni, amely „a beszélt nyelvi mondattal szemben egy külön, írott nyelvi latinos mondatant követel, és bizonyos nyelvjárási jelenségeket kirekeszt” (1963/1975: 188).

Joggal vetődik fel azonban a kérdés, különösen a korai ómagyar kori szövegemlékekkel való összevetésben, hogy az eredeti latin szöveghez való szigorú ragaszkodás, annak szolgálai módon történő fordítása mennyiben tekinthető a normahatások érvényesülésének. Az Árpád-kori kis szövegemlékekről BENKŐ LORÁND ugyanis azt állapítja meg, hogy azok mondat szerkesztési eljárásai valószínűleg sokkal inkább megfelelnek a magyar mondatalkotási szokásoknak, vagyis ezek a nyelvemlékek még abban az időszakban keletkeztek, amikor a latinizálási kényszernek nem esett áldozatul a magyar írásbeliség (1980: 367).¹⁰ Ez szoros összefüggésben van azzal, hogy az Árpád-kori szövegemlékek a beszédbeli felhasználás igényével készültek, míg a kései ómagyar kor vallásos szövegei „az olvasmány-ellátottság kielégítését célozták” (1980: 31).

---

⁹ Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy É. KISS KATALIN az ómagyar összetett igeidők kialakulása kapcsán amellet érvet, hogy azt nem a kódexfordítók hozták létre belső előzményekből, hanem az ugor alapnyelvből hozott ’gerundium + létige’ szerkezet ötörök hatásra értelmeződött át ’véges ige + időbeli segédige’ szerkezetté (2014: 65–69).

¹⁰ Kivételt ez alól talán csak a Halotti beszéd Könyörgés része jelent, ami szó szerinti fordításával magától a Halotti beszédétől is elüt (KISS J. 2018: 365).

A szövegek normasajátosságaira való kitekintés témánk szempontjából még több hozadékkal járhat, ha az ilyen, elsősorban mondatszerkesztési sajátosságok mellett bizonyos hangtani jegyekre is figyelmet fordítunk. Igaz ugyan, hogy BÁRCZI GÉZA szerint a hangtani és alaktani szempontból is egységes írott nyelv kialakulása késlekedik a korban,¹¹ mégis úgy látja, hogy az ómagyar kor végén két olyan nyelvváltozat kibontakozása is útjára indul, amely hangtani szempontból is a nyelvi egységesülés irányába mutat. Az egyik az általa „kolostori nyelv”-nek nevezett típus, amelyre az *ö*-zés annak ellenére feltűnően jellemző, hogy éppen az *ö*-zű területek kerültek a 16. században török uralom alá, s ezáltal az ilyen nyelvi sajátosságot mutató kódexek pusztulhattak el a legnagyobb mennyiségben. Mindezzel BÁRCZI maga sem állítja, hogy ekkoriban már beszélhetünk kialakult, normává rögzült *ö*-zű típusú írott nyelvről, hiszen maguk az *ö*-zű kódexek sem egyöntetűek az *ö*-zés szempontjából,¹² sőt az *ö*-zés igen különböző fokai vannak bennük képviselve. Úgy véli azonban, hogy ezek a nyelvemlékek az *ö*-zésnek a kolostori nyelvben történő terjedését mutathatják (1963/1975: 189).¹³ HAADER LEA hasonló következtetéseket von le a kódexmásolások során gyakran fellépő illabiálisról labiálisra történő javítások kapcsán. Úgy látja ugyanis, hogy ezeknek a módosításoknak a számaránya egy eredetibb illabiális állapot lassú megváltozásáról (illetve a kódexszövegek másolási idejüknel jóval régebbi voltáról) tanúskodik (2009: 64).

A másik — kifejezetten a szórványok írásmódját is érintő — kezdemény BÁRCZI GÉZA véleménye szerint a királyi kancelláriához kötődött, amely a saját gyakorlatában egységes hangjelölési rendszert alakított ki, sőt éppen ennek révén a szóalakok egységesítésére is törekedett (1963/1975: 189). Ez utóbbi kijelentését azonban BÁRCZI konkrét példákkal nem támasztja alá. Nyelvtörténeti ismereteink alapján ugyanakkor nemcsak arra következtethetünk, hogy mely sajátosságok váltak a szórványemlékekben az írásszokások által bizonyos mértékig kedvelté a korban, hanem egyúttal az is valószínűsíthető némely esetben, hogy melyek azok a jelenségek, amelyek éppen a korabeli írásszokás következtében nem jelennek meg az írott forrásokban. Így például nyelvemlékeink tanúsága szerint nem volt szokás jelölni a kései ómagyar korban a középső nyelvállású rövid ma-

---

¹¹ Véleménye szerint ez egyrészt az írásbeliségnek a maihoz viszonyított igen szerény fokával, illetve elenyésző társadalmi funkciójával állhat összefüggésben, másrészt a nyelvi egységesülés igényének hiánya az akkori nyelvjárássok közötti különbségek kis mértékéből is következhetett (BÁRCZI 1963/1975: 185–186, 1967/2002b: 520, vö. még KISS J. 2018: 363).

¹² Ahogyan a mai élőnyelvi anyag sem egyöntetű az *ö*-zés szempontjából (lásd pl. SINKOVICS 2017).

¹³ Az *ö*-zés területi sajátosságait és presztízsét a későbbiekben nagyban befolyásolta, hogy a törökudulás eredményeképpen a déli, főleg *ö*-zű területek lakossága erősen megritkult részben a háborús pusztítások, részben a lakosság elvándorlása miatt, a hódoltság megszűnése után pedig a nyelvterület népfőlösleggel bíró részeiről, így a felvidéki és a dunántúli területekről ellenkező irányú migrációs folyamatok indultak el erre a területre (BENKŐ 1957: 84–85, JUHÁSZ 2018: 332).

gánhangzók utáni, dentális mássalhangzók előtti *l* hang kiesését vagy a nyugati nyitódó diftongizációt, noha ez utóbbira, egészen pontosan az *é > iĕ* változásra a nyelvterület nyugati részéről BÁRCZI szerint már a 15. század elejéről idézhetünk példát. Az általa említett *Sé* településnév 1421-es *Sye* adatánál (lásd még Cs. 2: 793, Vas vm., ma: *Sé*, lásd VMFN. 114) azonban korábbi példát is találunk, Zala megyében ugyanis már a 14. század végén, 1391-ben *Echyer* formában tűnik fel *Ecsér* település neve (Cs. 3: 48). Van némi valószínűsége tehát annak, hogy a korszakban a nyugati nyitódó diftongizáció már élő nyelvjárási változat volt, de a lejegyzők esetleg vagy nem találták azt az írott szöveghez méltónak (BÁRCZI 1963/1975: 188), vagy az adott nyelvjárási jelenség az írástudók nyelvérzékében nem tudatosult.

1.3. Azt is hozzá kell tennünk ugyanakkor ehhez, hogy a jelentősebb értelmi-ségi réteg megjelenése előtti korszakot illetően akár azt is feltételezhetjük, hogy a csekély számú írástudó¹⁴ által létrehozott írott anyag sokkal nagyobb mértékű egységességet, következetességet mutathat, mint a későbbi korszakok termékei (vö. BENKŐ 1980: 81). Ebből a szempontból ugyancsak érdemes figyelmet fordítanunk a korai szövegemlékeinkre, illetve az okleveleken kívül más szórványemlékekre is, mivel azokban gyakran az oklevelekre is jellemző írássajátosságokat tapasztalhatunk.

1.3.1. BENKŐ LORÁND szerint a Halotti beszéd különösképpen kiemelkedik korai forrásaink közül hangjelölési rendszerének rendkívüli pontosságával és következetességével (BENKŐ 1980: 72, vö. még KIS 2018a: 37, 2018b: 58). A Halotti beszéd hangjelölésére vonatkozóan KIS TAMÁS is azt a következtetést vonja le a *v* és *u* grafémák szövegbeli alkalmazásának alapos vizsgálata révén, hogy legelső szövegemlékünkben igen nagy mértékű anyanyelvi (fonológiai) tudatosságról valló betűhasználatot tapasztalhatunk (2018b: 71).

A Halotti beszéd mellett más Árpád-kori kis szövegemlékekkel összefüggésben is megfogalmazódtak olyan elképzelések, amelyek a korszakra jellemző írássajátosságokkal kapcsolatosak. Így például azok enyhe fokú *ö*-zése (illetve *ü*-zése) alapján JUHÁSZ DEZSŐ úgy látja, hogy a kancelláriai norma bizonyos szinten a labiális változatok használatát támogathatta (például HB. *zumtuchel* [*szömtökel* ~ *szümtükxel*], *num* [*nöm* ~ *nüm*], *terumteve* [*terömtebé*] stb., KT. *num* [*nüm*] (egyszer), de *nem* (háromszor), KTSz. *mendun* [*mëndön*], *leluc* [*lélök*] stb., ÓMS. *thekunched* [*teküncsed*], *werud* [*véröd*] stb., GyS. *keguffege* [*kégyössége*], *kuner* [*könyér*], de *kerezt* [*kérészt*], *tiftes* [*tisztés*] stb.) (2018: 324).¹⁵ A korai kis szövegemlékek magas szintű nyelvi és írásbeli állapotát jelzi

¹⁴ TARNAI ANDOR feltételezése szerint például a 11–12. századi magyar írástudó elit mindössze 150–200 főből állhatott (1981: 15, vö. még HORVÁTH 2015: 19).

¹⁵ Az *ö*-zés nyelvi státusa a középmagyar kortól tovább erősödött azáltal, hogy a déli, *ö*-ző területekről a török elől menekülő lakosság olyan vidékeken is elterjesztette azt, ahol korábban nem volt jellemző a használata (JUHÁSZ 2018: 332).

BENKŐ LORÁND szerint többek között az is, hogy azokban — a korban már minden bizonnyal érvényesülő¹⁶ — alkalmi mássalhangzó-hasonulások többnyire nincsenek jelölve (1980: 81).

1.3.2. Szintén ide vonható BENKŐ LORÁND felvetése Anonymus *ö-ző* tulajdonneveinek háttérére vonatkozóan, mely szerint abban is valószínűsíthetően tudatos írásbeli törekvést kell sejtenuünk. Bár korábbi írásában úgy vélekedik, hogy az *ö-ző* formák használata mögött P mester saját *ö-ző* nyelvjárásának¹⁷ érvényesítése húzódnak meg (1996: 230), később mégis inkább amellettt érvel, hogy a nagyszámú *ö-ző* tulajdonnév jelenlétét a gesztában valamiféle írásnorma követése eredményezhette (2003: 159). Úgy gondolja, hogy ezt az álláspontot egyfelől az a háttértényező támogatja, hogy Anonymus a történeti hűség látszatára rendkívül sokat adott, s emiatt saját nyelvjárásának *ö-ző* sajátosságait kevésbé engedte volna felszínre törni az ő korában *ē-ző* nyelvjárásokból származó s általa is jól ismert nevek leírásában. A kancelláriai norma kialakulásának kezdeteire következtethetünk JUHÁSZ DEZSŐ véleménye szerint is az Anonymus *Gesta Hungarorum*-ban felbukkanó *ö-ző* (pl. 17. *hymusuduor* [*Hímösudvor*], 32. *zepuf* [*Szepös*], 50. *uert(us)* [*Vértös*], 56. *urcun, vrcun* [*Örkön* 'Örkény'], *ē-ző* (pl. 28. *zeguholm* [*Szögüholm* 'Szeghalom']) és váltakozó formák (pl. 19., 50–51. *velec* [*Velék*], de 20–21. *veluc, ueluc* [*Velök*], 44. *temef, temes* [*Temés*], de 11. *tem(us)* [*Temös*]) jelenlétéből (2018: 324).

1.3.3. Másfelől BENKŐ LORÁND szintén fontos körülményként tekint ebben a kérdésben arra, hogy a 12–13. század általános oklevélírói gyakorlatában is terjedőben volt az *ē-ző* területekről származó tulajdonnevek *ö-ző* írásszokása (lásd pl. 1219/1550: *Zemlu(m)*, 1221/1550: *Sumtey*, 1226: *Wertus*, 1332: *Scepus*, 1285: *Vrkun*, 1317: *Egur*, 1323: *Thumuswar*), s ezért úgy véli, hogy a Magiszter alkalmazkodhatott ehhez az írásgyakorlathoz, de mint tekintélyes kancellista maga

---

¹⁶ FEHÉR KRISZTINA megfogalmazása szerint arra, hogy „a morfémaközi fonációs harmónia igen régi jellegzetessége a magyar fonotaktikának”, bizonyos lejegyzési következtetlenségek (pl. +1326/1400 k.: *Hidek-patak* ~ *Hydegh patag*, ÓMS. *aniath thekunched*) és az előreható hasonulásnak az a formája mutat, amikor a korai nyelvemlékekben az ómagyar *-di* helynévképző *s, sz* után *-ti* alakban jelentkezik (pl. TA. *cuefti* 'Kövesd', *fegifti* 'Segesd', 1086/12–13. sz.: *Ruohti* 'Ravaszd', DA. *Forcosti* 'Farkasd', *Kakafiti* 'Kakasd') (2009: 88, BARCZI 1967/2002b: 127). Azt ugyanakkor, hogy nemcsak a szóelemhatáron feltűnő obstruensek, hanem a többelseji zörejhangok is kiegyenlítettek fonációsan, a kétnyíltszótagos tendencia következtében egymás mellé kerülő obstruensek példái mutatják, pl. 1131 k.: *Boguta* > 1272/1419, 1332–5/Pp.Reg.: *Bakta*, 1297, 1320/1335: *Baktha*, 1332–5/Pp.Reg.: *Bacta, Cbokta*; 1298: *Rygyta* > 1301/1329, 1330: *Rukthe*, 1329, 1330: *Ruthke* (2009: 89–90).

¹⁷ Anonymus nyelvjárásának területiségéről BENKŐ úgy nyilatkozik, hogy bár a gesztában több jel is árulkodik a mester tartózkodási helyeiről, *ö-ző* nyelvjárásáról legfőljebb csak közvetett ismereteink lehetnek. A geszta *ö-zésének* területi hovatartozását ennek ellenére megpróbálja óvatosan kijelölni, mégpedig a nyelvterület nyugati és/vagy déli részéhez köti azt (2003: 159, de lásd 1996: 230, JUHÁSZ 2018: 324).

is hozzájárulhatott annak formálódásához (BENKŐ 2003: 160). A BENKŐ LORÁND által említett *ĕ-ző* területekről származó tulajdonnevek *ö-ző* írásszokásával kapcsolatban ugyanakkor joggal merül fel a kérdés, hogy vajon milyen szempontok alapján tarthatjuk *ĕ-ző* régióknak a korban az adott területeket, ha azokon a helynevek *ö-ző* formában is felbukkannak (az említett példáknak ráadásul csak egy része sorolható valóban a 12–13. századhoz).

Az írásszokások kialakulása elsősorban természetesen helyesírási téren jelentkezett a korban, mivel az írástudás birtoklása a középkorban magas fokú műveltséget feltételezett, és az írásbeli szövegalkotással hivatásszerűen foglalkozók profizmusa egyfelől a helyes írásra való törekvést jelentette (JUHÁSZ 2018: 315–316). HORVÁTH IVÁN szintén úgy vélekedik, hogy a korban már kialakulhattak „elemi helyesírási egyezmények”, amelyek azonban még nem országos hagyományon, legfeljebb helyi megszokásokon alapultak (2015: 23). Ez alapján talán a kialakuló írásszokásnak a helyesírás terén felbukkanó érvényesülését sejtethetjük például a mögött a jelenség mögött, hogy a korai ómagyar korban az *é* hang hosszúságát bizonyos esetekben (bár többnyire következtelenül, lásd erről BÁBA 2018) feltehetően német mintára (KOROMPAY 2003: 289) az *ee* betűkapcsolat is jelölhette. Sőt, bizonyos nevek, névrészek vagy akár közszavak írásmódjában valamilyen oknál fogva (talán azok egy szótagos volta miatt) más elemekhez képest kifejezetten kedvelt volt ez a fajta írásmód (a hivatalos névhasználat lehetőségét KENYHERCZ RÓBERT ugyancsak felveti, 2016: 18). KNIEZSA ISTVÁN hívja fel arra a figyelmet, hogy a *Kér*, *Nyék*, *Szécs*, *Bél*, *Hét*, *Pél*, *Lég*, *Péc* nevek vagy névrészek, valamint az *ér* köznévi lejegyzésében igen gyakori, sőt általános az *é* hang *ee*-vel való jelölése (1952: 55–56). Ugyanilyen jellegzetes ez a megoldás a *bérc* földrajzi köznévi és a *szék* névrészt tartalmazó nevek leírásában is (például *bérc* 1247: *beerch*, Hont, HA. 3: 33, *Kisakasztó bérce* 1329: *Kysakazto beerchy*, Kolozs, HA. 3: 53, *Brizó bérce* 1331/1394: *Brizoubeerche*, Hont, HA. 3: 34, *Széklak* 1237: *Seeclac*, Bács, KMHsz. 1: 254; *Szék* 1307: *Zeek*, Doboka, HA. 2: 26).

JUHÁSZ DEZSŐ véleménye szerint a kancellistáknak vagy a hiteles helyek írnokainak szakértelme a különböző szövegtípusok sablonjainak alkalmazásában is megnyilvánult. A korábbi ügyekben kibocsátott oklevelek formuláit tartalmazó segédkönyvekről és az oklevelek szerkesztését tanító tankönyvekről ÉRSZEGI GÉZA és SZENTPÉTERY IMRE is tesz említést. Ezek használata szükségszerű volt, hiszen egy-egy ilyen gyűjtemény „lehetővé tette a kancelláriának, hogy azonos ügyekben azonos formulákkal állíthasson ki oklevelet, megtakarítva ezzel az újrafogalmazás munkáját” (ÉRSZEGI 1998: 41, vö. még SZENTPÉTERY 1930: 25, 1942: 405, 410, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 47). JUHÁSZ DEZSŐ szerint az írástudók a különböző tájak eltérő nyelvhasználatával is szembesültek, s többek között ez a fajta nyelvi tapasztalat, valamint az írásbeli hagyományozódáson

alapuló sablonok alkalmazása vezetett együttesen ahhoz, hogy a korai írásművek az élőnyelvet egyfajta szűrőn keresztül tükrözik (2018: 315–316).¹⁸

2. Az egyazon író tollából származó nyelvi ingadozásokhoz a fentiek mellett olyan tényezők is hozzájárulhatnak, amelyek a kialakulóban lévő írásszokástól függetlenek. Az ilyen módon létrejövő kettősségek adódhatnak az adott nyelvjárástípusban jelen lévő ingadozásokból is: a nyelvi változások természetes velejárója ugyanis az, hogy a régi és az új jelenség egy ideig mint szinkrón variációk egymás mellett élnek egyazon nyelvjárásban (BENKŐ 1957: 14, 1988: 63–64). A nyelvi jelenségek egymásmellettsége ráadásul az egyén (például az oklevélíró) nyelvhasználatában is feltétlenül megmutatkozik. Ezt a „fölvagyult nyelvjárási-asság”-ot — ami aztán az írásművekben is megjelenik — az adott szerző nemcsak a saját nyelvjárásának kettősségeiből „nyeri”, hanem adódhat ez a különböző tartózkodási helyein beszélt nyelvjárástípusok keveredéséből is (BENKŐ 1957: 37).

1.3.1.2. A nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatainak nyelvi ingadozásai

1. Nyelvemlékeink kevert nyelvi sajátosságai számos esetben abból a nyilvánvaló körülményből fakadnak, hogy a kéziratok és a nyomtatványok gyakran nem eredeti formában maradtak fenn, vagyis bennük különböző egyének és esetleg különböző időszakok nyelvállapotának a keveredésével kell számolnunk.¹⁹ A kérdés a korai szövegemlékeink kapcsán is döntő jelentőségű (lásd ehhez BENKŐ 1980: 20–22, vö. még BÁRCZI 1963/1975: 186, N. FODOR 2008: 126, HORVÁTH 2015: 20), s nem kisebb súllyal esik latba a nyelvemlék eredetisége a jogi írásbeliség termékei esetében sem, hiszen a 11–12. századból származó okleveleink egy jelentős része csak későbbi másolat, átírat vagy hamisítvány formájában maradt fenn,²⁰ ami természetesen nemcsak ezek általános nyelvtörténeti felhasználhatóságát befolyásolja jelentős mértékben, hanem alapjaiban érinti a nyelvjárástörténeti forrásértéküket is. Adott nyelvi jelenség felbukkanásának és terjedésének

---

¹⁸ Az írásbeliség normái ugyanakkor más szinteken is tetten érhetők az oklevélírásban. Úgy tűnik például, hogy a szinonim helynevek esetében a névváltozatok közötti választást ugyancsak befolyásolhatta valamiféle írásszokáshoz való igazodás. Előfordulhat ugyanis, hogy bizonyos helynévvariánsok elterjedtségük és alacsony presztízsük miatt évszázadokon át rejtve maradnak az írásbeliség előtt (KENYHERCZ 2016: 28). Az oklevelekben a latinizáló helynevek használata szintén az oklevél-szövegezők normatörekvésének egyik legfontosabb megnyilvánulása (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 49, 51).

¹⁹ NICHOLS szerint a korábbi művek folyamatos átírása „a középkori szövegmásolást inkább alkotói kalanddá tette, mintsem hűséges imitációvá” (2000: 483).

²⁰ A 11. századból például mindössze négy eredeti oklevelet ismerünk; a többi, 11. századhoz köthető oklevél egy része későbbi másolatban maradt fenn, továbbá „a magyar írásbeliség e korai időszakra datált okleveleinek egy másik jelentős részéről pedig — az erősödő kritikai szemléletnek is köszönhetően — bizonyosodott be, hogy valójában nem is a 11. században, hanem később, akár évszázadokkal később állították ki őket” (SZÖKE 2018: 419).

kronológiai sajátosságai egyfelől azért bírnak vitathatatlan nyelvjárástörténeti jelentőséggel, mert az egyes szinkrón metszetek nyelvjárási jelenségeit csakis ezek függvényében tárhatjuk fel, másfelől pedig a területi sajátosságok történetének leírása természetszerűen nem választható el az időbeliség dimenziójától.

Abban, hogy a 11–12. századból nagyszámú bizonytalan kronológiai státusú,²¹ vagyis másolt, átírt vagy hamis oklevél maradt fenn, számos tényező játszhat szerepet. Az átírás leggyakoribb indoka valószínűleg az oklevél megőrzésének a szándéka lehetett (amit az oklevelek szállítása, nem megfelelő tárolási körülményei stb. veszélyeztethettek), de előfordulhatott például, hogy egy újabb vitás ügy kapcsán írták át és erősítették meg a korábbi jogi iratot. Vannak ugyanakkor eleve átírásra készült iratok is, amelyek királyi vagy egyéb méltóságok parancsait tartalmazták, s a parancs vagy utasítás teljesítése során az eljárásról készült oklevél készültek az eredeti mandátumot mindenképpen átírták (KENYHERCZ 2016: 8, 21, vö. még ÉRSZEGI 1998: 40, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 29). A hamis oklevelek keletkezéséhez elsősorban az a körülmény járulhatott hozzá, hogy az írásbeliség a 11. században egész Európában háttérbe szorult, a magyar nyelvterületen pedig a szóbeliség uralkodó helyzete folytán ekkoriban még el sem terjedt. Az eredeti oklevelek hiányának a következménye pedig az volt, hogy a 13. században, amikor viszont már szükségessé vált az írott bizonyítékok bemutatása egy-egy peres ügy során, nagy számban jelentek meg a hamisítványok, amelyek ugyan többnyire a valós birtokviszonyokat rögzítették, az is előfordult azonban, hogy az ilyen iratok célja a tulajdonjog meghamisítása volt (SOLYMOSSI 2001, SZŐKE 2015: 18, 2017: 138, 2018: 428).

Az, hogy a másolt nyelvemlék nyelvi anyaga milyen mértékben mutat keveredést, attól sem választható el persze, hogy a változtatás lehetőségével a másolók vagy átírók milyen mértékben éltek. Ebben a tekintetben mind az oklevelek, mind a kódexek másolói között jelentős különbségeket fedezhetünk fel. Az okleveleket illetően SZENTPÉTERY tesz fontos megjegyzést a másolói kéz beavatkozásának mértékére vonatkozóan: véleménye szerint az átíratok helyességére leginkább a pápai átíratokban ügyeltek, de a hiteleshelyek is gondosabb átíratokat bocsátottak ki, mint azt a királyi kancellária gyakorlatában láthatjuk (SZENTPÉTERY 1942: 402, 419, KENYHERCZ 2016: 14, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 29).²²

Az sem lényegtelen részlet természetesen, hogy az adott kéziratot hányszor másolta eltérő személy, kézenfekvő ugyanis, hogy a nyelvemlék nyelvi sokszínűsége annál valószínűbb, minél több szerző hagyta rajta a nyelvi lenyomatát (SZENTPÉTERY 1942: 410). Az efféle módosulásokról, ingadozásokról pedig azt is

²¹ A bizonytalan kronológiai státusú oklevél fogalmához lásd SZŐKE 2015: 16.

²² Az átírt és az átíró oklevél közötti eltérések okai között egyfelől az egész középkoron át jellemző következetlen hangjelölést, az átíratok ellenőrzésének hiányosságait, az átírói munka sablonosságát, valamint a helyi, illetve országos hatóság névhasználatának egységesítő törekvéseit említhetjük meg (KENYHERCZ 2016: 16, 34).

tudjuk, hogy azok elsősorban hangtani (és helyesírási) téren jelentkeznek (BENKŐ 1957: 43, SZŐKE 2010: 95, 98, 2011: 60, KENYHERCZ 2016: 10). KENYHERCZ RÓBERT szerint a hangtani jellegű eltérések gyakorisága azzal is összefüggésben lehet, hogy az ilyenfajta kettősségek feltehetően nem okoztak gondot az oklevelek kiállítása, átírása, illetve későbbi használata során, mivel ezeket nem tekintették olyan jellegű különbségeknek, amelyek az oklevelek jogi hitelét akár kis mértékben is meggingathatták volna (2016: 13). Az átíratok ellenőrzése során az oklevél jogi hitelét nem befolyásoló eltérések figyelmen kívül hagyását jól mutatja az is, hogy ilyen különbségeket nemcsak a tulajdonnévi szórványok írásmódjában, hanem magában a latin szövegben is találhatunk (KENYHERCZ 2016: 16).

KENYHERCZ RÓBERT egy további, nyelvjárástörténeti szempontból is fontos összefüggésre világít rá akkor, amikor a Szepes vármegyei birtokokat és birtokosaikat érintő ügyekben oklevélkibocsátó szervként működő szepesi káptalan átírási gyakorlatát tárgyalja (2016: 17). Leírásából az derül ki ugyanis, hogy az itt működő hiteleshely más hiteleshelyek gyakorlatához hasonlóan kétféle oklevelet — bevallást és jelentést — állított ki, s mindkét típus tartalmazhatott átírásokat. Csakhogy míg a bevallások többnyire régebbi, akár több száz évvel korábbi oklevelek szövegét másolták át, addig a jelentések gyakran az eredeti oklevél kiállításával azonos évben keletkeztek. Ilyen módon ez utóbbiak egymással történő összevetése nyelvtörténeti szempontból érthető módon kevesebb figyelmet kapott annak ellenére, hogy „ezek esetében is ugyanúgy egy más helyen, más kéztől kiállított korábbi irat szövege került bele egy újonnan szerkesztett oklevélbe” (KENYHERCZ 2016: 20). KENYHERCZ RÓBERT szerint ezek az oklevelek éppen azért különösen alkalmasak az oklevélátírási gyakorlat sajátosságainak megismerésére — amiért mellesleg együttes használatuknak, összevetésüknek csekély a nyelvtörténeti hasznosíthatósága –, mert esetükben nem kell azzal a nyelvi bizonytalansággal számolnunk, ami máskor a szórványoknak az eredeti vagy az átírt oklevél idejére való vonatkoztatását jelenti (2016: 17–21). A nyelvjárástörténeti vizsgálatok számára az ilyen természetű átírások szintén fontos adalékul szolgálhatnak, nemcsak közvetve mint az oklevélátírás megismerésének elsődleges forrásai, hanem akár közvetlenül is mint olyan nyelvemlékek, amelyek által bizonyos esetekben akár nyelvjárási különbségek nyomaira is bukkanhatunk.

Azt, hogy az egyazon vagy közel azonos évből származó (azonos ügyben született) okleveleknek valóban lehet nyelvjárástörténeti szempontból hozadéka, N. FODOR JÁNOS kései ómagyar kori személynévi adatokon végzett vizsgálatai igazolják. Az általa összevetett egyazon ügyet tárgyaló (a Kállayak és Károlyiak közötti perről tudósító) négy oklevél közül három 1440-ből, egy pedig 1447-ből származik. N. FODOR JÁNOS szerint a Szatmár vármegye (1440), a Leleszi konvent (1440) és Hédervári Lőrinc nádor oklevelében (1447) szereplő nevek az Erzsébet királyné által kiadott oklevélre (1440) támaszkodnak, mégis számos helyen eltérés tapasztalható közöttük. A négy oklevél jobbágynevei között a labiális-illa-

biális eltérésekre (pl. 1440: *perfelchÿ, helges* ~ 1447: *peľfewchÿ, hewlges*), az *é* ~ *i* szembenállásra (pl. 1440: *vekas* ~ *vÿkas*), valamint az *i* ~ *ë* (vagy *e*) kettősségre (pl. 1440: *kÿnches* ~ *kenches*) utaló jeleket egyaránt találunk (2008: 131–132). Ezek a kései ómagyar kori személynévi példák arra engednek következtetni, hogy a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti szembenállások tanulmányozásakor szintén termékeny kiindulópont lehet az egyazon vagy közel azonos évből származó, egymással kapcsolatban lévő oklevelek helynévi adatainak elemzése, hiszen általuk az oklevél-kibocsátó helyek oklevélírói gyakorlatára vonatkozó megállapításokat fogalmazhatunk meg.

2. A hangtani szembenállások ómagyar kori területi sajátosságainak leírása természetesen attól a körülménytől sem lehet független, hogy az oklevelekben fellelhető szórványok nem feltétlenül az adott hely nyelvjárását tükrözik (vö. PAPP 1959: 5–6, N. FODOR 2008: 129–133, BAKRÓ-NAGY 2010: 135–136, JUHÁSZ 2018: 314, BÁRTH M. 2018: 28). BÁCZI GÉZA a Tihanyi alapítólevéllel kapcsolatban fogalmazta meg, hogy „még kifogástalan azonosítás esetén is sokszor nagyon jogos a kételkedés, vajon a helynévnek az oklevélben szereplő hangalakja valóban ugyanazon vidék nyelvét tükrözi-e” (1951: 6). Az a gondolat, mely szerint az oklevelekben fellelhető szórványok akár a kiállító hatóság nyelvhasználatát is jellemezhetik, a magyar nyelvjárástörténeti szakirodalomban tudomásom szerint legelőször PAPP LÁSZLÓ munkájában jelenik meg, aki az eredeti oklevelek szórványaival kapcsolatban is számol azzal, hogy azok esetleg a kiállító hatóság kancelláriájának vagy konkrétan az ügyben eljáró nótáriusnak a nyelvi sajátosságait adják vissza, az átiratok nyelvjárástörténeti hasznosíthatóságát illetően pedig kifejezetten szkeptikusan foglal állást ugyanezen okból (1959: 6).

2.1. A nem eredetiben fennmaradt oklevelek mellett akár az eredetiben fennmaradt oklevelek kapcsán is felvetődhet tehát az, hogy azok adatai az oklevél-szövegező nyelvjárásának lenyomatát őrzik, bizonyos adatok nyelvföldrajzi forrásértéke például az adat közszoí, illetve tulajdonnévi minőségével is kapcsolatban állhat. A latin nyelvű oklevelekben a magyar szórványok szereplését kutatóink más-más okokkal magyarázzák, s ebből fakadóan mint nyelvföldrajzi adatok nem azonos súllyal eshetnek latba bizonyos nyelvi jelenségek terjedésének vizsgálatakor (lásd ehhez még HOFFMANN 2004: 13, SZENTGYÖRGYI 2014: 84–85, BÁBA 2016: 107–108).

A magyar nyelvű szórványok nyelvföldrajzi forrásértékének vizsgálatakor ezért döntő fontosságú az a kérdés, hogy ezek a magyar nyelvi elemek kiknek a nyelvhasználatát tükrözik. E kérdés kapcsán pedig a helynévi szórványok és a közszoí helyjelölő elemek szocioonomasztikai értéke nem egyformán ítéltető meg. A helynévi szórványok az oklevelek jogbiztosító szerepéből adódóan ugyanis az adott közösség nyelvén kerülnek be az oklevelekbe, tehát a szóban forgó közösség nyelvhasználatát a legtöbb esetben minden bizonnyal hűen tükrö-

zik (BÁRCZI 1947a: 88, BÁBA 2016: 108, 109). Ezzel szemben a magyar földrajzi köznévi helyjelölő elemek a latin fajtajelölő lexémák szerepében tűnnek föl, így sokkal inkább azt feltételezhetjük, hogy azok az oklevélíró nyelvhasználatát követik (HOFFMANN 2004: 15).

Az adatok közszói, illetve tulajdonnévi jellegének nyelvföldrajzi szempontú megítélése — bár ez nagy mennyiségű adat elemzésekor nem könnyen kivitelezhető feladat — az olyan esetekben perdöntő lehet, amikor bizonyos nyelvi jelenségek kapcsán adott területen csak elszórtan jelentkező adatokat találunk. A *patak* földrajzi köznév szóföldrajzi megoszlását elemezve például arra lehetünk figyelmesek, hogy bár a 13. századtól ugrásszerűen megnő a *patak* adatok aránya, a nyelvterület középső részén még a 14. században is csak olyan adatokra bukkanunk, amelyek szövegkörnyezete közszói előfordulásra utal.²³ Ez utóbbi körülmény azért különösen lényeges, mert ezáltal az oklevél-szövegező nyelvi beavatkozását feltételezhetjük az adatok mögött, vagyis a nyelvföldrajzi hovatarozása az adatoknak meglehetősen bizonytalan (vö. BÁBA 2014).

2.2. A különböző átiratokban fennmaradt oklevelek kapcsán pedig a legtöbb esetben valóban nem tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni azt, hogy a megfelelő szórványok mennyiben köthetők a nevek által jelölt területek nyelvhasználatához, s milyen mértékben tükrözhetik a kiállító hatóságnak (kancelláriának, hitelshelynek) vagy annak egyik nótáriusának nyelvjárását. N. FODOR JÁNOS kései ómagyar kori, azonos ügyszámhoz tartozó és azonos neveket tartalmazó oklevelek hangtani sajátosságainak összevetésekor állapította meg, hogy „mivel effajta vizsgálatot csak korlátozott számban végezhetünk, hiszen a perekhez kapcsolódó oklevelek nagy része nem maradt fenn, biztosit továbbra sem tudunk mondani a helyi nyelvjárás és a kancellária nyelvhasználatának összefüggéseiről és különbségeiről” (2008: 132, vö. még BAKRÓ-NAGY 2010: 146).²⁴ Ennek ellenére nem tűnik teljesen érdektelennek az ilyen oklevelekben fennmaradt adatok összevetése, hiszen ezáltal nem egy esetben választ kaphatunk (vagy legalábbis remélhetünk) arra a kérdésre, hogy bizonyos nyelvjárástörténeti jelenségek miért tűnnek fel olyan területeken, illetve olyan időben, ahol és amikor az nem lenne várható (lásd ehhez még N. FODOR 2008: 129–133).²⁵

²³ Baranya és Fejér vármegyében például mindössze egy-két *patak* adatot találunk: 1239: ad *patak* Kekkektowa (Gy. 2: 323, 421), 1294: ad quod *potok* (Gy. 1: 345).

²⁴ A kései ómagyar korra vonatkozóan éppen ezért a nyelvjárástörténeti jelenségek vizsgálatához sokkal inkább az urbáriumok, összeírások anyagát tekintni alkalmasabb forráscsoportnak (2018: 132).

²⁵ BAKRÓ-NAGY MARIANNE a Nyulak-szigeti Domonkos rendi apácakolostor 16. századi másolóműhelyének scriptorai által másolt szövegek eltérései kapcsán jegyzi meg, hogy azok „okai a lejegyző eltérő nyelvváltozatától kezdve a szövegértelmezési eltéréseken keresztül egészen a történeti változások lehetőségeiig terjednek”. Így például véleménye szerint egy lezajlott vagy éppen zajló változással, az ígékötő terjedésével magyarázható a *vessed el tóled az bünt* szerkezetben az ígékötő betoldása, míg az olyan zöngés–zöngétlen ingadozások, mint például *hirtettetni* ~ *hirdettetni*, *dudására* ~ *tudasára*, „a scriptor egyéni nyelvváltozatáról” tudósítanak (2010: 147).

Az átírási gyakorlat hangtani és helyesírási vonatkozásait konkrét példákon keresztül korábban N. FODOR JÁNOS (2008: 129–133) és KENYHERCZ RÓBERT (2016: 12) mutatta be. Az alábbiakban ezzel a jelenséggel kapcsolatosan én magam olyan eseteket kívánok felvillantani, amelyek az *é ~ í* szembenállás tárgyköréből valók, s amelyek — a fent említett korábbi ilyen irányú vizsgálatokhoz hasonlóan — az effajta elemzések szükségességét véleményem szerint szemléletesen illusztrálják.

3.1. A különböző átiratokat tanulmányozva többnyire csak adott szórványok eltéréseit regisztrálhatjuk, s a legtöbb esetben nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy ezek a különbségek tényleges hangtani módosulásokat tükrözhetnek-e, vagy csupán helyesírási okok állnak a háttérükben. Ha pedig az eredeti oklevél nem maradt fenn, nyilvánvalóan azt sem tudjuk megítélni, hogy az átiratok közül melyik áll közelebb az eredeti szöveghez hangtani és helyesírási tekintetben.

Egy 1324-ben keltezett oklevélben, amely Pelejte²⁶ László nagyazari birtokrészét ítéli vissza Füzéri János ellenében, *Füzér* település neve több változatban is felbukkan aszerint, hogy az 1324-es eredeti iratot tartalmilag átíró oklevél mely kiállítótól származik. Az oklevelet először 1351-ben Miklós nádor ítélete alapján a jászói konvent írja át, s benne a *Füzér* szórványt *Fizer* és *Fyuzer*, tehát a második szótagjában *é-ző* formában találjuk meg (Dl. 99422, Károlyi 1: 189, 191, 195, 196). Az oklevélszövegnek az *é ~ í* szembenállás körébe vonható egyéb példái szinte kivétel nélkül *é-ző* alakok (*Zemlen*, *Zemleniensi*, *Isep*, Károlyi 1: 189, 192, 193, 195), *y*-nal írva mindössze egyszer adatható benne *Zemplén* vármegye neve (*Zemlyn*, Károlyi 1: 191). Ez utóbbi forma jelenléte azonban a vármegyenév etimológiájával is összefüggésben lehet, a magyarba átkerült név ugyanis egy déli szláv **Zeml'ьnъ* alakra vezethető vissza, vagyis az elsődleges magyar alapalak hangsúlytalan szótagi magánhangzója eleve *í* lehetett (FNESz.). Ez persze nem befolyásolja a hangtani kettősség jelenlétét, ugyanakkor az *í-ző* változat koraiságát kellőképpen magyarázza.

Szécsi Miklós országbíró 1355-ben az egri káptalannak ugyanebben az ügyben hagyja meg, hogy „a nevezett birtok kérdéses három negyedét becsültesse meg, s eljárásáról jelentést tegyen” (Károlyi 1: 227). A perről készült okirat szintén az 1324-es oklevél tartalmi átírása, de benne a *Füzér* településnév az 1351-es átíratától eltérően az *é-ző* *Fyzer* mellett *í-ző* *Fyzir* és *Fyzyr* formában is előkerül (Dl. 99427, Károlyi 1: 228, 229, 231, KMHsz. 1: 106). Ugyanígy *Izsép* település

---

²⁶ A településnévből *-i* képzővel alakult, illetve az oklevelekben gyakran latinos *de* prepozíció + településnév struktúrával rögzített személyjelölő formák többnyire nem azonosíthatók még *Pelejte*, *Debreceni* stb. típusú családnevekként, inkább csak Pelejtéről, Debrecenből stb. való, illetőleg ott birtokos jelentéstartalommal bíró megjelölések lehetnek (vö. ehhez Tóth V. 2016: 147). Az egyszerűség kedvéért azonban itt a történeti szakirodalomban szokásos módon *Pelejte* stb. formában adom meg ezeket az elemeket.

neve is megtalálható benne *Isyp* és *Iseeph* alakban egyaránt (Károlyi 1: 228, 229). Az oklevél egyéb szórványait megvizsgálva azt látjuk, hogy az *é ~ i* szembenállás tekintetében benne az *é-ző* alakok dominálnak: például a *Kelecsény* (*Kelechen*, Károlyi 1: 233) és *Szecs* (*Zech*, *Zeech*, Károlyi 1: 227, 233) nevek kizárólag *é-ző* alakban bukkannak fel.

Mínthogy a két (1351-es és 1355-ös) átírat között jelentősebb időbeli távolság nincs, a helyesírási következetlenség és az adott nyelvjárástípus nyelvi ingadozása mellett talán egyéb okokat is érdemes mérlegelnünk annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy a korábbi oklevél *é-ző* formáit az átíratok során miért váltják fel éppen *Füzér* és *Izsép* települések neveiben az *i-ző* alakok (pontosabban miért jelennek meg ezek is), s azok vajon csak helyesírási különbségként értékelhetők, vagy valós *é ~ i* ejtésbeli eltérést jeleznek. Az *i-zés* átíratokbeli, adott nevekre jellemző felbukkanása kapcsán azt a lehetőséget is érdemes mérlegelnünk, hogy az első szótagi zárt magánhangzó (*i*, *iü* ~ *ü*) hatására ezekben a nevekben a zártabbá válás esetleg korábban elindult, mint az első szótagban nyíltabb magánhangzót tartalmazó nevek esetében.

SZENTPÉTERY IMRE révén ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az oklevelek átírása során gyakoriak az ún. perszeverációs hibák, „amelyek abból a hajlandóságból keletkeznek, hogy a tudatban már egyszer fellépett képzet utóbb zavarólag magától újra fellép” (1942: 413, HAADER 2009: 55). Ez a másolás természetéből következik, hiszen annak során a másoló általában legalább egy szót hall vagy olvas el egyszerre (attól függően, hogy hallás vagy olvasás utáni lejegyzésről van-e szó), de bizonyos kutatások szerint a másolás nem is szavanként, hanem több szó elolvasása és egyszerre történő lejegyzése útján történik (SZENTPÉTERY 1942: 413–414, HAADER 2009: 55). A *Fyzyr* lejegyzést látva ezzel a lehetőséggel is érdemes reálisan számolnunk.

3.2. Némely átírások esetében a bizonytalansági tényezők valamelyest mérsélkelhetők, sőt a megfelelő fogódzók használatával akár óvatos állásfoglalást is tehetünk abban a kérdésben, hogy az adott szórvány különböző formái közül melyik tükrözhet valós névhasználatot. Az esztergomi káptalan 1285. évi hamis oklevelének *Békéstelek* szórvénya jó példát szolgáltat ennek szemléltetésére. Az oklevelet először 1366-ban az egri káptalan írja át tartalmilag Kont Miklós nádor rendeletére. Ez az átírt oklevél két másolatban maradt fenn, egy 1369-es, Opuliai László nádor által kiállított és egy 1391-ben Bebek Imre országbíró rendeletére készült oklevél formájában. Az 1369-es oklevél a *Békéstelke* nevet *Bekesteleke*, vagyis *é-ző* formában tartalmazza (Dl. 41783); az 1391-ben kiállított oklevélben viszont *Bykestelek* alakot adathatunk (Dl. 42494). Arra azonban, hogy ez utóbbi írásmód mögött nem feltétlenül rejlik *i-ző* ejtémód, több tényező is utal. Az oklevélben egyrészt jó néhány *é-ző* szórvány található (+1285>1366/1391: *Deser*; *Legen*, Gy. 3: 215, 259, Hont vm.), másrészt maga a *Békéstelek*, *Békéstelke* név sem fordul elő sehol másutt ilyen, tehát *Bykes* formában (lásd pl. 1341: *Bekeste-*

leku, Gy. 3: 235, Hont vm., sőt a *Békés* településnév adatai között is mindössze egy ilyen alakot találunk, 1215/1550: *Bikes*, KMHsz. 1: 50).

A hangsúlyviszonyokkal való összefüggést szintén érdemes segítségül hívni annak eldöntéséhez, hogy az említett forma vajon pusztán írássajátosság lehet-e az oklevélben, vagy valós kiejtésbeli különbséget jelez. Korábbi leírások szerint ugyanis a hangsúlyos helyzet a nyíltabb hangvariációknak kedvez (vö. 1958: 79–80, de lásd ehhez még Gósy 1998: 281) (lásd erről bővebben A hangsúlyviszonyok hangmódosító hatása című, 2.1.2.2. fejezetet). Ez alapján kevésbé tarthatjuk valószínűnek, hogy a zártabbá válás a *Békéstelke* név esetében a hangúlyos szótagban előbb következett be, mint a hangsúlytalan szótagban (lásd pl. *Tétény* [1257–1259]: *Tetyn*, Gy. 4: 577, Pest vm., 1324/XVIII.: *Gekynes*, KMHsz. 1: 117, *Békés* 1295/423: *Bekis*, KMHsz. 1: 50).

3.3. Az egy-egy szórványt érintő hangalaki vagy helyesírási módosulások persze a maguk esetlegességével kevésbé szolgálnak bizonyító erővel a tudatos beavatkozást illetően. Akkor azonban, amikor az átírás következtében egyazon oklevél több szórványa módosul ugyanolyan módon, talán nagyobb valószínűséggel vehetjük fel az oklevél másolójának a beavatkozását. Így például a IV. Béla 1268. évi oklevelének 1347-ben fennmaradt változatában (DI. 248543) több név következetesen használt *é*-ző változatával (1268/1347: *Erchen*, *Semlekus*, *Kurtuelus*, *Vegag*) szemben állnak az utóbbi oklevél alapján a Budai káptalanban készült 1383-as másolatban fennmaradt feltételezhetően *i*-ző adatok (1268/1347/1383: *Erchyn*, *Semlykus*, *Kurthuilis*, *Vygag*) (Str. 41, 43, HA. 3: 67, ORTVAY 1882: 295). Ebben az esetben tehát joggal gondolhatjuk azt, hogy az oklevelet 1383-ban másoló személy módosított az 1347-es szöveg nyelvi és ezzel együtt helyesírási arculatán a saját nyelvjárásának a hatására, ami pedig egybeeshetett esetleg a formálódó *i*-zés térnyerésével is. Azt azonban, hogy az 1268-as oklevél *i*-ző vagy *é*-ző változatokat mutatott-e, a jelenleg rendelkezésünkre álló ismeretek birtokában nem tudjuk eldönteni. Ezt a gondolatmenetet továbbfűzve pedig nyilván abban sem foglalhatunk állást, hogy az 1347-es oklevelet átíró személy hűen adta-e vissza az eredeti oklevél nyelvi formáit, vagy esetleg a saját nyelvjárásához, illetve a kialakuló normához igazította-e a szórványok írásmódját.²⁷

4. A nem eredetiben fennmaradt (vagyis a hamis, az interpolált és az átírt) oklevelek adatainak nemcsak adott területhez, hanem sok esetben az időhöz kötő-

---

²⁷ Az oklevélíró nyelvi beavatkozására általában az adott szórvány egyéb forrásokbeli előfordulásából is következtethetünk, minthogy azonban az itt említett nevek meglehetősen egyedi előfordulásúak, esetükben ez a fogódzó kevésbé jöhet számításba. További adatként ugyanis mindössze csak a *Zsemlyékes* (1261/1394: *Selmekus*, Gy. 3: 387, 452), illetve az 1347-es oklevél 16. századi átíratában adathozható *Körtvélyes* (1268/1347/1508: *Curtuelus*, Gy. 3: 447) említhető meg, ez a viszonyítás azonban szintén nem problémamentes (az átíratbeli helyzete miatt).

se is meglehetősen bizonytalan (lásd ehhez SZAMOTA 1895: 129, JAKUBOVICH–PAIS 1929: XXIV, KENYHERCZ 2016: 9, HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 29), ezért azok tüzetesebb vizsgálata megkerülhetetlen nemcsak a kérdéses oklevél kronológiai rétegeinek a szétválasztásához, hanem egyúttal az ómagyar kori nyelvjárási különbségek leírásához is. Az ilyen oklevelek ugyanis kétes értékűek: az ezekben megjelenő elemeket nem lehet azonos módon kezelni, minthogy az oklevelet átírók bizonyos esetekben éltek a változtatás lehetőségével, bizonyos esetekben azonban nem. Ennek megfelelően az ilyen módon adatolható jelenségeket nem tarthatjuk egyértelműen jellemzőnek sem az eredeti, sem az átírt oklevél korára (SZÖKE 2010: 95, 98, 2011: 60).

A TESZ. például a *falu* földrajzi köznévi első előfordulásaként egy 11. századi forrást jelöl meg (az 1075-ből való garamszentbenedeki oklevelet), azonban ismeretes, hogy ezt az oklevelet a 13. század folyamán szövegrészek betoldásával hamisították. Az apátság alapítólevelében megjelenő *Sárafalu* és *Mikolafalu* nevek (1075/+1124/+1217: *Saroufalu*, *Mikolafalu*, KMHsz. 1: 188, 238) kapcsán pedig azt is tudjuk, hogy azokban a *falu* földrajzi köznévi feltehetően éppen a későbbi interpoláció eredménye, így a *falu* első hiteles adatát valójában csak a 13. századból idézhetjük (KÁZMÉR 1970: 31, Gy. 1: 418, SZÖKE 2010: 99–100, SZÖKE 2013).

A labiális-illabiális szembenállások vizsgálatokor ugyancsak külön figyelmet érdemelnek az olyan adatok, mint a garamszentbenedeki apátság alapítóleveléből való *Geletnek* településnév korai labiális formájának felbukkanása (1075/+1124/+1217: *aliis tribus villis, scilicet Goznuca, Gelednuk et Kerestur*, Gy. 1: 444, DHA. 1: 218). A *Gelednuk* formát GYÖRFFY GYÖRGY és SZÖKE MELINDA véleménye alapján nem köthetjük a 11. századhoz, az csak a későbbi interpoláció eredményeként került a szövegbe (DHA. 1: 216, 217; SZÖKE 2015: 98–99, vö. még DUDÁS 2004: 169). Valószínűleg szintén az átírás következményének tarthatjuk a *Csépánföldre* és a *Csehtelek* helynevek labialitásbeli módosulását a következő adatokban: *Csépánföldre* +?1248>1393: *Chepanfelde*, +?1248>1394: *Chepanfelde*, +?1248>1402: *Chepanfulde* (Bereg vm., KMHsz. 1: 74); *Csehtelek* 1257/1390/1454: *Cheh Thelek*, 1257/1390/1494: *Chehtelewk* (Kraszna vm., Gy. 3: 511). Ezek a példák arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a hangtani természetű nyelvjárási különbségek leírásakor az ilyen típusú oklevelek bizonyos adatait nem vonatkoztathatjuk az eredeti oklevelek keletkezési idejére.

Hasonló következtetéseket vonhatunk le az *é ~ í* szembenállás vizsgálata kapcsán. Különösen a korai datálású adatokat szükséges alaposabban szemügyre vennünk, a hangtörténeti szakirodalom álláspontja szerint ugyanis az *é ~ í* szembenállást kialakító változások csak a 13. századtól kezdődően indultak meg. Ezt a korábbi feltételezést igazolja az is, hogy az ide vonatkozó eredeti oklevélbeli példák — mint az 1211-ből származó *Kyrou* 'kérő' adat, amelyben az *ě > é > í* és az *ě >*

i > í változási sor egyaránt feltehető –, illetve az illabiális utótagú (*ëj*) diftongusok kétirányú monoftongizációja eredményeképpen létrejövő *é ~ í* szembenállást mutató formák (pl. 1240 k.: *Kec*, 1337: *Kykpeg*, BÁRCZI 1958: 89) leghamarabb a 13. században jelentkeznek (BÁRCZI 1967/2002b: 154). Ehhez persze azt is hozzá kell tennünk, hogy éppen a nagy adatmennyiségen és újszerű tudományos módszerekkel elvégzett vizsgálatok a hangtörténet efféle (a kronológiára vonatkozó) eredményeit, megállapításait is nyilvánvalóan pontosítani fogják, azokat ezért nem szabad mereven kezelnünk.

A korai, bizonytalan kronológiai státusú oklevelek adataival szembeni óvatosság szükségességét a veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél egy adatával szemléltetem. Az említett oklevélben adatható például a *Kék* helynév *Kyk* formában (Cs. 3: 69, Zala vm.), ennek az adatnak a 11. századhoz kötése azonban meglehetősen bizonytalan (DHA. 1: 238), mert valószínűbb, hogy az csak az oklevél hamisításának idejére, vagyis a 14. századra vonatkoztatható (az oklevél datálása: +1082/1350/1407, DHA. 1: 238, vö. KARLINSZKY 2016). Ezt a megállapítást erősíti, hogy a *kék* lexéma korai (11–13. századi) adatai sokkal inkább diftongusos ejtést tükröznek (1229: *Keycfev*, OklSz., 1290: *Keykkw*, Gy. 4: 256, 1344: *Kevkche*, TESz.), s a szó első kétséggkívül *i-ző* formának tekinthető adata csak a 14. században jelentkezik (1337: *Kykpeg*, BÁRCZI 1958: 89, 1595: *kik*, OklSz.).

Ahhoz, hogy a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatait nyelvjárástörténeti szempontból értékelni tudjuk, mindenekelőtt a forrás kronológiai rétegeibe kell őket besorolnunk, illetőleg a feltehető korabeli hangzásukat kell meghatározni. Ennek érdekében az adatot többféle vonatkozási rendszerben szükséges értékelnünk: a kérdéses forrás többi szórványával való összevetése; az adott szórvány hang- és helyesírás-történeti jellemzése a kor helyesírási gyakorlatához és hangállapotához viszonyítva;²⁸ illetve az adat által jelölt hely teljes adatsorának a figyelembevételre egyaránt lényeges szempontjai az analízisnek. Minthogy pedig a kor hangtörténete a nyelvjárástörténettel kéz a kézben jár, a vizsgálatot célszerű nyelvjárástörténeti keretbe illeszteni, vagyis az adatot tartalmazó oklevél kronológiai síkjainak idejében és a kiállítás helyén jellemző nyelvjárási jegyekre is tekintettel kell lennünk.

Mindezt a továbbiakban egy konkrét példán, a *kökény* lexéma *i-ző*, *kökíny* változatainak elemzésén keresztül mutatom be. A jelenség illusztrálására azért nyújtanak kitűnő példát a *kökény* (< tör. *kökän, WOT. 581) növénynév ko-

---

²⁸ BAKRÓ-NAGY MARIANNE a Margit-legendából származó *fáradtság*nak miatta szerkezet példáján keresztül illusztrálja azt a fontos megállapítást, mely szerint „a megnyilatkozás külső jellemzői a történetiségben szükségképpen válnak részeivé az adatnak, ugyanis ellenkező esetben összeesnének a változatok közötti különbségek”. Az általa idézett adat értékeléséhez tudniillik hozzátartozik, hogy az a Ráskai Leától származó 1510-es másolatban maradt fenn, és ugyanebből a korból a fenti módon nem jelölt névutós szerkezetek is vannak (2010: 139).

rai, *i*-ző formái, mert azok a 11–13. században rendre csak átírt oklevelekben bukkannak fel; vö. *Kökény kereke* +1015/1158//403/PR.: *Kuchinkereby*, +1015/+1158//XVII.: *Keuchin Kereow* (DHA. 1: 73), *Kökény-mező* 1231/1397: *Cukynmezey*, *Kökényfő-kút* 1243/1354: *Kukynfeukut* (OkI Sz. 533), de lásd a *Keckenfeukuth* adatot ugyanebből az oklevélből, ÁÚO. 12: 686). Más forrásokban azonban rendre *é*-ző formában adatható a *kökény* lexéma, pl. *Kökény ere* 1211: *Cucen Hereh* (Csanád vm., Gy. 1: 864), *Kerek-kökény* 1250: *Kereckuken* (Nógrád vm., HA. 4: 46), *Kökény* (Csány) 1255: *kuken* (Abaúj vm., HA. 1: 27), *Kökényér* +1256: *Kukener* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökény-kerek* 1269: *Kukenkerek* (Borsod vm., HA. 1: 93), *Kökényes* 1307: *Kukenis* (Abaúj vm., KMHsz. 1: 163), *Kökényér* 1340: *Kekener* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökény-szeg* 1341: *Kukenzegr* (Csongrád vm., HA. 1: 106), *Kökényes* 1341: *Kukenes* (Baranya vm., KMHsz. 1: 163), *Kökényes* 1342: *Kukenus* (Baranya vm., KMHsz. 1: 163), *Kökényér* +1247/+1284//1572: *Kwkényer* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökényér* +1247/+1284//1572: *Kwkener* (Csanád vm., KMHsz. 1: 162), *Kökény-szeg* 1261/1271: *Kukenzug* (Heves vm., HA. 1: 26), *Kökényes* 1261/1394: *Kukenus* (Komárom vm., HA. 3: 63). Az előbb mondtak értelmében ez pedig arra int, hogy az adatokat ne tekintsük automatikusan az eredeti oklevél keletkezési idejéhez tartozónak, mert azok a későbbi átírások, másolások, hamisítások következtében is elnyerhették az oklevélben látott formájukat.

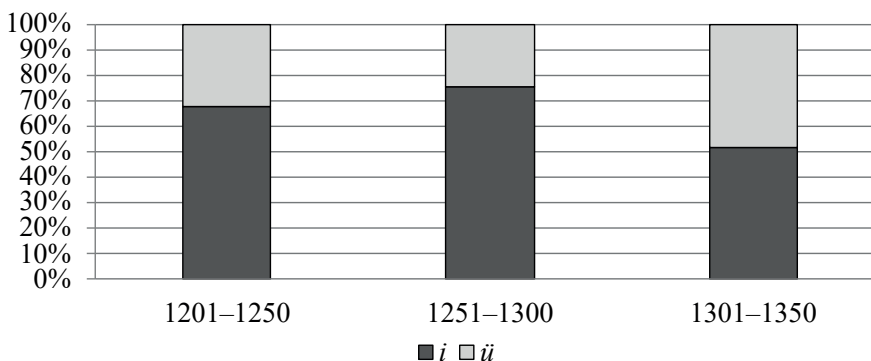
Óvatosságunkat még indokoltabbá teszi az a tapasztalat, hogy a *kökény* más, eredeti oklevelekből származó *i*-ző adatai legkorábról a 14. századból származnak (pl. 1328: *Kukynheer*, Gy. 1: 862, Csanád vm., 1337: *Kukiner*, 1337: *Kwkynner*, Gy. 1: 862, Csanád vm., 1347: *Kuukyn*, Z. 2: 244, Csanád vm., 1356: *Kukynzarw*, OkI Sz. 533).

A hamis Pécsváradi oklevél adatára vonatkozóan ugyanakkor azért nem feltételezhetjük, hogy az *i*-ző forma a későbbi évszázadok nyelvjárási állapotának tükröződése az oklevélben, mert az oklevél más szórványainak különböző átiratokban adatható kizárólagos *é*-ző formája ezt nem támasztja alá (lásd például *Hetény* +1015/1158//1403/PR.: *Heten*, *Hethen*, +1015/1158//XVII.: *Chethen*, *Hethén*, *Három-körtvély* +1015/158//1403/PR.: *Harumkurtuel*, +1015/1158//XVII.: *Haromkörtvély* (DHA. 1: 74–75).²⁹ Sokkal inkább arra gyanakodhatunk, hogy a Pécsváradi oklevélbeli forma valamiféle íráshiba, annál is inkább, hogy

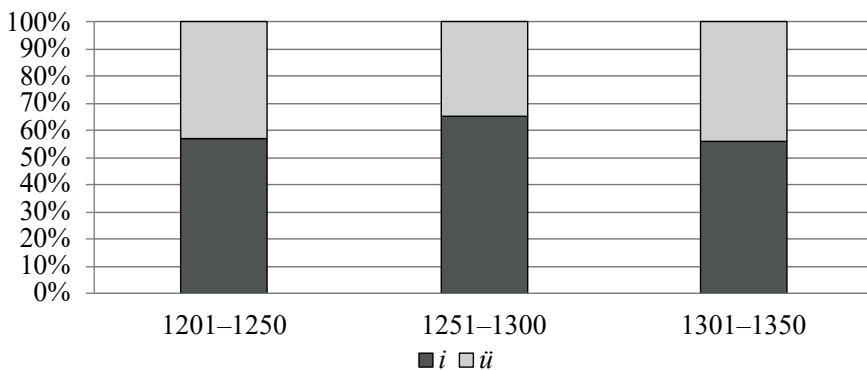
²⁹ További ide vonható adatok: *körtvélyfa* +1015/1158//1403/PR.: *Kurtuelfa*, *Curtuelfa*, +1015/1158//XVII.: *Körtvelyfa*, *Séd feje 1.* +1015/1158//1403/PR.: *Sedfev*, *Séd feje 2.* +1015/1158//1403/PR.: *Sedefey*, *Séd(i)* +1015/1158//1403/PR.: *Sedý*, +1015/1158//XVII.: *Sedey*, *Kovásséde* +1015/1158//1403/PR.: *Kouas sede*, *Mitár sédje* +1015/1158//1403/PR.: *Mitar sede*, *Sövénye* +1015/1158//1403/PR.: *Suene*, *[Apát]-széna* +1015/1158//1403/PR.: *Scena abbatis* (DHA. 1: 74–75).

a 11. században kivételesnek tűnő forma romlott jellegére a helynév második névrésze is felhívja a figyelmet (*kereke* +1015/158//403/PR.: *kereby*, +1015/+1158//XVII.: *Kereow*, DHA. 1: 73).

5. Az itt felsorolt példák kellően igazolják, hogy a korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási elemzések során a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatai külön figyelmet érdemelnek. Ebből az alapvetésből kiindulva az *i ~ ü* szembenállás kapcsán például megvizsgáltam azt, hogy a hangsúlyos szótagban bekövetkező változások kronológiai gyakorisági viszonyait befolyásolja-e az, hogy bevonjuk-e a az elemzésekbe a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatait vagy sem. Úgy tűnik, hogy az eredményt ebben az esetben nem módosítja jelentősen az adatok állományának ilyenfajta differenciálása (lásd az 1., 2. ábrát). Az azonban további, az egyes hangtani szembenállásokra vonatkozó elemzést igényel, hogy megállapítsuk, az adatok ilyen mennyiségű elemzésekor van-e általában véve jelentősége ennek a különbségtételnek.

1. ábra. A szótőben, hangsúlyos szótagban jelentkező *i ~ ü* szembenállás kronológiája az eredeti, másolt, hamis és átirrt oklevelek alapján

2. ábra. A szótőben, hangsúlyos szótagban jelentkező *i ~ ü* szembenállás kronológiája az eredetiben fennmaradt oklevelek adatai alapján

Előfordult ugyanakkor, hogy bizonyos kiugró eseteket szemügyre véve kiderült, hogy az adat atipikus jellegét az átírt oklevélbeli előfordulása okozza, így például a *boldog* közső és a *Csanak* helynév esetében a mindössze néhány *l*-ező alak (1263/1466/1476: *Boldogazzonkezy*, Gy. 1: 224, Bács vm., 1233/1416: *Cholnuk*, *Vatacholnuka*, *Cholnuch*, Gy. 3: 410, Komárom vm.) felbukkanása talán ezzel a tényezővel hozható összefüggésbe. Ehhez hasonlóan az *i*-zés egyik terjedési góciának tartott nyírségi–szamosháti területeken (például Szabolcs vármegyében) az egyetlen *i*-ző adat (1212/1339: *Bezdir*; NÉMETH 1997: 42) korainak tűnő felbukkanása sem függetleníthető attól a körülménytől, hogy az átírt oklevélbeli előfordulás. A területen ugyanis többnyire csak a 14. század második felében tűnnek fel az *é* ~ *i* szembenállás jelenlétét sejtető egyéb adatok, például *Tuzsér* (1354: *Tusyr* ~ 1345: *Geustusera*, 1387: *Twsyr*; Cs. 1: 528) és *Körtvélyestelek* (1374: *Kurthwylestelek*, NÉMETH 1997: 115) települések nevében (vö. N. FODOR 2008: 147).

6. A korai ómagyar kori oklevelek kevert nyelvi jellegét befolyásoló tényezőket a fentiek értelmében nem pusztán elméleti síkon szükséges figyelembe vennünk. Az eddigiek ismeretében több olyan további kutatási irányvonal, illetve szempont jelölhető ki ugyanis, aminek a nyelvjárástörténeti sajátosságok leírásában meghatározó jelentősége lehet.

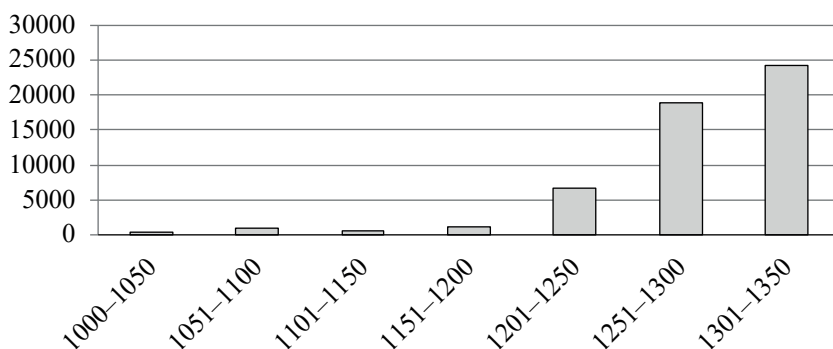
Egyfelől fontos szem előtt tartanunk azt a felismerést, mely szerint már a korai ómagyar kori források adatainak heterogenitását is alakíthatták a korban bizonyos tekintetben érvényesülő íráshagyományok. Annak ellenére vélekedhetünk így, hogy a források kevertnyelvűsége kapcsán a 15–16. század fordulójától kell igazán hangsúlyos tényezőként tekintenünk az egyre erőteljesebben jelentkező írásszokásokhoz való igazodásra (lásd ehhez BENKŐ 2003, JUHÁSZ 2018, KIS 2018a, 2018b). Ennek az irányelvnek az előtérbe helyezése különösen fontos lehet a kialakuló írásszokások révén gyakoribbá vált nyelvi jelenségek leírása esetében. Így például a korai ómagyar kori labiális-illabiális szembenállás területi sajátosságainak elemzése során az olyan, labiális adatokban bővelkedő területek (pl. Nyitra vármegye) adatainak több szempontú — tehát a településtörténeti mozzanatok mellett az írásszokások hatását is figyelembe vevő — vizsgálata szükséges, amelyek a későbbi korokban erőteljes illabialitást mutatnak (lásd ehhez BÁBA 2019b).

Másfelől az adatok differenciáltabb kezelését teszik lehetővé a nem eredetiben fennmaradt forrásoknak a közelmúltban készült alapos nyelvtörténeti-névtörténeti elemzése (vö. HOFFMANN 2010b, PÓCZOS 2015, 2017, SZŐKE 2015, PELCZÉDER 2015, 2017, KOVÁCS É. 2018). Az ilyen típusú oklevelek mélyreható filológiai analízisei ugyanis sok esetben hozzájárulhatnak a nyelvjárástörténeti (és egyidejűleg a hang- és helyesírás-történeti) vizsgálatok pontosításához. Ez azt is jelenti egyúttal, hogy a hangtani irányultságú nyelvjárástörténeti elemzé-

sek eredményei (például bizonyos nyelvjárástörténeti sajátosságok kronológiai határainak kijelölése) egyfajta keresztszemponként szintén hasznos adalékokkal szolgálhatnak a bizonytalan kronológiai státusú oklevelek adatainak kronológiai síkokhoz kötésében.

1.3.2. A források eloszlásának kronológiai egyenetlensége

1. A nyelvjárástörténeti vizsgálatok eredményét természetesen nagyban befolyásolja az a körülmény is, hogy az Árpád-korból ránk maradt 4419 királyi oklevélből mindössze 198 köthető a 11–12. századhoz, a fennmaradó 4221 oklevél a 13. század terméke (SOLYMOSI 2006: 206–207, SZŐKE 2015: 15, TÓTH V. 2016: 13–14, vö. még HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 23–24). Az oklevelek megjelenésének kronológiai egyenetlensége az adatok időbeli eloszlását is nagyban torzítja (vö. BAKRÓ-NAGY 2010: 153), jól mutatja ezt a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén épülő hang- és helyesírás-történeti adatbázis (1000 és 1350 közé eső) 55 263 adatának kronológiai megoszlása (lásd ehhez a 3. ábrát).

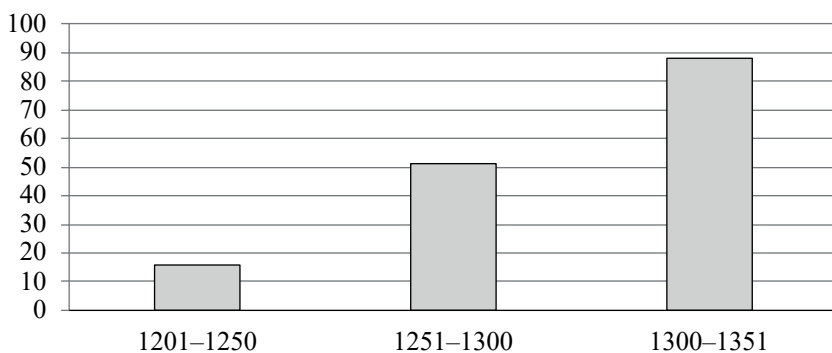
3. ábra. Az adatok kronológiai megoszlása a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén épülő hang- és helyesírás-történeti adatbázisban

Tekintettel arra, hogy az oklevelek eloszlása az egyes évszázadokban nagy fokú aránytalanságot mutat, a kronológiai sajátosságok megállapításakor a változatok egymáshoz viszonyított előfordulásának figyelembevétele lehet leginkább eredményes az egyes korszakokban.³⁰ A történeti adatok értékelésekor a különböző irányú kutatásokban egyre inkább előtérbe kerül az adatok abszolút gyakorisági viszonyai mellett azok relatív gyakorisági viszonyainak jelentősége. Erre látnunk példát a 18. század eleji országos összeírások személynévanyagát tartalmazó Történeti magyar családnévtalasz online felületén (TMCsA.). A régi magyar tele-

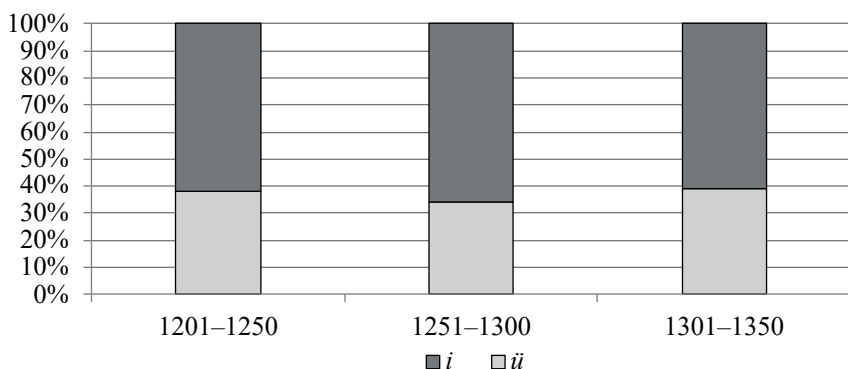
³⁰ Az adatok kronológiai eloszlásából egyúttal az is következik, hogy a 13. század előtti időszak adatai bizonyos kronológiai és gyakorisági összehasonlításokra nem alkalmasak, ezért azok figyelembevételétől a hangtani jellegű elemzésekben a későbbiekben eltekintek.

pülésnév-típusok kronológiai viszonyainak bemutatásakor pedig RÁCZ ANITA alkalmazott sikerrel hasonló, ugyanakkor a relatív gyakoriságnak egy az ittenitől valamelyest eltérő felfogásán alapuló módszertani eljárást.³¹

Az adatok abszolút és relatív gyakorisági viszonyai közötti különbséget jól szemlélteti, hogy *i* ~ *ü* szembenállás vizsgálatakor például az *ü*-zű adatok abszolút gyakoriságát tekintve azok szaporodásának lehetünk tanúi, az összes (tehát mind az *i*-zű, mind az *ü*-zű) adatot s azok egymáshoz viszonyított arányát figyelembe véve azonban sokkal inkább az *ü*-zű adatok jelenlétének stagnálása tűnik valószínűbbnek (lásd a 4. és az 5. ábrát) (vö. BÁBA 2019b).

4. ábra. Az *ü*-zés abszolút gyakorisági viszonyai

5. ábra. Az *ü*-zés relatív gyakorisági viszonyai

³¹ Úgy véli ugyanis, hogy „az egyes névadatok első írásbeli felbukkanása csak egészen kivételes esetben eshet egybe keletkezésük időpontjával, sőt, a kettő között akár jelentősebb idő is eltelhetett. Minthogy azonban nem rendelkezünk olyan tudományos eszközökkel, amelyek segítségével minden kétséget kizáróan meg lehetne állapítani egy-egy helynév keletkezési korát, csakis az adatolásukra hagyatkozhatunk. A nevek első lejegyzése esetleges ugyan, ez azonban nyilvánvalóan minden egyes nevet ugyanúgy érintet, ezért az egyes névtípusok relatív (egymáshoz viszonyított) kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első előfordulások is szépen kirajzolják” (2016: 54).

2. Az oklevelek s ezáltal a bennük szereplő nyelvi adatok egyenetlen kronológiai eloszlása — az összevethetőség problémás volta mellett — olyan értelemben is befolyásolhatja a nyelvjárástörténeti vizsgálatok eredményét, hogy abban az időszakban, amikor nagyobb számban állnak rendelkezésünkre helynévi adatok, bizonyos hangváltozási folyamatok akár már le is zárulhattak.

A β (vagy ν)³² labializáló hatásaként, annak kiesésével összefüggő labializáció például a helynévi adatok szerint valószínűleg olyan korán zajlott le, hogy az ennek következtében kialakuló kettősségre nem találunk meggyőző adatpárokat, csupán a változás eredményeképpen létrejövő *ü-ző* alakok (például *Köved* 1247: *Kued*, Komárom vm., Gy. 3: 434, *tövis* 1319: *Tuys*, erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 188) jönnek elő nagyobb számban a korai ómagyar kori adatok között (de lásd még DUDÁS 2004: 168).

1.3.3. A források eloszlásának területi egyenetlensége

1. A nyelvföldrajzi adatok értékelésekor a források területi eloszlásának egyenetlenségét ugyancsak fontos figyelembe vennünk, ami (így például az erdélyi területek gyenge forrásadottsága) könnyen elbizonytalaníthatja a nyelvföldrajzi adatok tanúságtételét (TÓTH V. 2016: 13). Ez azt jelenti, hogy bizonyos adatok hiánya a vizsgált területen nem szükségszerűen azonosítható magának a nyelvi jelenségnek a hiányával. A nyelvmlékek fennmaradásának esetlegességéből fakadó fehér foltokat nem egy esetben a későbbi nyelvjárási adatok segítenek feltárni. Feltételezhetjük, hogy az oklevelek és a bennük lévő adatok fennmaradásának esetlegességével magyarázható például az, hogy az *ö-zés* kialakulásának egyes állomásait képviselő hangsúlytalan és független *ö-zés* közötti átmenetet mai nyelvjárásaink igen, nyelvmlékeink azonban nem őrizték meg³³ (IMRE 1971b: 135–137).

Nemcsak bizonyos területek adathiányos volta, hanem egyúttal más régiók gazdag adatoltsága is könnyen tévútra vezethet bennünket a nyelvjárási jelenségek területi sajátosságainak leírásakor. Nyitra vármegye például mind az *ü-zés*, mind pedig *í-zés* területi terjedésének vizsgálatakor sűrűsödési pontként tűnik fel

---

³² KIS TAMÁS az ómagyar bilabiális β -ről írott munkájában amellet érvel, hogy a jelenség a β feltevése nélkül is jól magyarázható, a ν hang ugyanúgy alkalmas ugyanis a vokalizálódásra, ami „nem a képzési helyből, hanem az adott hang szonoráns approximáns voltából következik, a labiodentális approximáns ν [...] ugyanúgy vokalizálódhat, mint a bilabiális approximáns β , viszont nem lesz magánhangzó se a bilabiális, se a labiodentális zöngés réshangból, ha az frikatíva” (2019: 58). Annak a kérdését is felveti ugyanakkor, hogy egyáltalán beszélhetünk-e kiesésről, mivel egyetért SIMONYIVAL, MELICHELH és MÉSZÖLY GEDEONNAL abban, hogy a hiátustöltő jelölése pusztán helyesírási sajátosság volt a korban (2019: 57).

³³ Nyelvmlékeink *ö-zése* azonban valószínűleg további, behatóbb felülvizsgálatot igényel, melynek segítségével feltételezhetően a nyelvmlékekbeli adatok alapján is leírhatóvá válik annak szabályos fokozatisága (lásd ehhez LOSONCZI 1916: 281–289, 373–380).

a korai évszázadokban, a vármegye forrásadottságainak ismerete³⁴ azonban óva int bennünket attól, hogy kizárólag e jelenség alapján az adott területet az említett hangtani változások gócpontjainak tekintsük.

2. Az egyes hangtani szembenállások területi sajátosságainak vizsgálatakor ezért különös figyelemmel kell lennünk arra, hogy az adatok abszolút számának figyelembevétele önmagában nem feltétlenül mutatja a nyelvi sajátosságok eloszlásának valós gyakoriságát. A nyelvi jelenségek terjedésének ábrázolásakor ezért az egyes vármegyékre vonatkoztatott abszolút és relatív gyakorisági térképeket is készítettem, és az adatok eloszlását fél évszázados metszetekben ábrázoltam. Ez utóbbi eljárástól csak ott tekintettem el, ahol jelentős elmozdulásokat nem tapasztaltam az egyes fél évszázados időintervallumokban. Az adatok ilyen szűrőkön keresztül való elemzése az egyes szembenállások kapcsán más-más tanulságokkal járt. Az egyes hangtani szembenállások területi sajátosságai a későbbiekben részletes kifejtést kapnak, a most következő leírásban pusztán a gyakorisági viszonyok elemzésének módszertani alapvetéseit foglalom össze.

Bizonyos területek gyenge vagy éppen ellenkezőleg gazdag forrásadottsága természetes módon torzíthatja a területi gyakorisági viszonyokat. Az $\tilde{e} \sim \tilde{o}$ szembenállás területisége kapcsán például azt tapasztaljuk, hogy bár az adatok abszolút gyakorisági viszonyait figyelembe véve az adatokban egyébként is bővelkedő Baranya és Abaúj vármegyék tűnnek a jelenség terjedése kiindulópontjának, a relatív gyakorisági térképeken a nyelvterület déli és keleti része, valamint Esztergom vármegye gazdag labiális adatokban (lásd a 6., 7. ábrát).

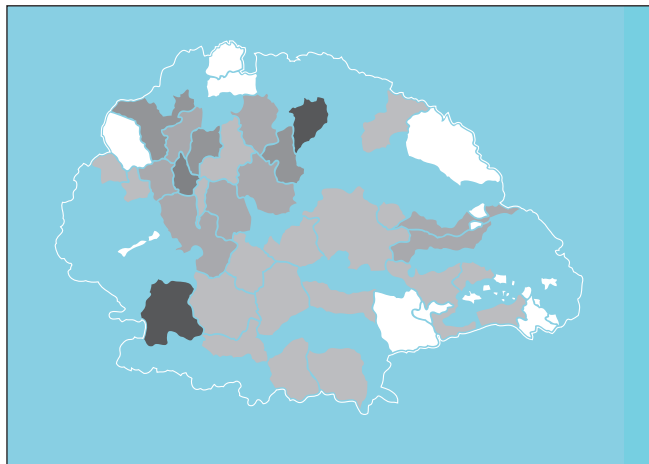
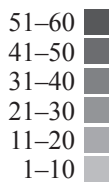
A relatív gyakorisági térképek jelentőségére egy másik aspektusból is rámutathatunk. Az l kiesése kapcsán ugyanis nemcsak a jelenség területi sajátosságai tárhatók így fel, hanem a változás bekövetkeztének mértékét is szemléltetik a térképek. A térképek alapján az is nyilvánvaló ugyanis, hogy az l kiesése és betoldódása a korban a magyar nyelvterület egyik részén sem képviselt az eredeti formákkal szemben fő variánst (lásd a 8. ábrát).

Az $\tilde{e} \sim \tilde{i}$ szembenállás abszolút és relatív gyakorisági viszonyait mutató térképek azon kívül, hogy a terjedés gócének kijelölésében ugyancsak mutatnak eltéréseket, arra is felhívják a figyelmet, hogy az abszolút és relatív gyakorisági térképeket együttesen érdemes használni. Mindezt a Hunyad vármegyei eredmény igazolja a legszembetűnőbben: itt ugyanis a 14. századi igen magas relatív gyakoriság annak a következménye, hogy mindössze egy ($\tilde{i}$ -zó) adat jelentkezik ezen a területen. A relatív gyakorisági térképek ezért itt önmagukban (az abszolút gyakorisági térképek figyelmen kívül hagyásával) félrevezető eredményekre vezetnének (lásd a 9. ábrát).

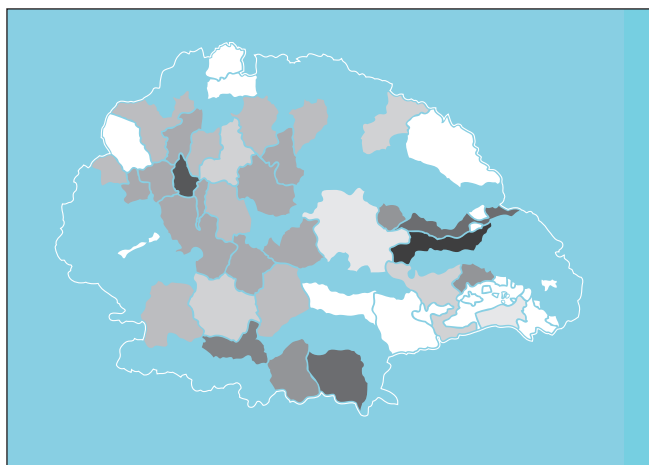
---

³⁴ Elég ehhez például az ország középső része déli területeinek adatait összevetni Nyitra vármegye adatainak számával. Bodrog, Csanád és Csongrád vármegye adatainak mennyisége a felét sem éri el ugyanis Nyitra vármegye adatainak.

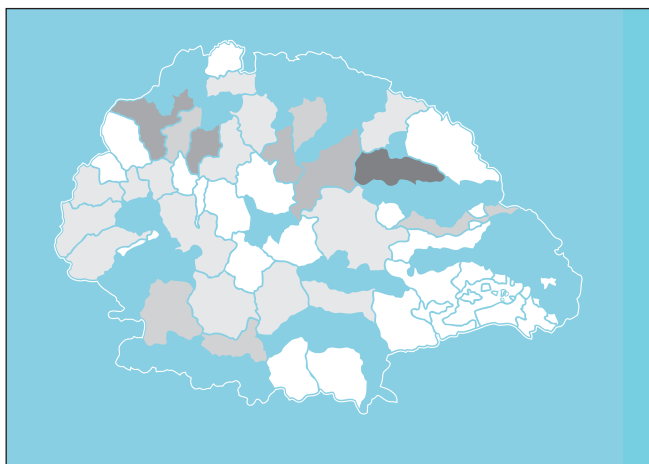
6. ábra. Az ö-zés abszolút gyakorisága (1201–1350)

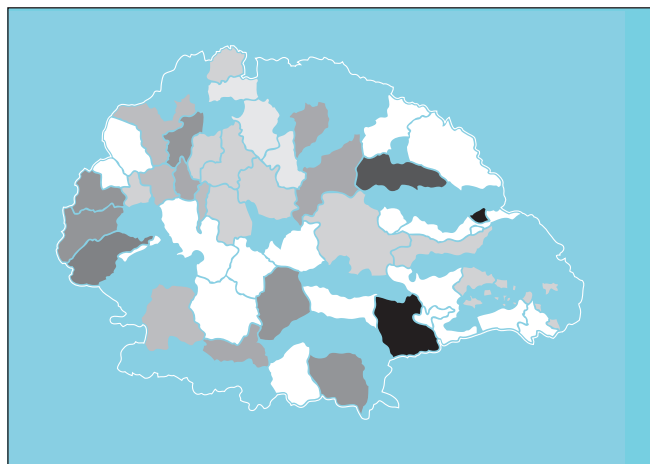

7. ábra. Az ö-zés relatív gyakorisága (1201–1350)

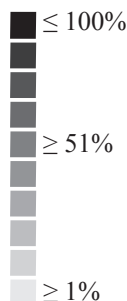

8. ábra. Az / kiesésének és betoldódásának relatív gyakorisága (1201–1350)

9. ábra. Az *i*-zés relatív gyakorisága (1301–1350)

A nyelvjárástörténet egyes kérdéseiben az adatok kronológiai gyakorisági viszonyainak fél évszázados metszetekben történő ábrázolása és a területi sajátosságok együttes figyelembevétele hozhat csak megnyugtató választ. Így például az egyes szembenállások kronológiai gyakorisági viszonyainak vizsgálatakor az adatok arányában legfeljebb csak minimális elmozdulást tapasztalunk (lásd a Kronológiai sajátosságok című fejezeteket az egyes szembenállások elemzése részeként). Ha azonban az adatok abszolút és relatív gyakorisági viszonyait fél évszázados metszetekben térképeken ábrázoljuk, minden esetben az adott jelenség területi terjeszkedésének lehetünk tanúi (lásd a Területi sajátosságok című fejezeteket az egyes szembenállások elemzése részeként).

3. A korai ómagyar kori történeti adatoknak a hangtani nyelvjárástörténeti kutatásokba való bevonását több körülmény is nehezíti. Az adatokhoz való óvatos viszonyulás és azoknak a különböző szűrők segítségével történő felhasználása azonban megnyugtatóan kiküszöbölheti ezeket a korlátozó tényezőket. Az itt bemutatott eredmények és módszertani megoldások arra mutatnak rá, hogy nem pusztán a kronológiai és területi sajátosságok relatív gyakoriságának figyelembevétele fontos az adatok eloszlásának egyenetlensége miatt, hanem ezzel együtt bizonyos területek gyér forrásadottságaiból fakadóan az abszolút gyakorisági viszonyokat is szem előtt kell tartanunk annak érdekében, hogy a torz képet elkerüljük. A területi és kronológiai viszonyok bemutatása természetesen egymástól sem lehet független. A két szempont együttes érvényesítésének célszerűségére jól rávilágítanak az olyan esetek, amelyek a helyesírás konzervativizmusa miatt a kronológiai gyakoriságban nem mutatnak ugyan eltérést, de a térbeli ábrázolás az adott nyelvjárási jelenség terjedési folyamatát jól kirajzolja.

1.3.4. A hangtani szembenállások közötti változásviszonyok

1. A korai ómagyar kori hangtani jellegű vizsgálatokat az is nagyban megerősíti, hogy a korszakban (ahogyan a későbbi korokban is természetesen) a hangtani szembenállások között változásviszony is lehet, ami nagyban gátolja az egyes formák keletkezéstörténetének megítélését. Így például a korai ómagyar korban az *i ~ ü* szembenállást tükröző adatkárokat nemcsak bizonyos helyesírási következetlenségek miatt nehéz elkülönítenünk az *ē ~ ö* változatokat mutatóktól (BÁRCZI 1958: 58), hanem azért is, mert a nyíltabbá válás eredményeképpen az *i ~ ü* szembenállást valójában az *ē ~ ö* váltotta fel, s így némelyik *ē ~ ö* kettősséget tükröző adatkár korábbi *i ~ ü* szembenállás folytatója is lehet. A jelenség összetettségét illusztrálja a korábbi *szimis alak hangalaki fejlődése, amelyből az egyik nyelvjárásban labializációval *szümüs*, egy másik nyelvjárásban pedig nyíltabbá válással *szēmēs* forma alakult. Ebből következően a 13. századtól jelentkező *szömös* alakok (nyíltabbá válással vagy labializációval) a *szümüs* és a *szēmēs* formából egyaránt létrejöhetnek (BENKŐ 1957: 73, E. ABAFFY 2003: 326).

2. Az egyes lexémák keletkezéstörténetének megítélésében talán a legkézenfekvőbb fogódzó az adatok kora lehet, minél későbbi ugyanis a labiális forma, annál valószínűbb, hogy ez az *ē > ö* labializáció következtében alakult ki, ennek a változásnak a kezdete tudniillik későbbre tehető, gyakran csak a 16. században mutatkozik meg az adatokban (DUDÁS 2004: 169). A labiális forma felbukkanásának időpontja azonban csak részben jöhet a segítségünkre akkor, amikor annak eredetére vagyunk kíváncsiak. Az *l* + dentális vagy palatális zárhang előtt bekövetkező *ē > ö* labializációra például jóval korábbi adatok is a rendelkezésünkre állnak: 1269: *Banafeuld*, 1353: *Zeuldwar*, 1275/1281: *Zederiesuolg*, 1324: *Heulgku* (OKISZ., BÁRCZI 1958: 59, E. ABAFFY 2003: 326).

3. A jelenkori nyelvjárási adatoknak a korai ómagyar kori sajátosságok leírásában betöltött szerepét ugyancsak elbizonytalanítja például az, hogy a legerősebben *ö*-ző területeken bizonyos változási folyamatok következtében gyakran nem *ö*-ző nyelvjárási adatokat találunk.

Az *ö > ü* zártabbá válás eredményei lehetnek például az alábbi elemek bizonyos nyelvjárási formái: *egres* (*egriüst*, D37, MNyA. 107), *énekel* (*énekiül*, D12, *énekiül*, D15, *ēnekiü*, D22, *énekiü*, D25, *énekiül*, D25, *énekiül*, D27, *énekiül*, D28, MNyA. 879), *lepedő* (*lepüdü*, F15, F22, F23, MNyA. 218).

Még gyakrabban bukkanunk olyan formákra ezeken a területeken, amelyek az *l*, *j* hangok pótlónyúlásos kiesése következtében jöttek létre, pl. *tengely* (*tengö*, D12, D21, D28, F3, F6, F10, F15, F22, F23, G3, K1, K12, N8, *tengö*, B33, D28, *tengö*, B33, D29, *tengö*, B35, *tengö*, D12, D28, *tengö*, D12, *tengö^ü*, D15, D25, *tengö*, D21, *tengö^ü*, D22, *tengö^ü*, D22, D27, *tengö*, D29, *tengö*, F3, MNyA. 156), *zsindely* (*séndö*, B33, D28, *séndö^ü*, D22, *séndö*, D28, *séndö*, D28, *séndö*, D29,

sindő, D15, D29, G3, *sindő^ü*, D15, *sindő^ü*, D27, *sindò*, D28, *sindž*, D28, *söndő*, G3, *söndž*, G3, *zsindő*, G3), *gerendely* (*göröndž*, B33, D22, *göröndő*, B35, D12, D15, D21, F3, F6, F10, F15, F22, F23, K1, N8, *göröndž*, D12, D28, D29, G3, *göröndő^ü*, D12, D22, D25, D27, *göröndöü*, D22), *énekel* (*énökő*, B33, B35, *énekö*, B35, D21, *énekö*, D28, *énekö*, D29, *énekö*, F6, *ínökő*, G3).

4. Az egyes elemek keletkezéstörténeti kategóriákba való sorolásakor tehát minden esetben azok alapos etimológiai elemzése szükséges annak érdekében, hogy csak azokat az adatokat vegyük figyelembe a jelenség területi sajátosságainak leírásához, amelyek biztosan az adott szembenállást tükrözik. A hangtani szembenállások közötti változásviszonyok kérdése ezáltal át is vezet bennünket a helynevek etimológiai problémáinak, tágabb értelemben a helynevek nyelvjárástörténeti forrásértékének a kérdéséhez.

1.4. A helynevek nyelvjárástörténeti forrásértéke

1. A helynevek nyelvjárástörténeti forrásértéke általában véve is vitathatatlan, hiszen azok jól lokalizálható nyelvi adatot jelentenek, ráadásul a közzavakhoz képest területi elterjedtségük szűkebb körű, változékonyságuk pedig bizonyos esetekben kisebb mértékű (BENKŐ 1957: 51, 1967/2002b: 375). A korai ómagyar kortól a nyelvemlékeket (mint nyelvi forrásanyagot) jórészt a szórványemlékek képviselik, a szórványemlékekben fellelhető adatok pedig a legtöbb esetben tulajdonnevek, hely- és személynévek. Ez pedig azt jelenti, hogy a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti vizsgálatok szinte kizárólag tulajdonnévi elemeken végzett vizsgálatok lehetnek, a néhány korai (s nem feltétlenül lokalizált) szövegemlékünk egyéb elemei legfeljebb további adalékul szolgálhatnak ezekhez a kutatásokhoz.

A korai nyelvjárási sajátosságok leírásában azonban nemcsak az adott korok, hanem (a retrospektív módszerek segítségével) a későbbi korok (akár a jelenkor) helynévi adatai is nem egy esetben segítségül hívhatók, hiszen a helynevek számos nyelvi és nyelvjárási reliktumot őriznek.

2.1. A helynevek dialektológiai vizsgálatokban betöltött szerepét a korábbiakban többen hangsúlyozták, s végeztek ennek megfelelően olyan kutatásokat, amelyek során egy adott terület nyelvjárási sajátosságait a helynevek segítségével igyekeztek leírni (vö. BENKŐ 1960, KIRÁLY 1981, MOLNÁR 1989, HAJDÚ 1991, Cs. NAGY 1997, GUTTMANN 1999, SZABÓ J. 1981, SZABÓ G. 1985, HEGEDŰS 1989, PESTI 1989, BÍRÓ 2000, HAJDÚ 2002, N. CSÁSZI 2003, BÁBA 2022–2024: 69–83, BÁBA 2026)³⁵. A 20. századi (főként megyei és járási) helynévgyűjtemények ugyan nem dialektológiai céllal készült munkák (vö. HOFFMANN 2003: 47), a helynevek fonetikai lejegyzése többnyire csupán egyszerűsített formában való-

---

³⁵ SEBESTYÉN ZSOLT pedig történeti névadatok segítségével kísérli meg leírni a 19. századi kárpátjai magyar nyelvjárások sajátosságait (2008).

sult meg bennük (de lásd például TÖRÖK 2011, HOFFMANN 2013), ennek ellenére ezek a munkák egy-egy terület nyelvjárási sajátosságainak leírásában kitűnően használható adattállományt jelentenek.

A témával foglalkozó kutatók közül többen kiemelték, hogy míg bizonyos területeken olyan helynévgyűjtemények állnak a rendelkezésünkre, amelyek minden településre kiterjedő nyelvi anyagot tartalmaznak, addig a „magyar nyelvjárások atlaszának kutatópont-hálózata viszonylagos sűrűsége mellett is igen ritkának minősül” (Cs. NAGY 1997: 397). Különösen azokon a területeken lehet ezért a helyneveknek kiemelkedő szerepe a dialektológiai leírásokban, ahol nyelvjárási adatok nem állnak a kutató rendelkezésére (SZABÓ G. 1985: 76, BÍRÓ 2000: 51, N. CSÁSZI 2003: 519).

Ezt a helyzetet leginkább a határon túli területek aránylag ritka kutatópont-sűrűsége eredményezheti, ahol a kutatópontok kiválasztását gyakran a kutatóktól független körülmények befolyásolták. Erre mutat rá többek között Cs. NAGY LAJOS, aki a Királyhelmece és környéke helynevei című kiadvány (SZATHMÁRY 1987) helynévi adatait felhasználva tudja felülmúlni IMRE SAMUNAK (1971)³⁶ a köznyelvi é ~ nyelvjárási í megfeleléssel kapcsolatos kijelentését. A helynévi adatok tanúsága szerint ugyanis — IMRE SAMU feltételezésével ellentétben — a területen Királyhelmecektől északra és két faluban tőle keletre is él az adott nyelvjárási sajátosság (1997: 400, lásd még N. CSÁSZI 2003).

Ha pedig a jelenkori nyelvjárási sajátosságok megismerésében a mai helynévállománynak van jelentősége, nem lehet kérdéses, hogy abban a korai időszakban, amikor más típusú nyelvi adat nem igazán áll a rendelkezésünkre, milyen óriási jelentősége van az adatok tízezerrel dokumentálható helynévi elemeknek.

2.2. HAJDÚ MIHÁLY ugyanakkor egy tanulmányában éppen azt igyekszik igazolni, hogy a helynevek konzervativizmusuk révén a jelenkori nyelvjárási határok megrajzolásában nem mindig nyújtanak segítséget (HAJDÚ 1991: 253, vö. még 2002: 105). Bár HAJDÚ MIHÁLY megállapításával kétségtelenül egyet kell értenünk, fontos hozzátennünk mindehhez, hogy munkájában leginkább szófeldrajzi és morfológiai sajátosságok bemutatásán keresztül jut arra a következtetésre, hogy a nevekben megmutatkozó különbségek nem feltétlenül esnek egybe a nyelvjárási régiók határaival. Azt az általánosan elfogadott nézetet pedig ő maga is hangsúlyozza, hogy a nyelvjárási régiók határainak megrajzolásában leginkább a hangtani sajátosságoknak lehet szerepe (vö. JUHÁSZ 2001: 266).³⁷

---

³⁶ IMRE SAMU egy helyütt maga is írja, hogy „Lehetséges, sőt valószínű, hogy sűrűbb kutatópont-hálózat esetén területileg is kirajzolódna bizonyos, viszonylag jól elkülöníthető típusok. Ilyenek megrajzolására azonban anyagom alapján nem vállalkozhattam” (1971a: 365).

³⁷ Annak a HAJDÚ által feltett kérdésnek a megválaszolásában pedig, hogy „a néprajzi etnikumok határai, a nyelvjárások határai és a névhasználati különbözőségek határai mikor fődik, mikor keresztezik egymást, és mikor térnek el jelentős mértékben” (HAJDÚ 1991: 253), a közelmúltban DITRÓI ESZTER tett jelentős előrelépéseket (2017).

Azt, hogy a jelenkori nyelvjárási régiók határainak kijelölésében a hangtannak van kitüntetett szerepe, egy rövid kitérő erejéig érdemes körüljárunk. Az egyes nyelvi részrendszerek jelenkori dialektológiai jelenségeinek vizsgálata szükségszerűen eltérő határfokú és jelentőségű, ami részben az adott nyelvjárási jelenségek különböző mértékű területi tagoltságából fakad. A magyar nyelvjárások ugyanis hangtani téren jóval erőteljesebb tagoltságot mutatnak, mint morfológiai vagy mondattani tekintetben (BENKŐ 1957: 11, JUHÁSZ 2001: 266). Az, hogy a különböző nyelvjárási jelenségek nem egyenlő mértékben kapnak teret a jelenkori nyelvjáráskutatásban, másfelől olyan módszertani körülményekkel áll összefüggésben, mint hogy A magyar nyelvjárások atlaszának (MNYA.) gyűjtőmunkálatai során a mondattani sajátosságok előhívása és tesztelése lehetetlennek mutatkozott az aktív indirekt módszerrel, melynek lényege, hogy a keresett nyelvi jelenség sem köznyelvi, sem nyelvjárási alakban nem hangozhat el a kérdésben (BALOGH 2001: 165, JUHÁSZ 2001: 266, 116).

Szintén módszertani okokkal magyarázható, hogy a modern dialektometria területén általában is, a nyelvjárásközi összevető vizsgálatokban pedig különösen a hangtannak van kiemelt jelentősége (VARGHA 2016: 160). Az egyes részrendszerek vizsgálhatóságának eltérő foka, illetve a jelenségek tipizálhatósága ugyanakkor a nyelvjárások területi egységeinek meghatározásában betöltött szerepüket is alapvetően befolyásolja. A nyelvjárási régiók jellemzésének súlyponti részét képező hangtani és morfológiai jelenségek mellett például azért nem hangsúlyosak a szókészlettani és szemantikai kérdések, mert bár azok bővebb példatárat szolgáltatnak a nyelvföldrajzi tagoltságra, megoszlásuk meglehetősen egyedi, tipizálásuk pedig komoly nehézségekbe ütközik (JUHÁSZ 2001: 266, HAJDÚ 2002: 104).

Visszatérve HAJDÚ MIHÁLY felvetésére, mely szerint a helynevek nagy fokú állandóságuk révén nem használhatók a jelenkori régiók határainak megrajzolására, hozzá kell tennünk, hogy érveléséből ugyanakkor egyértelműen következik az is, hogy a jelenkori helynévallomány éppen a korábbi idők nyelvjárástörténeti sajátosságainak a megismerésére viszont bizonyos esetekben kifejezetten alkalmas. A jelenkori helynévallomány tehát a nyelvjárástörténeti kutatásoknak is forrásul szolgálhat, hiszen az korábbi nyelvjárási különbségeket takaró hangtani archaizmusokat éppúgy rejt magában, mint nyelvjárástörténeti szempontból is releváns lexikális vagy (az adatok sajátosságaiból fakadóan nyilván kevesebb) alaktani sajátosságot. A helynevek adatainak vizsgálatakor ugyanakkor mindvégig szem előtt kell tartanunk, hogy az azok közötti nyelvi különbségek olykor a közszavakban nem vagy nem ugyanúgy valósulnak meg, s az így leírható jelenségek bizonyos esetekben pusztán névföldrajzi sajátosságnak tekinthetők.

3. Az nem kétséges, hogy a korai ómagyar kori helynévi adatok a bennük rejlő számos bizonytalanság ellenére is jól hasznosíthatók a korszak hangtani nyelvjárási különbségeinek leírásában (vö. BENKŐ 1957: 75–79, BÁBA 2019b,

2020). Ezeket a feltárásokat ráadásul a jelenkori helynévállomány is nem egy esetben fontos adalékokkal tudja segíteni (vö. JUHÁSZ 2016, TÓTH V. 2004b). Az is nyilvánvaló, hogy a korai ómagyar kori helynevek számos lexikális nyelvjárás-történeti sajátosság kimutatására is kiválóan alkalmasak: nem csupán a földrajzi köznevek, hanem egyéb nyelvjárási elemek is gazdagon adathatók ugyanis ezekben a szórványokban (lásd BENKŐ 1957: 83–84, BÁBA 2016: 123–150, 2017). A lexikális különbségeknek pedig a hangtani nyelvjárási különbségekhez hasonlóan a jelenkori helynévállományban is fellelhető nyomaira bukkanhatunk, ami a korai jelenségek megértését ugyancsak nagyban előmozdíthatja. A jelenleg a rendelkezésünkre álló korai ómagyar kori helynévállomány pedig ezeknek a nyelvjárási különbségeknek a korábbinál jóval differenciáltabb megközelítést teszi lehetővé.

A morfológiai jellegű nyelvjárási különbségek kapcsán azonban az az általánosan elfogadott nézet, hogy azok vizsgálatára a helynévi adatok jellegükből fakadóan kevésbé alkalmasak. BAKRÓ-NAGY MARIANNE a korai ómagyar kori nyelvtörténeti vizsgálatok forrását jelentő szórványemlékeket ezért töredékes forrásoknak nevezi, mivel a néhány szóból álló, főképpen tulajdonnévi elemek véleménye szerint „csak korlátozott adat-típus vizsgálatára alkalmasak” (2010: 150). Azzal a megállapításával ugyanakkor, mely szerint „kizárólag töredékes szövegekből biztos adatokhoz jutni bajos” (2010: 150), nem érthetünk maradéktalanul egyet, ez ugyanis nyilvánvalóan attól a körülménytől függ, hogy milyen jellegű kérdésekre keressük a választ az adott forrástípus vizsgálatán keresztül.

A korai ómagyar kori helynévállomány igen nagy mennyiségben tartalmaz például a korszak birtokos személyjelezésének tanulmányozását lehetővé tévő formákat. Minthogy az E/3. birtokos személyjelezés még az ómagyar korban is jelentős változásokon ment keresztül, az E/3. birtokos személyjel a korai ómagyar korban igen változatos formákban van jelen, s több körülmény mutat arra, hogy a változatok (-á/-é/-í > -a/-ë; -i; -ja, -jë, -je, -ji, KOROMPAY 1991: 272–273) között gyakorisági, kronológiai és talán nyelvföldrajzi különbségek is lehetnek (BÁBA 2023: 37–58). A helynévi adatokat felhasználó korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti kutatások tehát a morfológiai sajátosságoknak talán szűkebb körére terjedhetnek ki, ugyanakkor a korai (és jelenkori) helynévállomány bevonása nélkül ezeknek a jelenségeknek nemcsak a vizsgálata, de az adathoz jutása sem igen lehetséges a szóban forgó időszakban. A korai ómagyar kori helynévanyagban emellett más alaktani jellegzetességek nyomaira is bukkanhatunk, s közülük jó néhányat a jelenkori helynévállomány is őriz. Így például a palato-veláris illeszkedés a -ra/-re esetében néhány előforduláson keresztül — az oklevelek latin és magyar grammatikai megoldásainak keveredése révén — már a 13. századtól megfigyelhető (1265/1272: uenit *ad Balwankure*, 1232: *ad Yciafucara*, 1273: *ad menytegedurre*, OkISz., +1232/1384/1393: venit *ad Scertora*, KMHsz. 1: 263), 1236: *ad Choykacuzdyre* et per *Choykacuzdyre*,

KMHsz. 1: 77) (HOFFMANN 2007: 23, BALÁZS 1989: 103). A jelenkori helynévtárakban a helyragos alakok rögzítése révén pedig olyan archaikus illeszkedetlen formák is adathozhatók, amelyek valószínűleg több évszázados morfológiai megőrzött régiségként³⁸ vannak jelen a területen. A nem illeszkedett formák tehát nem csupán a nyelvjárási atlaszainkban és szótárainkban, hanem a helynévgyűjteményekben (például *Pállagok, -rē, Dombok, -rē, Kāposztās, -rē*, N. CSÁSZI 2003: 522) is felbukkannak a peremterületeken.

1.4.1. Helynév-etimológia és nyelvjárástörténet

1. A nyelvjárások hangtani szembenállásai kialakulásukat tekintve igen összetettek lehetnek, azaz mögöttük különböző változási folyamatok állhatnak. Ilyen heterogén jelenség keletkezéstörténeti szempontból például az *i ~ ü* és *e ~ ö* labiális-illabiális szembenállás mellett az *é ~ í*, valamint a diftongusos-monoftongusos kettősség is. Mivel pedig az egyes változási folyamatok eredményeképpen létrejövő keletkezéstörténeti kategóriák mind kronológiai, mind területi szempontból eltérő sajátosságokat mutathatnak (vö. BENKŐ 1957: 74, 75, 76), azok elkülönítése s az egyes lexémák azokba történő besorolása elengedhetetlen az ilyen jellegű vizsgálatok során. Az etimológiai elemzés szükségességét jól mutatják az olyan helynevek, mint például az erősen labializáló Bars vármegyei *Geletnek* település neve, amelynek csak *ü*-vel és (az *i*-ből nyíltabbá válással keletkező) *e*-vel maradtak fenn adatai, szláv etimonja azonban a korábbi *i*-ző változat (vagyis korábbi *i ~ ü* szembenállás) meglétére is következtetni enged, vö. szlk. *Hliník* hn. (DUDÁS 2004: 171, TÓTH V. 2001b: 197, 213).

A nyelvjárástörténeti vizsgálatok során ezért a hangtani szembenállásokat előidéző hangváltozások felderítése alapvető fontosságú feladat. A hangváltozások feltárása pedig nem történhet meg eredményesen azoknak a konkrét nyelvi adatoknak az etimológiai elemzése nélkül, amelyekben a hangtani szembenállások a régi magyar nyelvben dokumentálhatók. Ez elsősorban — a korai ómagyar kor forrásadottságaival összefüggésben — az oklevelek helynévi adatainak és a bennük előforduló tulajdonnévi és köznévi elemeknek az etimológiai vizsgálatát jelenti. A fejezetben ezért egyfelől azt mutatom be, hogy a helynév-etimológia milyen módon lehet szolgálatára a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti vizsgálatoknak, másfelől pedig arra is szeretnék rávilágítani, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatok mely esetekben nem (vagy csak korlátok között) támaszkodhatnak a helynév-etimológiára. Mindezeket a korai ómagyar korban megfigyelhető *i ~ ü*, *ē ~ ö*, *i ~ ě*, *é ~ í*, valamint az *l* hang meglétében vagy hiányában különböző alakok szembenállásának példáival illusztrálom.

---

³⁸ A fogalomhoz lásd BENKŐ 1957: 22.

2. A helynevek a magyar nyelvben alakulhattak személynévből, közszoji előzményből, és lehetnek más nyelvekből származó jövevénynevek is. Az egyes jelenségek bemutatásakor ezeket az etimológiai rétegeket külön kezelem.

2.1. A hangtani szembenállást mutató nyelvjárási variánsok egyik típusába azok a példák tartoznak, amelyek esetében az adatok időrendisége mellett a személynévi etimonuk, illetve azok előzményei alapján lehetnek elképzeléseink a hangtani változások irányáról.

A *Beken(y)* településnévnek például labiális [bekön(y) ~ bekün(y)] és illabiális [bekën(y) ~ bekin(y)] adatai egyaránt vannak a forrásokban ([1193–6]/1216: *Sulgabekin* ~ 1318/1325: *Bekun*, Bács vm., Gy. 1: 214). Közülük az illabiális forma eredetiségét valószínűsíti a személynévi alapszó szintén illabiális *Beken(y)* formája (vö. 1138/1329: *Beken* szn., FNESz.). Hasonlóan ítéelhetjük meg a *Kerecsen(y)* településnév adatsorában jelentkező labiális [kerecsöny ~ kerecsüny] és illabiális [kerecseny] forma kronológiai viszonyát (1327: *Kerechen* ~ 1324: *Kerechun*, Gy. 1: 542). E név alapjául ugyanis a *Kerecsen(y)* személynév szolgálhatott (vö. 1274 k.: *Kerechen* szn., FNESz.), ami pedig a régi magyar *kerecsen* 'egyfajta vadászsólyom' főnévből magyarázható (FNESz.).

Ugyancsak a személynévi etimonok vannak a segítségünkre több esetben is annak kiderítésében, hogy a régi magyar nyelvben az *l* hangot tartalmazó és *l* hang nélküli alakok közül melyik mondható elsődlegesnek. Nagy valószínűséggel sorolhatjuk ugyanis az eredetileg *l*-ező formák közé azokat a helyneveket, amelyek személynévi előzményeiben is szerepel az *l* hang. Így például a *Rátót* helynév, amelynek [rátolt] és [rátót] hangalakra utaló adatai is vannak (1283: *Ratold*, Gy. 4: 554, Pest vm., 1460: *Ratholthfalwa*, Cs. 2: 788, Vas vm. ~ 1428: *Rathodfolua*, Cs. 2: 788, Vas vm.), személynévből jött létre metonimikusan, magyar névadással, s nemcsak a magyarországi forrásokból adatolható személynévi alapszó tartalmaz *l* hangot, hanem annak német személynévi előzménye is (vö. 1203: *Ratolt* személynév, vö. ném. R. *Ratold*, *Ratolt* személynév, FNESz., BAHLOW 1967/1980: 402). Az *l* kiesése és egyúttal az előtte lévő magánhangzó megnyúlása (*ol* > *ó*) tehát e névben másodlagos hangváltozás eredménye.

Más esetekben a személynév idegen nyelvi előzménye pedig épp ellenkezőleg azt valószínűsíti, hogy a helynévben az *l* másodlagosan kerülhetett be. A *Gyirmót* (1267: *Giurmoth*, Cs. 3: 549 ~ 1338: *Germolth*, Gy. 2: 589, Győr vm.) településnév adatai [gyirmót] és [gyermolt] hangalakokat rejtenek. Minthogy a településnév etimológiai szempontból a régi német *Germoud* ~ *Germout* személynévvvel és a német *Germut* családnévvvel hozható összefüggésbe (FNESz., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 15–16), a kétféle forma változásviszonyát *gyirmót* > *gyermolt* formában rekonstruálhatjuk.

2.2. A jövevénynevek idegen nyelvi párhuzamai szintén támpontként szolgálnak a variánsok kronológiai viszonyának meghatározásában. A mai *Csetnek* tele-

pülésnév például az ómagyar korban (a második szótagjában) labiális és illabiális magánhangzóval egyaránt adathozható: [csitnik] és [csitnük] változatokat mutatva (1258/1334: *Chythnik* ~ 1258/1336>1430: *Chytnuk*, Gömör vm., Gy. 2: 490). A név szláv eredetű, és a szláv átadó nyelvi alakja illabiális második szótagi magánhangzóval áll (vö. szlk. *Štítnik*, FNESz.), ez alapján pedig a variánsok közül az illabiális forma elsődlegességére gondolhatunk.

A variánsok egy másik típusa, az *é* ~ *í* szembenállást mutató nevek kapcsán *Eszék* településnév példájára utalhatunk. A településnév a második szótagjában a régiségben *é* ~ *í* szembenállást, [eszék] ~ [eszík] változatokat mutat (1196>1454, 1330, 1332–5/PR.: *Ezeek*, *Essek* ~ 1339: *Ezyk*, KMHsz. 1: 93), s közülük szintén a szláv nyelvi előzmény valószínűsíti az *é*-s forma elsőbbségét. Az *Eszék* helynév ugyanis déli szláv eredetű, s a szláv nyelvi párhuzam az *é*-s forma elsőbbségét igazolja (vö. szb.-hv. *Ösek* ~ *Ösijek*, FNESz.).

2.3. A közszei előzményből lett helynevek körében szintén említhetünk olyan eseteket, amelyekben az alapszó etimológiája segít eldönteni a variánsok közötti változásviszonyt. Az *i* ~ *ü* kettősséget mutató közszeink egy része ősi örökség, ezek kapcsán a rokon nyelvi megfelelők adhatnak útbaigazítást a labiális és illabiális formák egymáshoz való viszonyát illetően. A rokon nyelvi párhuzamok jöhetnek például a segítségünkre a *szeg* ~ *szög* közszei tartalmazó helynevek (1270: *Ilsuazyg*, Gy. 4: 523 ~ 1293: *Lukazeg*, Gy. 1: 488 ~ +1256: *Molunzug*, Gy. 1: 864) kapcsán. Az illabiális alak elsőbbségét ugyanis az támogatja, hogy a rokon nyelvekben, például a vogulban és osztjákban ugyancsak illabiális formában adathozható a lexéma (pl. vog. *säng-*, osztj. *seŋ-*, TESz.).

3. A nyelvjárástörténeti kutatások számára ugyanakkor a helynév-etimológia nem minden esetben nyújt biztos fogódzót. Főként az olyan etimológiákkal kell óvatosan bánnunk, amelyek kikövetkeztetett etimonokra építenek. Erre mindhárom helynévi kategóriában láthatunk példát.

3.1. A *Köröskény* településnév gazdag adatsorában sokféle hangalakot rejtenek az adatok: [keriskény] ~ [kereskény] ~ [kerüskény] ~ [kürüskény] ~ [köröskény] (1240: *Keryskyn*, Gy. 4: 414 ~ 1290 k.: *Keresken*, Gy. 3: 206 ~ 1292 [c: 1296]: *Kerusken* ~ 1301: *Kurusken*, Gy. 4: 414). A helynév-etimológiai szakirodalom szerint a településnév személynévből alakult, s az alapjául szolgáló személynév valószínűleg ótörök eredetű (vö. ótörök **keriškän* 'pereskedő', FNESz.). A problémát egyrészt az okozza, hogy a magyarban a személynév nem adathozható, másrészt pedig az, hogy az annak előzményéül szolgáló ótörök alak is csupán kikövetkeztetett forma, ezáltal pedig a névvariánsok viszonyát nem tudjuk megnyugtatóan megítélni.

A közszei tartalmazó vagy közszei előzményű nevek adatai ugyancsak hűen illusztrálják azt a bizonytalan helyzetet, amit ezeknek a neveknek az etimológiájában a kikövetkeztetett alakok okoznak. Számos ótörök eredetű szavunk

esetében jelent például bizonytalanságot a kikövetkeztetett etimon. Így például az *iker* szó (második szótagjában) labiális [ikür ~ ikör] és illabiális [ikir ~ ikër] formában is adathozható a forrásokban (1095: *ikir*bucur, OklSz. 80 ~ +1214: *Ykvr*-tou, Nyitra vm., HA. 4: 59), s a nyugati ótörök előzményre alapozva (vö. *ikir; WOT.) csupán bizonytalanul gondolhatjuk az illabiális formát elsődlegesnek. Ezt a bizonytalanságot ráadásul nagy mértékben fokozza az is, hogy az ótörök alakokat általában éppen a török eredetű magyar szavak régi alakjára támaszkodva rekonstruálták kutatóink.

Hasonló a helyzet a szláv eredetű *berkenye* szóval is, ami ugyancsak előfordul a korai forrásokban labiális [berekünye ~ berekönye] és illabiális [berkinye ~ brekinye] formában (1274: *Brekynye*, *Berkyne*, TESz. ~ 1278: *berecune*, Gy. 4: 265). Közülük a kikövetkeztetett szláv nyelvi *brëkynja alapján az illabiális forma elsődlegességét gyaníthatjuk, de ismét csak bizonytalanul (TESz., Kiss L. 1995: 16).

A *Kartolc* településnév jövevénynév, melynek adatai [kartóc] és [kartolc] variánsokat jeleznek (1156: *Kortouc* ~ 1349: *Kartholc*, Gy. 4: 404, Nyitra vm.). A variánsok viszonyának megítélését azonban elbizonytalanítja az, hogy a szláv átadó alak a kikövetkeztetett szlovák *Krtovci helynév (FNESz., Tóth V. 2004: 455).³⁹

3.2. A hangtani variánsok közötti változások irányának feltárása más esetekben azért ütközik akadályba, mert az adott nyelvi elem (közszó vagy helynév) etimológiája bizonytalan vagy ismeretlen.

Az olyan, labiális-illabiális szembenállást mutató ismeretlen eredetű (a helynevek részeként is előforduló) közszavak esetében például, mint a *bükk* [bik] ~ [bük] (1259/1390/1454: Bochonthon *bykfew*, Kraszna vm., HA. 3: 73 ~ 1228/1305/1361: *Buk*, Komárom vm., HA. 3: 60) és az *üreg* [ireg] ~ [irüg] (1113: *Erig*, Nyitra vm., Gy. 4: 482 ~ 1229: *Irug*, Bihar vm., HA. 1: 80; vö. TESz., EWUng., ZAICZ 2006) legfeljebb a labiális és illabiális formák gyakorisága, illetve az adatok első előfordulása adhat némi támpontot az elsődleges alak meghatározásához (TESz., FNESz., Póczos 2001: 49, Tóth V. 2004b: 191 RÁ CZ A. 2007: 298).

A kronológiai viszony meghatározása akkor is nehézségekbe ütközik, ha egy adott helynév etimológiájával kapcsolatban vethető fel többféle elképzelés is. A *Köre* (1332–7/PR.: *Kerey* ~ 1323: *Kure*, Gy. 3: 110) és *Körü* (1326: *Kereu* ~ 1245: *Curu*, Gy. 3: 110) (vö. 1459: *Kwre* csn., FNESz.) nevek például akkor sorolhatók csak az eredetileg labiális magánhangzót tartalmazó nevek közé, ha az azok alapjául szolgáló személynév valóban összefügg a régi török *Kürü* személy-

---

³⁹ Bár az *-olc* végződés (minthogy a szláv nyelvekben nincs *-olc* végződés) minden bizonnyal a magyar nyelvben kialakuló fonológiai struktúra a *Kartolc* helynév esetében is, mivel azonban bizonyos helynevek eleve *-olc* végződéssel jelennek meg a magyar nyelvben, az *-óc* végződés elsődlegességét *Kartolc* kapcsán nem igazolhatjuk.

névvel és a *kür* 'bátor, merész' ótörök közszóval (FNESz.). Valószínűbb azonban, hogy ezek a nevek a magyar **ker-* ~ **kör-* ige 'kanyarodó (ti. vízfolyás)' értelmű folyamatos melléknévi igenévből valók, így a labiális elsődleges hangalak feltevése kevésbé indokolt (FNESz., JUHÁSZ 1979: 445–455).

4. Adott esetben a helynevek etimológiája olyan korábbi hangváltozásokra enged következtetni, amelyekre pusztán a helynévi adatok alapján nem feltétlenül gondolnánk. Az ilyen nevek ugyan a hangtani szembenállásokat nem mutatják, de egy-egy hangtani változás területiségének meghatározásában lehet szerepük.

4.1. Így van ez például az *l* betoldódásakor akkor, ha a helynév adatai között nem találunk *l* nélküli formát, csak a megfelelő személynévi etimon enged következtetni az *l* másodlagos bekerülésére a helynévbe. A *Cselcsény* településnévnek például csak *l*-es adatai vannak a korai forrásokban (1328: *Chelchen*, Gy. 3: 251, Hont vm.), minthogy azonban feltehetően a *Csécsény* személynévből alakult (vö. 1164–1165: *Chechen* szn., FNESz. *Csécsény*), benne az *l* másodlagos voltát gyaníthatjuk.

4.2. Az *l* betoldódása ugyancsak nem eredményez hangtani szembenállást bizonyos közszói eredetű adatokban, így az adott elemnek csak *l*-et tartalmazó formáját adathozhatjuk a korban az egész nyelvterületen. A közszó etimológiája alapján azonban mégis az *l* betoldódását feltételezhetjük például a *Bocsárd* településnév esetében (1327: *Bolchard*, Gy. 1: 69, Abaúj vm.), amely a régi magyar *bocsár* 'kádár, pohárnok' foglalkozásnévből keletkezett (vö. pl. 1211: *Bocar*, EWUng., 1237–1240: *buchardionis*, FNESz., vö. VÉKONY 2016: 150–152). A *hold* 'hold' származékszó *l*-je szintén utólagos betoldás eredménye lehet a közszó etimológiája alapján (1309/Cod.: *Huldualach*, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér vm. alsó része), mivel az a *hó* 'hold, hónap' főnévből alakult a *-d* kicsinyítő képzővel, TESz., EWUng., NYIRKOS 1987: 128).

5. Máskor éppen a helynév-etimológia alapján valószínűsíthetjük azt, hogy az adatok közötti variabilitás nem hangváltozás, hanem pusztán a korabeli helyesírás következetlenségének az eredménye.

A korszakban például az *i* és *y* betűk hangértéke *i* és *ë* egyaránt lehetett, így megfelelő etimológiai információk nélkül nem tudjuk megnyugtatóan eldönteni, hogy az adatok ugyanazt a hangalakot tükrözik-e, mégpedig az *ë* hangnak az *i*, *y* és *e* betűkkel való jelölésével van dolgunk, vagy mögöttük tényleges *i* ~ *ë* hangtani és esetleg nyelvjárási különbség rejlik. A *körtvély* növénynév például gyakran szerepel a forrásokban közszóként vagy helynév elemeként, igen sokféle alakban (+1275[XIV.]: *Kirtuiles*, *Kyrtuiles* [kirtvílyes ~ kértvílyes], Gy. 3: 110, 1295/1423: *Kerthweler* [kértvély-], Gy. 1: 510 ~ 1256: *keththeus kurtuwelfa* [kürtüvély- ~ körtüvély-], Gy. 3: 108). Az adatok között az *i* ~ *y*-nal írt formák azonban a szó etimológiája alapján inkább helyesírási sajátosságot tükrözhetnek, és nem *i* ~ *ë* nyelvjárási kettőséget. A *körtvély* feltételezhető magyar alapalak-

ja ugyanis a **kertβeli* volt (WOT.), amely az ótörök **kertweliy* vagy **kertmeliy* előzményre vezethető vissza (WOT.). Szintén az etimológiai háttér alapján feltelezhetjük a *szeg* 'szöglet, kiszögellés, csúcs, falurész, területrész' esetében (1270: *Ilsuazyg*, Gy. 4: 523 ~ 1293: *Lukazeg*, Gy. 1: 488 ~ +1256: *Molunzug*, Gy. 1: 864), hogy az *y*-nal írt forma *ě-ző* ejtést takar. A helynevekben adatolható *szeg* ugyanis valószínűleg azonos a *szeg* 'hegyes vaseszköz' szóval, annak jelentéstani szempontból elkülönült változata. Ez utóbbi ősi örökség az ugor korból, s az ugor alapalak **šenkz* lehetett (TESz., UEW.).

6. A hangtani szembenállást mutató helynevek etimológiájának ismerete azért is elengedhetetlen a nyelvjárástörténeti kutatásokban, mert előfordulhat, hogy bizonyos hangtani szembenállás gyakoriságának a regisztrálását a helynevek eredetbeli jellemzői befolyásolják.

6.1. Az *l* utólagos betoldásával kialakuló formák között a szláv nyelvekből származó helynevek esetében igen nagy számban vannak képviselve az olyan szláv eredetű helynevek, amelyek esetében a szláv *-ovъci* helynévképzőnek a magyarban *-óc*, illetve *-olc* formák felelnek meg (TÓTH V. 2004: 454, KENYHERCZ 2014: 206), például *Babócsa* (1289: *Boboča* [bobócsa ~ babócsa] ~ 1313: *Bobolcha* [bobolcsa ~ babolcsa], Gy. 1: 275, szláv eredetű, vö. blg. *Bobovuiya* hn., szb.-hv. *Bòbovica* hn., szlk. *Bobovica* hn., FNESz.), *Daróca* (1281: *Darucha* [daróca ~ darúca], Gy. 1: 249 ~ 1349: *Darolcha*, [darolca], Gy. 1: 278, Baranya vm., egy déli szláv *Dravica* átvétele, FNESz. *Daróca*köz), *Garbolc* (1229/1550: *Gurbuc* [gorbóc] ~ 1339>1348: *Gorbolc* [gorbolc], NÉMETH 2008: 91; vö. szb.-hv. *Grabovac*, szlk. *Hrabovec*, FNESz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 46, KISS L. 1995: 19).

Gyakori ugyanakkor, hogy a szláv *-ovъci* képző a magyarban eleve *-olc* véggel jelenik meg (vö. SIMONYI 1907: 189), s a korban *l* nélküli forma egyáltalán nem is adatolható, pl. *Tiszolc* (1334: *Tyzolch* [tiszolc], Gy. 3: 273, Hont vm., szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Tisovac* hn., szln. *Tisovec* hn., szlk. *Tisovec*, FNESz.), *Varsolc* (13[41]: *Worsolch* [vorsolc] ~ [varsolc], Gy. 3: 522, Kraszna vm., szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Vrševac* hn., *Vrševce* hn., cseh *Vršovice* hn., FNESz., TÓTH V. 2004: 455).

Azt, hogy az *ó* > *ol* változás gyakoriságát a helynevek fentebb részletezett eredetbeli jellemzői befolyásolják, TÓTH VALÉRIA megállapítása teszi még egyértelműbbé. Úgy látja ugyanis, hogy az említett változás a közsavak körében kifejezetten ritka sajátosság, az *-olc(s)* névvégződés jellegzetes helynévi fonológiai típus (2004: 456–457).

6.2. Az *é* ~ *i* szembenállást mutató nevek között ugyancsak eredetbeli sajátosságok befolyásolhatják bizonyos hangtani formák jelenlétét. Ha például valamely, *é*-t tartalmazó helynév előzményének az adatai nagyrészt *i*-vel, illetve *y*-nal vannak jelölve, felmerülhet a gyanú, hogy a névben az *i* > *é* változása irány következett be. Az ide vonható nevek jellemzői viszont azt sejtetik, hogy esetükben nem pusztán hangtani változásról lehet szó. Bizonyos *i*-ző adatok ko-

raisága ugyanis azzal is összefüggésben állhat, hogy a szlávban gyakori *-in* képző a magyarban a többi *-ány/-ény* végű településnév hatására *-ény* végződésűvé alakult, például szl. *Sajtin* > m. *Sajtény* (vö. BÉNYEI 2012: 106–107). Ezzel számolhatunk továbbá *Lébény* és *Trencsén* esetében is, amint ezt az adataiból láthatjuk (1208: *Libin*, *Libyn* ~ 1267: *Liben*, Cs. 3: 683, vö. cseh *Libín* hn., le. *Lubin* hn., FNESz., 1208: *Trincin* ~ 1243: *Trenchen*, FN. 79, *Trencsén* vm., vö. ószlovák **Trnčín* > **Trnčín*, FNESz.). Márpedig ez a változási folyamat az itt tárgyalt nevek esetében tulajdonképpen szláv nyelvi alakok magyar nyelvi adaptációjára utal. Mindez az *i*-vel, illetve *y*-nal jelölt adatokra nézve azok magyar névrendszerhez való tartozását (vagy a bennük lejegyzett *i*, illetve *y* betűk *i* hangértékét), s egyúttal az *é* ~ *í* szembenállás azonos nyelvhasználói körben való meglétét teszi kétségessé.

7. A fenti példákkal azt igyekeztem bemutatni, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatok eredményei milyen nagy mértékben függenek az etimológiai háttér feltárásától. Bár az adott helynév vagy közszo etimológiájának ismerete sok esetben biztos támpontot jelent a hangtani szembenállások kronológiai megítélésében, mégis fontos hangsúlyozni, hogy a nevek etimológiája és korai történeti adatai alapján az elsődleges formák meghatározásának bizonyossága a valószínűség különböző fokán áll.

A korai ómagyar kori hangtani szembenállások feltárásának kiindulópontját tehát (legyen szó helynevekről vagy a legtöbbször a helynevek részeként adathozható közszavakról) minden esetben a vizsgálatba vont elemek etimológiai sajátosságainak meghatározása jelenti. A hangtani szembenállások vizsgálatába pedig az olyan közszoí és helynévi elemeket vontam csak be, amelyek a korszakban nyelvi variabilitást mutatnak. Mindezekből következik az, hogy a nyelvjárástörténeti elemzéseket megelőző etimológiai leírások mindegyike etimológiai bokrok együttes vizsgálatát jelenti, amely feladat ugyanakkor igencsak összetett problémákat rejt magában.

1.4.2. A helynévbokrok etimológiai problémái

1. A hangtörténeti változások eredményeképpen kialakuló hangtani szembenállások bizonyos esetekben azonos etimonra visszavezethető, egymástól jelentéstanilag vagy akár alakilag is elkülönülő lexémapárokban jelentkeznek. A jelenségre számos példát említhetünk a magyar nyelvtörténetből (néhány korai példa: *szipog* : *szivárog*, *mell* : *mál*, *kajla* : *hajlik* stb.) (vö. GRÉTSY 1962, BENKŐ 1967/2002a: 344–347, ZSILINSZKY 2003: 186–187, 199, 380, 624, 731, 807, PUSZTAI 2003: 882–883, 2018: 281). A szópárok tagjainak etimológiai összetartozása azonban nem egy esetben kérdéseket vet fel. Így például mivel a nazális + zárhang kapcsolata a magyar nyelvben a legtöbb esetben nem marad meg ősi állapotában (lásd pl. *had*, *hab*, *eb*), az olyan lexémapárok azonos etimonból való

származtatása, mint például a *hangya* : *húgy*, *langyos* : *lág*y, *domb* : *dob*, joggal ébreszt kétségeket (vö. BENKŐ 1957: 64). Divergens változás eredményének tartott névpárok a helynevek köréből is ismertek: pl. *Csitár* : *Csatár*, *Komló* : *Kömlő*, *Kékcse* : *Kécske*, *Piski* : *Püski* stb. (vö. KISS 1994, 1995). A jelenséget a szakirodalom névhasadásnak nevezi. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy az ilyen nevek összekapcsolhatósága olykor megkérdőjelezhető, ezért etimológiai felülvizsgálatuk feltétlenül indokolt.

A névhasadás háttérében sokféle hangváltozás meghúzódhat. Ezeket itt nem részletezem, közülük csak egy jelenséget, s annak kategóriáit mutatom be, ezen keresztül illusztrálva azt, hogy milyen etimológiai nehézségekkel kerülünk szembe az ilyen típusú nevek vizsgálata során.

2. Az analízishez a labiális-illabiális szembenállást mutató helyneveket választottam, mivel úgy látom, hogy a névhasadás jelenségére ez a kategória kínál messze a leggazdagabb példatárat. Ez pedig azért lényeges körülmény, mert a helynévbokrokkal kapcsolatos etimológiai problémák feltárásához minél nagyobb helynévanyag bevonására van szükség. A típusproblémák bemutatásakor azt az eljárást követem, hogy az adott kategóriából csupán egy-egy helynévbokor etimológiai kérdéseit emelem ki, s ezen keresztül illusztrálom a teljes kategóriára jellemző problémákat.

2.1. Az itt tárgyalt helynévi példák többségében a szembenállás labiális-illabiális jellege nyilvánvaló, de a névpárok kialakulása mögötti folyamatok s azok iránya nem minden esetben egyértelmű. A labiális-illabiális különbséget a helynévbokrok tagjai között leggyakrabban a labializáció eredményezi. A változás irányára egyrészt a helynevek korai adataiból, másrészt a személynévi, helynévi vagy közszei alapszó illabiális voltából következtethetünk.

a) Azt például, hogy a romániai *Berve* és *Börvely* településnevek közül az illabiális *Berve* lehet az elsődleges, több körülmény is valószínűsíti. Egyrészt e településnevek személynévből származnak, s a személynévi alapszó illabiális *Bervej* alakú (vö. 1138/1329: *Beruei*, 1235: *Beruey*, 1270: *Bervey* szn., ÁSz., vö. FNESz.). Másrészt a nevek korai adatai szintén illabiálisak: az egykori erdélyi Fehér vármegyei *Bervé*-nek ugyan csak egyetlen korai adata van (1348/1352: *Bervey*, Gy. 2: 134), de a Szatmár megyei *Börvely* gazdag korai adatállománnyal bír (1216/1550: *Beruei*, 1280: *Beruey*, Toth *Beruey*, é.n. [1320]: *Beruey*, é.n. [1322]/1466: *Berwey*, 1324: *Berue*, é.n. [1324]: *Berue*, 1326: *Berwe*, *Beruey*, *Berwey*, 1331/331: *Berue* ~ *Berwe*, 1332–4/PpReg.: *Berney* [ɔ: *Beruey*], é.n. [1320–35 k.]>1423: p. *Berwey*, 1341/1469: *Berwe*, 1342>1423: *Berwey*, 1342/1433/1810: ~, 1345: *Berwe*, 1348: *Berwey*, *Beruey*, 1366/1496: *Berwey*, 1411: *Berwe*, NÉMETH 2008: 36, 1435: *Berwe*, *Berwely*, *Berwey*, Cs. 1: 472). Az adatok azt jelzik, hogy az első szótagi magánhangzó eredetileg mindkét név esetében illabiális lehetett.

b) Hasonló módszerek segítségével feltételezhetjük bizonyos jövevénynevek helynévbokrai esetében is, hogy azok labiális tagja eredetileg illabiális hangot tartalmazhatott. A Szatmár megyei (*Nagy*)*peleske* és a Zala megyei *Pölöske* példája jól szemléltetheti ezt. A nevek alapjául egy szláv eredetű víznév szolgálhatott; vö. szlk. *Plieška* hn., ukr. *Плешка* hn. (FNESz.). A patak neve a magyarban *Piliske* alakú lett (a szó eleji mássalhangzó-kapcsolat megszűnésével és a név palatális hangrendűvé válásával) (1234/1303/1332/1399: *Piliske*, FNESz. *Pölöske*). Arra, hogy a mellette létesült település neve eredetileg a patak nevével megegyező módon, illabiális *Piliske* volt, a *Pölöske* település nevének korai adatai is utalnak (1234: *Pyliske*, 1318: *Pilyske*, 1335: *Pyleske*, 1430: *Peliske*, *Pyliske*, 1513: *Peleske*, Zala vm., Cs. 3: 23, 24).

c) A közsői eredetű helynevek esetében is figyelniünk kell arra, hogy az adott közső eredetileg labiális vagy illabiális hangot tartalmazhatott-e. A romániai *Piski* (1276: *Pyspuki*, 1341: *Pispiky*, Gy. 3: 298, lásd még *Dráwapiski*) és a Győr-Moson-Sopron megyei *Püski* helynévpár mindkét tagja illabiális lehetett eredetileg. Erre utalnak egyrészt a labiális *Püski* korai illabiális adatai (lásd pl. 1397/1629: *Piski*, 1489: *Pyskj*, FNESz.). De ezt valószínűsíti a *püspök* lexéma etimológiája is. Ez a vándorszó ugyanis a magyarba feltehetően a németből került át, s a magyar nyelvi elsődleges alak a *piskup* ~ *piskop* lehetett, azaz az első szótagban illabiális *i* magánhangzó állt (EWUng., TESz., ZAICZ 2006).

2.2. Bizonyos esetekben a labiális-illabiális kettősség a névpárok között abból fakad, hogy magának a helynevek alapszavának volt egyidejűleg labiális és illabiális formája is.

a) A *Gerény* (1332–7: *Gheren*) településnév gyaníthatóan az illabiális *Gerény* személynévre (vö. 1221: *Geren* szn.), a *Görénypusztá* elnevezés (1329: *Guryn*, 1367: *Gwren*, NÉMETH 1997: 82) előtagja pedig egy labiális *Görény* formájú személynévre (vö. 1329: *Gwren* szn.) vezethető vissza. A személynév labiális-illabiális változatai háttérben az áll, hogy az alapjául szolgáló közső is élt ilyen nyelvjárási kettősségben (ezt igazolja a mai nyelvjárási *gerény* ~ *görény* variánsok léte; vö. ÚMTsz. 2. *görény*).

b) A labiális-illabiális különbségek a helynevekben az adott közszavak ilyen különbségeit is tükrözhetik. Így például a korábban *Riba* nevet viselő Nógrád megyei *Ipolyszög* település neve (1906: *Ipolyszög*) az Ipoly folyó nevének és a labiális *szög* 'sarok, szeglet, zug' földrajzi köznévnél az összetételéből keletkezett. A Bihar megyei *Bakonszeg* viszont ugyanennek a földrajzi köznévnél az illabiális változatát tartalmazza (1434: *Bakonzeegh*, 1438, 1470: *Bakonzeegh*, 1480, 1536: *Bakonzeg*, 1598: *Bakonizegh*, RÁCZ A. 2007: 37). Itt kell azonban azt is megjegyeznünk, hogy a labiális változatok nem feltétlenül a labiális hangot tartalmazó közszókból keletkeztek, hiszen a labializáció természetesen magában a helynévben is bekövetkezhetett.

3. Az eddigiekben ismertetett helynévbokrok neveinek összetartozása etimológiai szempontból kétségtelen. A labiális-illabiális különbséget mutató helynevek egy jelentős része azonban e tekintetben kevésbé egyértelműen ítélhető meg.

a) Előfordulhat például, hogy a nevek kapcsolata egyértelmű, etimonjuk azonban nincs tisztázva. A *Berzsény* ~ *Börzsöny* párhuzamot mutató Veszprém megyei *Kisberzsény* és a Pest megyei *Nagybörzsöny* nevek etimológiailag valószínűleg összefüggenek (vö. FNESz.), ezt korai adataik azonos volta is alátámasztja: *Nagybörzsöny* +1258: *Bersen*, 1293: *Bersen*, 1295: *Bersen*, 1312: *Bersen*, 1312: *Berseen*, 1327: *Bersen*, 1332–7/Pp. Reg.: *Bersan* (Gy. 3: 184, Hont vm.), *Kisberzsény* 1398: *Bersen*, 1478: *Bersen*, 1488: *Kysbersen* (Cs. 3: 223). A nevek eredetéről azonban mindössze annyit tudunk, hogy talán egy a 'parton, dombon lakók' jelentésű szláv *Brěžane helynév átvételével keletkezettek.

b) Jó néhány olyan, labiális-illabiális helynévpárt is találhatunk, amelyek között az etimológiai kapcsolat tisztázott ugyan, és a közös etimont is feltárták a korábbi etimológiai kutatások, az adatok alapján azonban nem dönthető el biztosan, hogy a labiális vagy az illabiális forma-e az elsődleges.

Az *üreg* földrajzi köznevet tartalmazó helynevek esete például a köznév bizonytalan etimológiája (vö. TESz.) miatt elsöre ebből a szempontból problémásnak tűnik. Ha azonban a nevek korai adatait szemügyre vesszük, valószínűbbnek tarthatjuk az illabiális forma elsődlegességét: *Iregszemcse* (1387: *Irug*, FNESz., 1441: *Irek*, 1443: *Ireg*, 1444: *Ireg*, 1506: *Iregd*, Tolna vm., Cs. 3: 430): *Magyarürög* (1252: *Yrug*), *Nagyürögd* (1552: *Nagyh Iregdh*, 1560: *Nagy Irwg*, 1580: *Nagyregd*, 1587: *Nagyregd*, 1588: *Nagyviregd*, 1589–1590: *Magy Eoregd*, 1598: *Nagiureogd*, RÁCZ A. 2007: 208), *Üreg* (1113: *Erig*, 1113/1249/1310: *Erig*, 1113/1249/1310: *Yrugh*, 1261 [c: 1267?]: *Irewg*, 1267/1270: *Ivrug*, 1268: *Ireg* (Nyitra vm., Gy. 4: 482).

c) A labiális-illabiális különbséget mutató nevek között olyan névpárok, névbokrok is vannak, ahol az etimológiai lehetőségek többfélesége miatt maguknak a neveknek a kapcsolata is kérdéses. A *Derecske*, *Pápadereske* : *Somogydöröcske*, *Töröcske*, *Döröske* névbokor jó példája lehet ennek a jelenségnek. A helynév-etimológiai szakirodalom úgy véli, hogy a *Döröske*, *Pápadereske*, *Somogydöröcske* nevek egyaránt személynévből keletkeztek metonimikus névadással (azaz formáns nélkül), ezzel szemben a hangalakilag szintén egyértelműen ide kapcsolható *Derecske*, *Töröcske* és *Vámosderecske* nevek kapcsán más lehetőségek is felmerülnek. A *Döröske*, *Pápadereske*, *Somogydöröcske* nevek egy szl. *Drugča vagy *Drugša személynévre vezethetők talán vissza (bár e személynévek rekonstruált alakok), s az abból keletkező elsődleges helynévformák veláris hangrendűek voltak (ezt jól illusztrálják a következő adatok: *Döröske* 1244: *Druska*, *Pápadereske* 1240/1355: *Doroska*, *Somogydöröcske*

1138/1329: *Durugfa*, FNESz.). A magyarázat szerint a veláris *Durugsa*, *Doroska* helynevekből aztán a magyarban jöttek létre a hangrend megváltozásával a *Dörö(c)ske*, *Dereske* névalakok. A *Derecske* és *Töröcske* nevek etimológiája kapcsán mindemellett az az elképzelés is felmerült, hogy azok a *derék* 'hosszszan elnyúló talajkiemelkedés' -cse képzőbokros származékai (FNESz.). Erre *Derecske* esetében annak egyetlen korai *Derekcse* adata utal (1291–1294: *Derekce*), amelyből hangátvetéssel alakulhatott a *Derecske* forma (vö. RÁCZ A. 2007: 81–82). Az eddigi etimológiai kutatások szerint pusztán hangalakja révén kapcsolhatjuk ehhez a névbokorhoz az ausztriai *Vámosderecske* településnevet is. A *Derecske* névrész elsődleges magyar alapalakja eszerint a *Dregza* forma (1263/1367/1591: *Dregza*, FNESz.) volt, amelynek forrása egy déli szláv eredetű **Drezga* helynév lehetett. Ebből hangátvetéssel *Dregza* alakult, majd a -cske kicsinyítő képzőbokor analógiás hatására jött létre a *Derecske* névalak. Feltűnő azonban, hogy ahogyan a bihari *Derecske* esetében, úgy *Vámosderecske* adatai között is találunk *Derekcse* alakváltozatot, ami alapján azt is számításba vehetjük, hogy *Vámosderecske* utótagja szintén a *derék* földrajzi köznévi -cse képzőbokros származéka (1235–1270/1347: *Derekce*, FNESz., 1425: *Derezke*, 1441: *Derechke*, Cs. 3: 605, Sopron vm.).

A *Derecske* : *Döröcske* névbokor etimológiai kérdéseinek alapos felülvizsgálata tehát feltétlenül indokolt. Annál is inkább így van ez, mivel az itt vázolt etimológiai magyarázatok számos olyan megoldatlan problémát rejtenek magukban, amelyek túlmutatnak az adott névbokor etimológiai kérdésein. Így például nem pusztán általában helynév-etimológiai, hanem hang- és nyelvjárástörténeti szempontból is kulcskérdés az olyan bizonytalan hitelű etimológiák újragondolása, amelyek kikövetkeztetett személynévi vagy helynévi etimonokra utalnak csupán.

Ezek a példák jól tükrözik ugyanakkor azt az általános tapasztalatot is, hogy a gyaníthatóan egymással eredet szempontjából összetartozó nevek etimológiai kérdéseit illetően a helynévbokrok tagjainak együttes elemzése lehet a leginkább megfelelő kiindulópont. Másrészt arra is rávilágítanak az itt bemutatott példák, hogy a helynevek teljes adatsorának figyelembevétele nélkül csak bizonytalanul foglалhatunk állást a megfelelő etimon meghatározásakor.

d) Az etimológiailag bizonytalanul társítható nevek tárgyalását követően talán azokról a névpárokról is érdemes szót ejtenünk, amelyek bár hangalaki szempontból összetartozónak tűnnek, kapcsolatuk az eddigi etimológiai kutatások szerint egyelőre nem igazolódott. Így például a Bács-Kiskun megyei *Kecel* és a Győr-Moson-Sopron megyei *Rábakecöl* utótagjának etimológiai kapcsolátát éppúgy elvetik a korábbi kutatások, mint a Szentendréhez tartozó *Izbég* és a szlovákiai *Üzbég* településnév azonos etimonból való származását. Az ilyen neveknek a helynévbokrok között való tárgyalása azonban csak abban az esetben indokolatlan, ha az eddigi eredményeket kritika nélkül elfogadjuk. Ha viszont

ezeknek a neveknek az etimológiai magyarázatait alaposabban szemügyre vesszük, olyan problémákkal (így például a megfelelő alapszónak egyetlen adatból való kikövetkeztetésével) szembesülünk, amelyek általában jellemzik a helynévbokrok etimológiai irodalmát. Ezek a tapasztalatok pedig azt mutatják, hogy az ilyen nevek összekapcsolhatóságának kérdése is feltétlenül újragondolandó.

1.5. Összegzés

1. A korai ómagyar kori hangtani szembenállások leírásához használható forrásanyagokhoz és az azok által nyert korábbi eredményekhez való óvatos viszonyulást számos tényező teszi indokolttá. És bár nyilvánvaló, hogy ezeknek a körülményeknek a kutatásokból való teljes mértékű kiiktatása nem lehetséges, az olyan módszerekkel, mint például az adatok egymáshoz viszonyított gyakoriságának és kronológiájának a figyelembevétele, közelebb kerülhetünk a megbízható eredményekhez. A nyelvelmékek nyelvjárástörténeti forrásértékének újraértelmezéséhez mindezen felül olyan, a közelmúltban napvilágot látott eljárásoknak a felhasználása szükséges a jövőben, mint például az interpolált oklevelekben szereplő adatok kronológiai metszeteinek szétválasztása, amely metodológiai eljárást SZÓKE MELINDA dolgozta ki (lásd ehhez SZÓKE 2015).

A korai ómagyar kori hangtani jelenségek területi és kronológiai sajátosságainak meglehetősen időszerű újragondolását a jelenleg reálisan figyelembe vehető, minden eddigi korpusznál nagyobb adatállomány szintén nagyban előmozdíthatja. Ez a háttértényező pedig nem pusztán a jelenségekre való nagyobb rálátást biztosítja, hanem olyan irányú módszertani felismerésekhez is vezethet a történeti dialektológiában, mint amit a modern dialektometriai kutatásokban már eddig is eredményezett. Azt látjuk ugyanis, hogy míg a korábbiakban ezen a területen a kellően nagy számú adat hiánya miatt a történeti összefüggések feltárásában a hangrendszerben elszigeteltebb, kisebb hatóerejű jelenségek szerepe állt előtérben, addig VARGHA FRUZZINA SÁRA dialektometriai elemzései megfelelő mennyiségű adat birtokában a nagy hatókörű, gyakori fonetikai jelenségek szerepét hangsúlyozzák nemcsak a nyelvjárási törésvonalak meghatározásában, hanem a nyelvjárások közti történeti kapcsolatok feltárásában is (2017: 108).

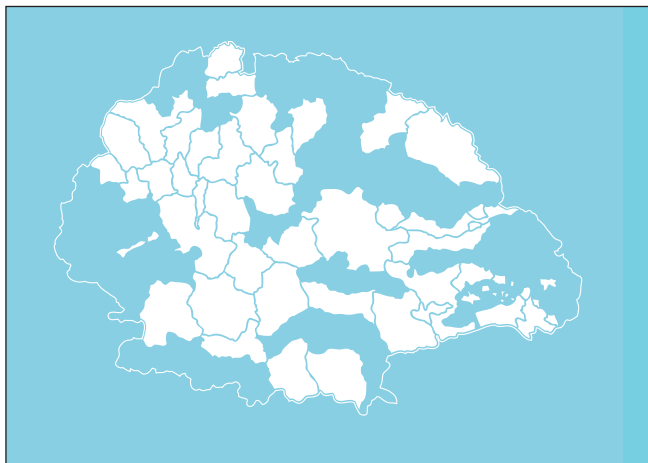
2. Mindemellett azt is fontos kiemelni, hogy a hangtörténeti vizsgálatok rendre azt a tapasztalatot tükrözik, hogy a helynév-etimológiai kérdések tisztázása nélkül bizonyos ügyekben nem tudunk érdemleges válaszokhoz jutni. Az ómagyar kori hangtörténeti elemzések alapját ugyanis természetesen a korai helynévi adatok jelentik, amelyek eredeti hangalakjának rekonstruálása nem képzelhető el a megfelelő etimonok feltárása nélkül. Jelen fejezet, úgy vélem, azzal a tanulsággal járt, hogy az egyes helynevek etimológiai kérdései rendkívül összetett problémákat rejtenek magukban. Ezek a problémák pedig a hang- és nyelvjárástörténeti jelenségek leírási lehetőségeit is nagyban befolyásolhatják.

Az sem tűnik ugyanakkor irreális elgondolásnak, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatok területi leírásai a jövőben az etimológiai bizonytalanságokat is némiképp mérsékelhetik, vagyis egy-egy helynév egyik vagy másik etimológiai magyarázatához a nyelvjárási különbségek többé-kevésbé pontos területi meghatározásai is újabb adalékul szolgálhatnak. És ez annak ellenére is reálisan figyelembe vehető körülmény, hogy a nyelvjárástörténeti sajátosságok leírásához az elsődleges forrásanyagot pedig éppen a helynévi adatok jelentik.

2. Korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási szembenállások

A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek területi-kronológiai sajátosságainak leírásához elsődleges forrásanyagként a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisát használtam, ami az okleveles források helyet jelölő nyelvi adatait tartalmazza hang- és helyesírás-történeti elemzésben az egyes lexémákra vonatkozóan. (Az adatbázis¹ jelenleg 55 263 rekordnyi adatot tartalmaz, a feldolgozott területeket lásd a 10. ábrán.²) E szócsoport kiemelt szerepét a hangtörténeti vizsgálatokban nemcsak a korszak forrásadottságai indokolják — az tudniillik, hogy a helynevek tömegesen maradtak fenn a szórványemlékekben —, hanem emellett az is, hogy időhöz és helyhez kötésük többnyire nagy pontossággal elvégezhető.

10. ábra. Az adatok jelenlegi feldolgozottsága a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének hang- és helyesírás-történeti adatbázisában

Ezt a névanyagot további adatokkal egészítettem ki a Magyar oklevél-szótár (OkI Sz.) bevonásával azokban az esetekben, amikor az a korpusz adataihoz képest további információval szolgált. Igaz ugyan, hogy a Magyar oklevél-szótár adatai lokalizációt nem nyújtanak, s ezáltal a nyelvjárástörténet számára csak

¹ Az adatbázis annak forrásából fakadóan az adatokat vármegyék szerint dolgozza fel, s az egyes nyelvjárástörténeti jelenségek területi sajátosságait is vármegyék szerint írja le, ami természetesen nem jelenti azt, hogy a vármegyék határai nyelvjárási határokat is jelentenének.

² A térképeken a kékkel jelölt területek azokat a vármegyéket mutatják, ahonnan az adatbázisban egyáltalán nincsenek adataink, a fehér szín ellenben az adott jelenség körébe vonható adatok hiányát jelzi.

korlátozottan használhatók, az egyes hangalaki variánsok közötti változásviszony tisztázásában azonban adott esetben fontos fogódzóként szolgálhatnak (lásd például a *kőrís i-ző* változatát mutató adatot: 1055: *keuris*, OklSz., vö. 1336: *kewres* ~ *kewrus*, Bereg vm., KMHsz. 1: 164, illetve az *iker* következő, talán *i-ző* adatát: 1095: *ikirbucur*, OklSz., vö. +1214: *Ykvr*tou, Nyitra vm., HA. 4: 59).

Mivel bizonyos területekről még így is több megye névanyaga hiányzik, az *é ~ í* szembenállás és az *l* kiesésének vizsgálatához ezen az adatbázison túl további forrásként CSÁNKI DEZSŐ és FEKETE NAGY ANTAL Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Cs., FN.) című munkáját, NÉMETH PÉTER A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig (2008) és A középkori Szabolcs megye települései (1997) művét, valamint ORTVAY TIVADAR Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig című munkáját (1882) is felhasználtam. A források kiegészítését azért éreztem feltétlenül szükségesnek, mert az *é ~ í* és az *l* kiesésével kapcsolatos szembenállásokat tárgyaló korábbi leírások éppen azokat a területeket jelölik meg a jelenségek gócpontjaként, amelyek adatai az általam használt adatállományból hiányoztak.

Az *i ~ ü* szembenállást a korpuszban összesen 835, az *ë ~ ö* szembenállást 1135, az *l* kiesését több mint 1200, az *é ~ í* szembenállást mintegy 1500 adat, az *ëü* diftongussal kapcsolatos szembenállásokat több mint 1300 adat bevonásával vizsgáltam.³

Elemzéseim során a következő kérdésekre kerestem a választ: 1. Melyek az adott szembenállást kialakító tényezők, s milyen kategóriákat különíthetünk el ezek alapján az adatok között? 2. Milyen kronológiai jellegzetességeket fedezhetünk fel az egyes kategóriák körében? 3. Hogyan írhatók le a szembenállás területi sajátosságai a lokalizált adatok segítségével?

Az első kérdés felvetésére, vagyis egyes keletkezéstörténeti kategóriák elkülönítésére nyelvjárástörténeti szempontból azért van szükség, mert ezek között területi és kronológiai különbségek lehetnek. A keletkezéstörténeti kategóriák meghatározása a vizsgálatba vont elemek alapos etimológiai elemzését igényelte. Ehhez A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát (TESz.), az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng.) és az Uralisches Etymologisches Wörterbuch (UEW.) című etimológiai szótárakat, a ZAICZ GÁBOR-féle Etimológiai szótárt, a RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD által szerkesztett West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian című kiadványt (WOT.), valamint az Árpád-kori vármegyék helyneveinek eddig elkészült történeti-etimológiai szótárait használtam fel (BÉNYEI-PETHŐ 1998, TÓTH V. 2001b, PÓCZOS 2001, RÁCZ A. 2007).

---

³ Adatnak egy adott betűhív forma adott évbéli előfordulását tekintettem, tehát a vizsgálatban a különböző években azonos betűhív formában előforduló adatokat külön adatként, míg az egyazon oklevélben többször azonos betűhív formában felbukkanó adatokat egy adatként vontam be az elemzésbe.

Minthogy a korai ómagyar kor helyesírására általánosan jellemző, hogy egy hangot több betű is jelölhet, ugyanakkor egy betű több hangnak is lehet a jele, kézenfekvő, hogy a korszak helyesírási kérdéseinek tisztázása a legtöbb esetben szintén elválaszthatatlan a hangtani nyelvjárási jelenségek vizsgálatától. Az egyes szembenállások leírását ezért általában a helyesírás-történeti sajátosságokkal kapcsolatos kérdések vezetik be.

Az adatok közlésekor a továbbiakban minden esetben az alábbiak szerint járok el: megadom dőlttel szedett címszóval az adott lexémát, majd (lehetőség szerint) a lexéma egy-egy, pontos évszámmal ellátott variánsának betűhív formáját. Amennyiben az adott közszói vagy tulajdonnévi lexéma helynév névelemeként szerepel, közlöm a név egészének betűhív alakját, amelyben azonban csak az elemzés szempontjából releváns elem szerepel dőlttel. A betűhív formákat annak a vármegyének a neve követi, ahonnan az adat származik, végül az adatközlést a forrásmegjelölés zárja le, például *Bűd* (1326: *Byd* ~ 1315: *Bwd*, Abaúj vm., KMHsz. 1: 67), *bükk* (1243/1335: *Byk*, Gömör vm., HA. 2: 60 ~ 1228/1305/1361: *Buk*, Komárom vm., HA. 3: 60), *Fülöp* (1342: *Phylyp*, Baranya vm., KMHsz. 1: 105 ~ +1256: *Phylupkue*, Arad vm., KMHsz. 1: 105), *fűz* (+1228/1383/1407: *fyz*, Baranya vm., HA. 1: 46 ~ 1291: *fuz*, Hont vm., HA. 3: 35), *hegyes* (1255: *Hygyshyg*, Abaúj vm., HA. 1: 26 ~ 1332: *Higuusholm*, Kolozs vm., HA. 3: 52).

2.1. Az *i* ~ *ü* szembenállás a korai ómagyar korban

2.1.1. A történeti adatok vallomása

1. BENKŐ LORÁND Magyar nyelvjárástörténet című munkájában úgy fogalmaz, hogy az ómagyar kori nyelvjárási hangtani különbségek közül az *i* ~ *ü* szembenállás „a nyelvemlékes adatok alapján a legjobban kitapintható nyelvjárási különbséggé lépett elő” (1957: 73). Ez a megállapítás az ide vonható adatok jelentős mennyisége, valamint a korabeli helyesírás kiforratlanságának és ebből adódó következtelenségének e jelenséget kevésbé érintő jellege miatt kétségtelenül helytálló. Ennek ellenére területi és kronológiai sajátosságainak pontos, nagy mennyiségű történeti adaton nyugvó leírása sokáig váratott magára. A hangtani változások kiindulási góciának kijelölésében ugyanis a korábbi munkák a történeti adatok vallomása helyett elsősorban a Konstantinos művének törzsnévi adataiban fellelhető hangtani sajátosságokra s ezzel összefüggésben a törzsek letelepedéséről vallott elképzelésekre (azok feltételezett területi jellemzőire) támaszkodtak (lásd erről részletezőbben az 1.1. fejezetben leírtakat). Az ómagyar kori hangtani szembenállások területi-kronológiai sajátosságai leírásának igénye persze nemcsak abból a körülményből fakadhat, hogy a korábbi elképzeléseket alátámasztó bizonyítékok önmagukban nem állják meg a helyüket, hanem abból is, hogy ma

már jóval nagyobb adatállományra támaszkodhat a nyelvtörténeti kutatás, mint bő fél évszázaddal ezelőtt, a fent említett munkák megírása idején. A közelmúltból leginkább DUDÁS GYÖRGYI ide vonatkozó írásait (2003, 2004) említhetjük meg mint olyan munkákat, amelyek történeti adatok alapján kellő részletességgel szólnak az *i > ü* labializáció eredményeképpen kialakult kettősségről. Minthogy azonban az általa levont következtetések 23 ómagyar kori vármegye helynévi adatainak elemzésére épülnek, egy kibővített korpuszon (a jelenleg rendelkezésünkre álló 38 vármegyéből származó adatokon) elvégzett vizsgálat reményeim szerint még inkább hű képet mutathat az ómagyar kori viszonyokról.

Ebből adódóan az itt következő analízis során külön figyelmet szenteltem annak a kérdésnek, hogy vajon az ebben a tekintetben tapasztalható nyelvjárási különbségek pontos területi meghatározása lehetséges-e egyáltalán a lokalizált adatok nagy mennyisége révén. A céloom ugyanis az volt, hogy a legkorábbi nyelvjárástörténeti elemzésektől eltérően a történeti adatok vallomását tekintsem elsődleges információforrásnak az itt tárgyalt kérdésben. Egyet kell értenünk ugyanis TÓTH VALÉRIÁVAL abban, hogy az *i ~ ü* szembenállást (többnyire) kialakító *i > ü* labializáció „egyes nyelvjárásokhoz való kötődését pontosabban a korai ómagyar korra vonatkozó lokalizált adatok teljes körű, igen alapos feldolgozása tudja megállapítani (ahogyan igaz ez minden korai hangváltozásunk területi viszonyaira is)” (2001a: 86).

2. Az *i ~ ü* szembenállást a korpuszban több mint 60 tulajdonnévi és községi lexémán keresztül, összesen 835 adat bevonásával vizsgáltam. A kronológiai és nyelvföldrajzi elemzésbe elsősorban azokat az adatpárokat vontam be, amelyeknek a korszakban *i*-zű és *ü*-zű változata is fennmaradt, de külön kitérek azokra az elemekre is, amelyeknek a korban csak labiális vagy illabiális változata adathozható, mivel az ilyen jellegű adatok további következtetések levonását teszik lehetővé.

2.1.1.1. Helyesírás-történeti kérdések

Az *i ~ ü* szembenállás feltárását a korai ómagyar korban több más hangtani nyelvjárási különbséggel szemben az könnyíti meg, hogy az *i* és *ü* hangok elkülönítése helyesírási szempontból nem okoz gondot. Komoly nehézséget jelent ugyanakkor mind az *i ~ ü*, mind pedig az *ë ~ ö* szembenállás vizsgálatakor, hogy a korai ómagyar korban az *i* és *y* betűk hangértéke *i* és *ë*, az *u* hangértéke pedig az *ü* (több egyéb) mellett *ö* is lehetett, ezért hosszú időn keresztül (egészen az ómagyar kor végéig, amikor is megjelenik az *ö* hang saját jele) nehéz eldöntenünk, hogy *i*-zű és *ü*-zű vagy *ë*-zű és *ö*-zű alakok állnak-e egymással szemben (BENKŐ 1957: 73–74, E. ABÁFFY 2003: 326).

Az egyes betűk hangértékének megítélése mellett bizonyos betűkapcsolatok olvasata is kétségesé teheti az ómagyar kori hangtani szembenállások értékelé-

sének hitelét. Az *i ~ ü* szembenállás körébe vonható példák megítélésekor az *iu*, *yw*, *yu*, (ritkábban) *iv*, *iw*, *yv* betűkapcsolatot tartalmazó adatok okoznak problémát, azok hangértéke ugyanis *ü*, *ű* és *iű* egyaránt lehet, például: *fűz* 1347: *Fiuzy* (Abaúj vm., KMHsz. 1: 107), *Füzér* 1324>1363: *Fiuzer* (Abaúj vm., KMHsz. 1: 106), 1327/1378: *Fiwzerpatak* (Abaúj vm., HA. 1: 25), 1270/1272/1476: *Fyvzer* (Abaúj vm., KMHsz. 1: 106), *kis* 1331>1358: *Kyusida* (Abaúj vm., KMHsz. 1: 157), *Kürt* 1330: *Kyurth* (Bars vm., KMHsz. 1: 169). A kérdés azért különösen lényeges az *i ~ ü* szembenállás vizsgálatában, mert bizonyos lexémák esetében a korai ómagyar korban a labiális forma meglétét az illabiális változat mellett (egyértelműen *ü*-zést mutató adatok hiányában) csak az ilyen betűkapcsolatot tartalmazó adatok alapján feltételezhetjük, például *fül* (1268/1347: *Fyul*, Komárom vm., HA. 3: 61), *Fűtő* (1318: *Fyuheteu*, Fejér vm., Gy. 2: 423), *Füzegy* (1275/1281: *Fiuzeg*, Pest vm., HA. 4: 71), *Füred* (1272: *Fyured*, Komárom vm., Gy. 3: 416).

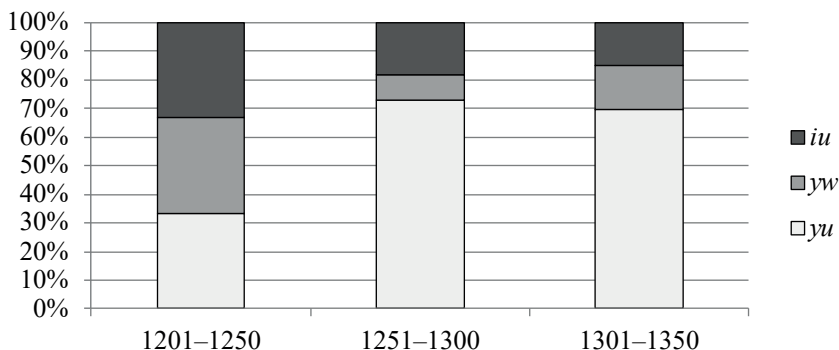
Mint tudjuk, az *iű* diftongus⁴ fejlődése az egyes nyelvjárásokban más-más irányba ágazhat el (E. ABAFFY 2003: 340–341), s ennek során *í*, *é*, *ő*, *ű* hangokká monoftongizálódhat, az egyes fejlődési vonalakon pedig a monoftongizáció természetesen nem egyszerre következik be. A bennünket közelebről érintő *iű* > *ű* folyamat BÁRCZI véleménye szerint igen korai, a 12. században, legkésőbb a 13. század elejére megvalósult (BÁRCZI 1958: 91–92, 1967/2002b: 170–171). KNIEZSA ISTVÁN szintén úgy véli, hogy a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában, vagyis a tatárjárástól az Anjou-kor végéig — éppen a monoftongizáció addigra történő lezajlása miatt — az *iu*, *yu*, *yw* már nem diftongust, hanem *ü*, *ű* monoftongust jelöl (1952: 51–52). Fontos körülmény tehát, hogy az általam vizsgált adatállományban az ilyen helyesírású adatok kisebb hányada a 13. században (például: *fűz* 1295: *meghefyuz*, Heves vm., HA. 3: 27, *kis* 1256: *Kyusret*, Abaúj vm., HA. 1: 27, *Kürt* 1260: *Kyurth*, Komárom vm., Gy. 3: 435), zöme pedig a 14. században jelentkezik, vagyis a fenti elképzelések alapján az ezekben jelentkező betűkapcsolatok feltételezhetően monoftongust jelölnek. Mivel azonban ezeknek az adatoknak az értékelését illetően csupán kutatóinknak a monoftongizáció kronológiai sajátosságait taglaló korábbi megállapításai állnak a rendelkezésünkre, érdemes megvizsgálnunk az ezeket a betűkapcsolatokat tartalmazó adatokat behatóbban is.

Ha az ilyen helyesírású adatok kronológiai és gyakorisági sajátosságait szemügyre vesszük, igen feltűnő eltéréseket tapasztalhatunk: az egyes betűkapcsolatok közül ugyanis az idő előrehaladtával az *yu* egyértelmű dominanciája rajzolódik ki (lásd a 11. ábrát). Az *yu* betűkapcsolattal írott adatok között pedig leggyakrabban éppen azoknak a lexémáknak az előfordulásait találjuk meg, amelyekben nem feltételezhetjük a diftongus egykori meglétét, mivel az adott elem később sem

---

⁴ Az *iű* diftongus egykori meglétét ugyanakkor erőteljesen megkérdőjelezi az a körülmény, hogy a világ nyelveiben a PHOIBLE-adatbázis (<http://phoible.org>) alapján *iű* [iy] diftongust nem adathatunk, s *jű*-re [jy] is mindössze egy adatot találunk a dán nyelvben.

hangzott hosszú magánhangzóval (pl. *kis*, vö. ÚMTsz.). Ezekben az esetekben tehát még nagyobb bizonyossággal gondolhatunk a megfelelő betűkapcsolat *ü* hangértékére (DUDÁS 2003: 120).

11. ábra. Az *iu*, *yw*, *yu* betűkapcsolatot tartalmazó korai ómagyar kori adatok gyakorisága

Bár a kérdés tisztázásában nem nyújt segítséget, mégis fontos hozzátennünk azt is mindehhez, hogy KNEIÉZSA ISTVÁN szerint az *iu*, *yu* betűkapcsolatok *ü*, *ű* hangértékben való használata a 13. század második felében nem hazai fejlődés eredménye (tehát nem annak köszönhető a megjelenése, hogy az *iű* diftongus *ű* hanggá alakult),⁵ hanem a középfelnémetből való írásszokás. Úgy gondolja ugyanis, hogy ha az *iu*, *yu* grafémakombinációk *ü*, *ű* hangértékben való előfordulása magyar fejlemény lenne, akkor az azokat tartalmazó szavakban (pl. *fűz*, *tő* stb.) korábban is jelölte volna a hosszú *ű*-t *iu*, illetve *yu*. Ezeket a betűkapcsolatokat azonban az *ű* hang jelölésére ugyanakkor kezdték használni, mint a rövid *ü* hang lejegyzésére (1952: 74).

Az *yu* jelölés hangértékét illetően ugyanakkor bizonyos lexémák ügyében nyitva kell hagynunk a kérdést. A mai nyelvjárási *fizes*, *fűzes* adatok (vö. FKNT.) vallomása alapján például bizonytalan az olvasata a korai ómagyar kori *fyuzes* előfordulásoknak.

2.1.1.2. Keletkezéstörténeti háttér

1. Kialakulását tekintve az *i ~ ü* kettősség meglehetősen heterogén jelenség: jelenlétét az ómagyar korban magyarázhatjuk ugyanis a) a tővégi vokálisok gyengülésével induló, b) a β kiesése következtében lezajló, c) a szóvégi labiális magánhangzók hatására bekövetkező labializáció eredményeként, d) az eddigi-

⁵ Ekkor ugyanis az a helyzet állna fenn, mint a rövid *ö* jelölésére használatos *eu*, *ew* esetében, ami azzal magyarázható, hogy az *ö* a korábbi *eű* diftongusból alakult, aminek *eu*, *ew* volt a jelölése, s később a hosszú *ö* jelét a rövid *ö* hangra is alkalmazni kezdték (KNEIÉZSA 1952: 74).

ek mintájára a fonetikai helyzettől függetlenül, analógiás módon (vagyis minta alapján) is bekövetkezhet a változás; e) ez a szembenállás ugyanakkor akár reciprok fejlődésként delabializáció következtében is kialakulhat (BÁRCZI 1958: 51, 155, E. ABÁFFY 2003: 324). A hangtani változások mellett szórványosan ugyan, de előfordulhat, hogy e kettősséget morfológiai jellegű módosulás eredményezi: így például a törzsnévből metonimikus névadással keletkezett *Kesző* ~ *Keszü* településnév (1294: *Kezw*, Bars vm., KMHsz. 1: 153 ~ 1263/1466/1476: *Kezy*, Bács vm., KMHsz. 1: 153) *ü*, *ő*-jének képzőként való azonosítása az ilyen szerepben jóval gyakoribb *i*-vel való felcserélését eredményezhette a kései ómagyar korban (TÓTH V. 2001b: 207, RÁCZ A. 2007: 146). Nem hangtani jelenség lévén azonban ez utóbbi kettősséggel *e* helyütt nem foglalkozom.

2.1. Igaz ugyan, hogy a szóvégi labiális magánhangzók hatására bekövetkező (vagyis függő, asszociációs hangváltozásként értelmezhető, lásd E. ABÁFFY 2003: 111) labializáció a vizsgált korszakban nem (s legkorábban is csak a 15. században) jellemző (pl. *idő* > *üdő*, *tidő* > *tüdő*), erre a változásra is fontos azonban tekintettel lennünk, mivel néhány esetben éppen ezzel a ténnyel magyarázhatjuk bizonyos tulajdonnévi vagy közszoói elem kizárólagos illabiális magánhangzós előfordulását a korban.

Az olyan szavak esetében például, mint a *pünkösöd* (1256>1344: *Pynkusd*, Heves vm., HA. 3: 28), a labiális forma hiányát a korszakban az indokolja, hogy a szóvégi labiális magánhangzók hatására bekövetkező labializáció a korszakra nem jellemző, nem véletlen tehát, hogy az első olyan adatok, amelyekben a *pünkösöd* hangsúlyos szótagbeli magánhangzója is labiális, csak a 16. században tűnnek fel (TESz., vö. BÁRCZI 1958: 155, 1967/2002b: 159). Hasonlóképpen magyarázhatjuk az *Ünő* (1339: *Inewthow*, Heves vm., HA. 3: 30), *Ülbő* (1270/1275: *Ilbw*, Pest vm., Gy. 4: 562) és *Ülő* (1289>1520 k.: *Ilewkew*, Pilis vm., HA. 4: 79) helynevek kizárólagos illabiális első szótagi magánhangzós előfordulását a korai ómagyar korban.

2.2. BÁRCZI GÉZA szerint a delabializációt ugyancsak későbbre, legkorábbi eseteit is csupán a 16. századra tehetjük (1958: 155, 1967/2002b: 159). A közszavak körében például a *püspök* lexéma (1341: *Pispiky*, Bihar vm., KMHsz. 1: 227 ~ 1219/1550: *Pispuki*, Pest vm., Gy. 4: 553) második magánhangzója kapcsán az etimológia alapján feltételezhetjük a labiális jelleg elsődlegességét, ez a vándorszó ugyanis a magyarba feltehetően a németből került át, s a magyar nyelvi elsődleges alak a *piskup* ~ *piskop* lehetett, amelyből hangátvetéssel és hangrendi kiegyenlítődéssel *pispük* ~ *pispök* alakult (EWUng., TESz., ZÁICZ 2006).

Bár a helynévi példák között előfordul, hogy a labiális forma adathozható korábbról, s azok etimológiája is a labiális forma elsődlegességére utalna, vagyis esetükben akár a delabializáció is feltételezhető, ezek többnyire bizonytalan etimológiája azonban nem támasztja alá kellőképpen a labiális forma elsődlegességét: pl. *Beled* (1360: *Belyd* ~ 1230: *Belud*, Moson vm., Gy. 4: 144, vö. 1220: *Belud*

szn., FNESz.), *Búd* (1326: *Byd* ~ 1315: *Bwd*, Abaúj vm., KMHsz. 1: 67, vö. 1198: *Bud* szn., ÁSz. 154, TÓTH V. 2001b: 33, 35), *Debrecen* (1235/1550: *Debrezun* ~ 1271: *Dubrychyn*, Bihar vm., Gy. 1: 609, VRH. 56: 152), *Titel* ([1125–1128]: *Titulensis* ~ +1138/[1210 k.]: *Tithil*, Gy. 1: 240–241, DUDÁS 2004: 175).

2.3. Az *ü*-zés forrásai között meg kell említenünk a fonetikai helyzetől függetlenül, analógiás módon bekövetkező labializációt is. Ezt a lehetőséget akkor szükséges felvetnünk, ha sem a szóvég felől induló labializációval, sem a következő szótagi labiális magánhangzóval, sem a követő *β* hatásával nem magyarázhatjuk a változást, illetve finnugor és török *ü*-re sem vezethető vissza a labiális magánhangzó (BÁRCZI 1958: 51). Ekkor is fontos tehát figyelembe vennünk az adott helynév, illetve közszó etimológiáját.

A pusztai személynévből magyar névadással keletkezett *Türe* (1299/1300: *Tyre* ~ 1332–1335: *Thure*, Kolozs vm., Gy. 3: 377) kapcsán például ehhez a megfelelő személynévi előzmény — amennyiben a településnév valóban személynévi eredetű — jelent fogódzót (lásd blg. *Túpe*, rom. *Tire* szn., 1341: *Thyretelúke*, FNESz.). A további helynévi és közszoói példák ügye azonban még nehezebben ítélnélhető meg, a bizonytalan és ismeretlen eredetű elemek esetében ugyanis nem hozhatunk megnyugtató döntést a labiális vagy az illabiális magánhangzó elsődlegességét illetően. Az alapnyelvi, valószínűleg ugor kori *közép* (1220/1550: *Cuzepnemet*, Abaúj vm., KMHsz. 1: 167 ~ 1296: *Kyzeppbirch*, erdélyi Fehér vm., HA. 2: 31) szavunk első magánhangzója labiális-illabiális eredetének tisztázása például azért ütközik akadályba, mert a rokon nyelvi megfelelőinek feltételezhető előzménye az ugor **kitzppz* vagy **küztppz* 'közép, középső' lehetett. Mivel az *ülése* szavunk (1320/1334>1411: *Beledilese*, Fejér vm., Gy. 2: 419 ~ 1299: *Doman vlese*, Liptó vm., Gy. 4: 97) *ül* töve ismeretlen eredetű, az első szótagi labiális és illabiális magánhangzójának viszonya ugyancsak tisztázatlan (vö. TESz.). Szintén bizonytalan az etimológiája *Kisdér* település nevének (1314/1323: *Kyzdyr* ~ 1329/XIV.: *Kwzdyr*, Baranya vm., KMHsz. 1: 158), ezáltal pedig az illabiális forma elsődlegessége is további megerősítést kívánna (FNESz.).

2.4. A *β* (vagy *v*) labializáló hatásaként, annak kiesésével összefüggő labializáció következtében kialakuló *i* ~ *ü* szembenállás igazolására BÁRCZI ugyan említi néhány adatpárt, azokat viszont bizonytalan olvasatuk miatt ő maga is kétes értékűnek minősíti. Az 1193-as oklevélből adatható *quiescut*, *Quiestou* formákban például az *i* betű *j*-ként is olvasható, amely olvasatot nemcsak az oklevélben előforduló *ü*-ző formák erősítenek meg (pl. *Cueshyg*) (1958: 50), hanem az is, hogy a *köves* elem csupán ebben az egy oklevélben fordul elő ilyen alakban az általam vizsgált adatok között is. Adatállományomban a *β* (> *v*) előtti *i*-zésre emelt szintén ilyen bizonytalan értékű adatokat találunk, azokban ugyanis az *yv*, *iu* betűkapcsolat *ü*-ként és *iv*-ként egyaránt értelmezhető, például *Köved* (1226:

Kyvd ~ 1247: *Kued*, Komárom vm., Gy. 3: 434), *tövis* ([1293–1294]>1303/1400: *Tyvis* ~ 1319: *Tuys*, erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 188), *Füves* (1331: *Fyves*, Arad vm., HA. 1: 35, 1234/1550: *Fiues*, Arad vm., KMHsz. 1: 106, 1268/1347: *Fyuesuth*, Komárom vm., HA. 3: 61). Ezek az adatok ráadásul elenyésző számban jönnek elő a jóval gyakoribb *ü*-zű formák mellett. Ez a benyomásunk pedig azt a feltételezést támogatja, hogy ez a fajta labializáció zömében hamarabb lezajlott, mint a tövéghangzók labializációjából kiinduló (BÁRCZI 1958: 50).

2.5. A következőkben az *i* ~ *ü* szembenállás elemzését az azt zömében létrehozó szöveg felől induló *i* > *ü* labializáció vizsgálatára szűkítem. Minthogy ez a jelenség a szó vége felől induló folyamat (E. ABAFFY 2003: 323),⁶ mind területi, mind kronológiai szempontból fontos körülmény lehet, hogy az *i* ~ *ü* kettősség mely szótagban jelentkezik. Emellett abban is érdemesnek tűnik differenciáltan kezelni az adatokat, hogy az említett szembenállás a tő belsejében lévő hangot vagy a toldalékok előtt álló tövéghangzót érinti-e (vö. LOSONCZI 1915–1920: 195, 373, BÁRCZI 1958: 48). Ha ezek alapján a kritériumok alapján osztályozzuk az adatokat, az alábbi csoportokat különíthetjük el.

a) A labializáció a toldalék előtt álló tövéghangzót érinti. A típus viszonylag kis számban jelentkezik, ráadásul az ide vonható adatok csak meglehetősen bizonytalanul ítéltetők meg, mivel azok akár *ë* > *ö* labializációt is képviselhetnek, például *bükkös* (1291: *Bykes*, Gömör vm., HA. 2: 60 ~ 1303: *Bykus*, erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 136), *hegyes* (1255: *Hygyshyg*, Abaúj vm., HA. 1: 26 ~ 1332: *Higuusholm*, Kolozs vm., HA. 3: 52), *ikres* (1332/1334: *Ikresholm*, Pest vm., HA. 4: 71 ~ 1341/1347: *Icrushygfew*, Heves vm., HA. 3: 26).

b) A labializáció a tő belsejében, hangsúlytalan szótagban jelentkezik. Az illabiális forma elsődlegességére az adatok időrendisége mellett minden esetben az adott helynév vagy közszó etimológiája alapján következtethetünk. Így például az illabiális forma eredetiségét a megfelelő személynévi etimonok jelzik a következő településnevek kapcsán: *Bekeny* ([1193–6]/1216: *Sulgabekin* ~ 1318/1325: *Bekun*, Bács vm., Gy. 1: 214; vö. 1138/1329: *Beken* szn., FNESz.), *Héder* (1295/1403: *Hedrich* ~ *Heydreh*, Baranya vm., Gy. 1: 315 ~ 1330/1356: *Hedruhvar*, Győr vm., Gy. 2: 601; ném. *Hedrich* szn., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 17, de vö. 1263: *Hedruh*, ÁSz.) és *Vének* ([1093]: *Uueinic* ~ 1216 Pp./1225 k.: *Weinuc*, Győr vm., Gy. 2: 640; vö. 1138/1329: *vin* szn.?, le. *Wen(i)ek* szn., FNESz., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 33).

A szláv eredetű jövevénynevek szláv előzményei szintén fogódzóként szolgálnak az illabiális és labiális formák viszonyának tisztázásában, így például

---

⁶ A hangsúlytalan szótagtól a hangsúlyosig haladó labializáció folyamatát jól mutatja a következő adatsor: *gyümölcsény* 1296/1313: *gymilchyn* (Nyitra vm., HA. 4: 58) > [1264 k.]: *gymulchenbukur* (Nyitra vm., HA. 4: 58) > +1214: *Gumulsinus* (Nyitra vm., HA. 4: 58).

Beszterce (1336: *Byztrice* ~ 1330: *Bezturche*, Beszterce vm., Gy. 1: 558; vö. blg. *Búčmpuŕa* hn., szerbhorvát *Bistrica* hn., ukr. *Бúčмпуŕа* hn., FNESz.), *Csetnek* (1258/1334: *Chythnik* ~ 1258/1336>1430: *Chytnuk*, Gömör vm., Gy. 2: 490; vö. szlk. *Šítinik*, FNESz.) és *Veternyik* (1243/1335/XVII.: *Veternyik* ~ 1258/1334: *Wecurnuk* [o: *Weturnuk*], Gömör vm., Gy. 2: 460, 533, 541; vö. szerbhorvát *Veternik*, szln. *Veternik*, szlk. *Veterník*, FNESz.) esetében.

Ugyancsak a segítségünkre jöhetnek a labiális és illabiális formák kronológiai viszonyainak felfejtésében a következő szavak feltételezhető török előzményei, s az azok alapján kikövetkeztetett átvett alakok: *gyümölcsény* (1271/1272: *gymylchen*, Nyitra vm., HA. 4: 58 ~ 1255: *gymulchen*, Abaúj vm., HA. 1: 25; vö. *jemilčen, WOT.), *iker* (1095: *ikirbucur*, OklSz. 80 ~ +1214: *Ykvrrou*, Nyitra vm., HA. 4: 59; vö. *ikir, WOT.), *kőris* (1055: *Keuris* tue, DHA. 1: 150 ~ 1252: *Keurus*, Baranya vm., HA. 1: 49; vö. *kevríč, WOT.) (vö. még TESz., TÓTH V. 2001b: 67).

A bizonytalan vagy ismeretlen eredetű közsavak és tulajdonnevek kapcsán azonban még kevésbé lehetünk bizonyosak az illabiális forma elsődlegességében, például *üreg* (1113: *Erig*, Nyitra vm., Gy. 4: 482 ~ 1229: *Irug*, Bihar vm., HA. 1: 80; vö. TESz., EWUng., ZAICZ 2006); *Cseric* (+1228/1383/1407: *Cherych* ~ 1281/1364: *Cheruch*, Baranya vm., KMHsz. 1: 75; vö. DUDÁS 2004: 170), *Rednek* ([1240]: *Rednichpotoca*, Borsod vm., KMHsz. 1: 230 ~ [1245]> 1372: *Rednuk*, Gömör vm., HA. 2: 67; vö. TÓTH V. 2001b: 124, DUDÁS 2004: 170), *Vejmür* (1090 k.: *Weimir* ~ 1212/1397/1405: *Veymurfuca*, Bodrog vm., KMHsz. 1: 297; DUDÁS 2004: 170).

c) A labializáció a tő belsejében, hangsúlyos szótagban jelentkezik. A megfelelő személynévi előzmények jelentik a (meglehetősen bizonytalan) fogódzót az első szótagban adatható labiális és illabiális magánhangzók változási irányával kapcsolatban a személynévből formáns nélkül keletkezett *Üllő* (1332: *Illev* ~ 1318: *Vllw*, Pest vm., Gy. 4: 562) (vö. 1252: *Yllw* szn., FNESz.), valamint a több helyen előforduló *Fügöd* (1317/1317: *Fugud*, erdélyi Fehér vm., Gy. 2: 159 ~ 1326: *Figud*, Csanád vm., KMHsz. 1: 105) (vö. 1202–1203/1500: *Figud* szn.; TÓTH V. 2001b: 57) esetében.

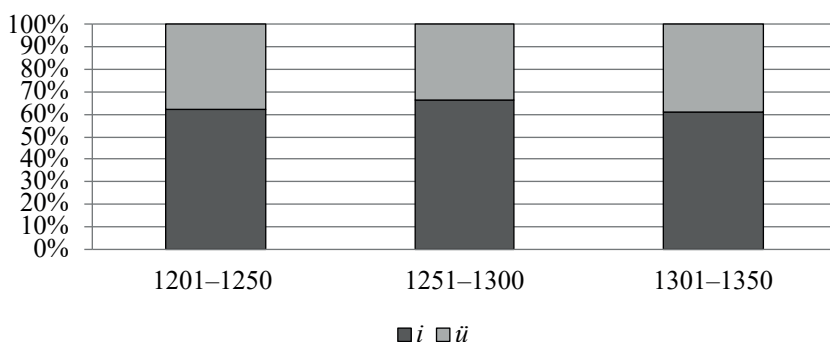
Az *i* ~ *ü* kettősséget mutató közsavaink egy része ősi örökség, ezek kapcsán a rokon nyelvi megfelelők adhatnak útbaigazítást a labiális és illabiális formák egymáshoz való viszonyát illetően, így például a *fíz* (+1228/1383/1407: *fiz*, Baranya vm., KMHsz. 1: 106 ~ 1291: *fuz*, Hont vm., HA. 3: 35) közszó rokon nyelvi megfelelői alapján az illabiális forma lehet a korábbi (finnugor alapalakja valószínűleg a *pitz volt, TESz.).

A török előzmények és az azok alapján kikövetkeztetett, a magyarba átkerült alakok (*kičiy, *jemilčen, *jinjü, WOT.) ugyancsak az illabiális magánhangzók eredetiségét mutatják az első szótagokban (WOT., ZAICZ 2006, TÓTH V. 2001b:

67) a *kis* (1274: *Kyserdew* ~ 1295: *Kuskued*, Nyitra vm., HA. 4: 60), a *gyöngy* származékaként a *gyöngyös* (+1275/[XIV.]: *Gyngus* ~ 1261/1271: *Gunguspisky*, Heves vm., Gy. 3: 95) és a *gyümölcsény* (1252>1360: *gumulchen* ~ 1332: *Gumulchynbukur*, Baranya vm., HA. 1: 47) szavak esetében.

2.1.1.3. Kronológiai sajátosságok

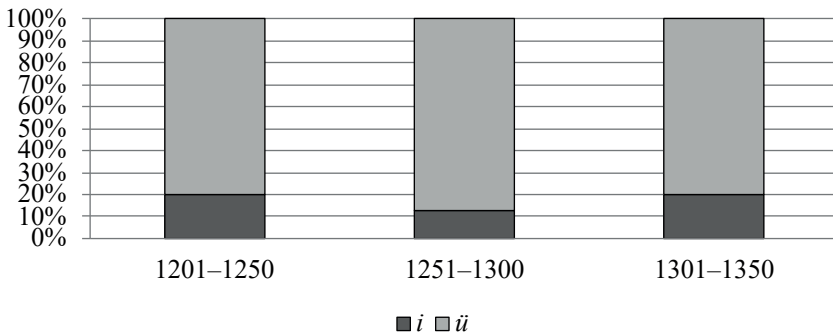
Az *i* ~ *ü* kettősség adatainak félévszázadonkénti metszetekben való ábrázolása arra mutat rá, hogy a korai ómagyar korban a változás elindult, de a korszakban a labiális adatok nem kerültek döntő többségbe az illabiális adatokkal szemben (lásd a 12. ábrát).

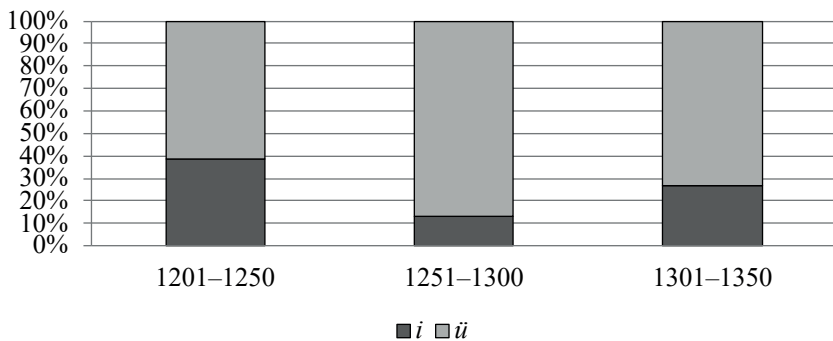
12. ábra. Az *i* ~ *ü* szembenállás kronológiai viszonyai a korai ómagyar korban

Az egyes típusokhoz tartozó adatok kronológiáját tekintve viszont ebben a tekintetben jelentős különbséget regisztrálhatunk. Azt látjuk ugyanis, hogy a labializáció leggyakrabban és leghamarabb a toldalék előtti tövéghangzóban következett be a korai ómagyar korban (vö. DUDÁS 2003: 126; 2004: 167, 168), s ebben a pozícióban domináns hangalaki formává is vált. A többelseji, hangsúlyos szótagban előforduló illabiálisok ezzel szemben még a 14. században is nagyobb arányban adathatók, mint a labiálisok (lásd a 13. ábrát).⁷

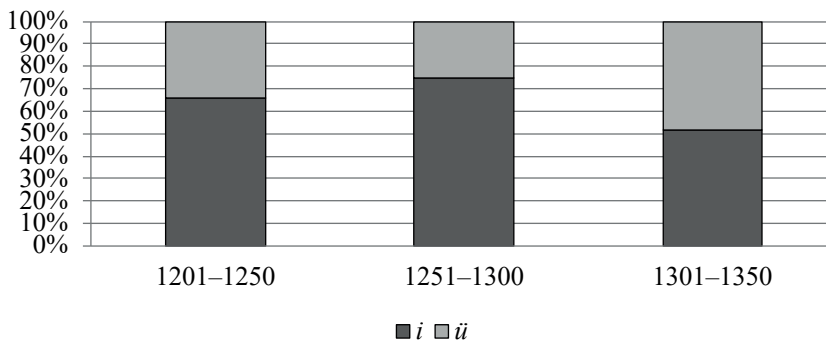
⁷ Ezt az eredményt Anonymus Gesta Hungarorumának *ö-ző* adatai ugyancsak alátámasztják, sőt fontos adalékul szolgálnak az *ö-zés* 13. század eleji állapotára vonatkozóan. A geszta tulajdonneveire ugyanis az *ö-zés* hangsúlytalan szótagokbeli erős dominanciája jellemző, vagyis valószínűsíthető, hogy a hangsúlyos szótagokra átterjedő *ö-zés* Anonymus nyelvhasználatában még csak kezdeti stádiumában jelentkezhetett (BENKŐ 2003: 158).

13a. ábra. Az *i ~ ü* szembenállás kronológiai viszonyai a toldalékokban

13b. ábra. Az *i ~ ü* szembenállás kronológiai viszonyai szótőben, hangsúlytalan szótágban

13c. ábra. Az *i ~ ü* szembenállás kronológiai viszonyai szótőben, hangsúlyos szótágban

2.1.1.4. Területi sajátosságok

Az *i ~ ü* kettősség nyelvi heterogenitása, vagyis eltérő keletkezési körülményei a területiség szempontjából is figyelmet érdemelnek. Ennek az az oka, hogy

mint általában az ilyen, azaz nyelvileg nem egységes jelenségek, az *i ~ ü* szembenállás is bonyolult képet mutathat földrajzi helyzetét illetően (vö. BENKŐ 1957: 16). Ezzel az előfeltevésünkkel összecsengenek azok a vélekedések, amelyeket ezeknek a jelenségeknek a területi meghatározottságáról a korábbiakban több kutató is leszögezett. Az *i > ü* labializációról például több helyen is azt a feltételezést olvashatjuk, hogy annak gócpontja a Dráva torkolatának vidéke, esetleg a Maros alsó folyásának a vidéke lehetett, s a folyamat az *i > ě* nyíltabbá válási tendenciába ütközött területileg (BÁRCZI 1958: 47, 1967/2002b: 155–156, E. ABAFFY 2003: 324, vö. JUHÁSZ 2018: 319). BÁRCZI véleménye alapján a hangzóközi β ($> \nu$) előtti *i ü*-vé változása pedig területileg nem esik egybe a tövégi vokálisok gyengülésével induló labializációval, s előbbit szélesebb körű jelenségnek tartja, de meglátása szerint „ez sem terjedt ki az egész nyelvterületre” (BÁRCZI 1958: 50). Kronológiai szempontból ugyancsak nem elhanyagolható az a megjegyzése, mely szerint ez a változás „régibb keletű is, mint a szövégi sorvadók labializációjából kiinduló fejlemény” (1958: 50). Sajnos azonban ennek a típusnak az ilyen szempontú vizsgálata az adatok bizonytalan értékelési lehetőségei miatt egyelőre nem áll módunkban.

A történeti adatok azzal a megállapítással kapcsolatban sem szolgálnak bizonyító erővel, mely szerint a szembenállást kialakító labializáció gócpontja a Dráva torkolatának vidéke, esetleg a Maros alsó folyásának a vidéke lehetett. Ha ugyanis az adatok százalékos eloszlását térképre vetítjük, a fentiekben idézett megállapítást nem tudjuk igazolni.

A történeti adatok alapján sokkal inkább azon az úton tudunk továbbhaladni, amelyen 23 ómagyar kori vármegye adatainak elemzése révén DUDÁS GYÖRGYI elindult. Az *i > ü* labializáció területisége kapcsán az egyes területekről származó legkorábbi adatokat figyelembe véve ő maga úgy látja, hogy a tendencia legkorábban a 13. század elején a nyelvterület északnyugati részén (Komárom és Bars vármegyékben) jelenik meg, s a déli-délkeleti területek (Csanád és Arad vármegyék) szintén inkább labializáló nyelvjárási részlegek. Valamivel későbbre teszi az északi-északkeleti (Abaúj, Gömör és Borsod) vármegyék és a délen fekvő (Baranya és Bodrog) vármegyék labializációját. Az erdélyi Fehér vármegyét szintén erősen labializáló területnek minősíti (2003: 126). Illabiális tendenciát mutató terület véleménye szerint „az ország középső része, Fejér, Esztergom és Békés vármegye, illetve a K-i részen Doboka vármegye” (2003: 126).

Úgy vélem, hogy ezeket az eredményeket az azóta rendelkezésünkre álló további vármegyék vizsgálatának bevonásával még inkább pontosíthatjuk, kivált akkor, ha az oklevelek előfordulásának területi egyenetlenségéből kiindulva az *ü*-zű adatok relatív gyakoriságát, vagyis azt mérjük, hogy az adott vármegyében előforduló *i*-zű és *ü*-zű adatok összességének hány százaléka mutat *ü*-zést. Az általam vizsgált adatok vallomása alapján pedig ugyancsak azt látjuk, hogy a labializáció terjedése a nyelvterület északnyugati részéről indulhatott ki.

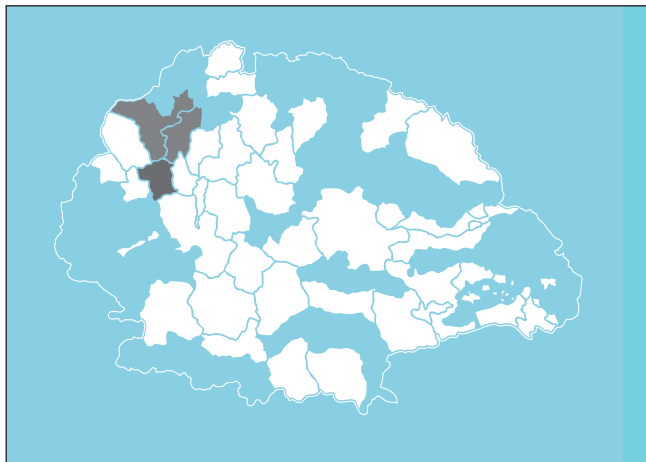
DUDÁS GYÖRGYI korábbi megállapításait ezen a téren azzal egészíthetjük ki, hogy az erősen labializáló Komárom és Bars vármegyék mellett Nyitra vármegye is a legkorábban *ü*-zést mutató területek közé sorolható. A későbbiekben valóban labializáló jellegűvé vált a nyelvterület északi-északkeleti részén Abaúj, Gömör és Borsod vármegye, de a labializáció Liptó és Nógrád vármegyében is megjelenik ekkoriban. A nyelvterület keleti és déli területeinek bizonyos részei (például Bodrog, Bács, Csanád, az erdélyi Fehér vármegyék) szintén inkább labiális jellegűek. Érdekes adalék, hogy az erősen illabiális tendenciát mutató Doboka szomszédságában Kolozs vármegye adatainak nagyobbik része *ü*-ző jellegű. Abban ugyancsak egyetérthetünk DUDÁS GYÖRGYIVEL, hogy az ország középső részén (leginkább Fejér, Esztergom és Pilis vármegyékben) az adatok erősen illabiális jellegűt tükröznek, ugyanakkor Pest és Heves megyében enyhe labializáló hajlam is megmutatkozik (lásd a 14., 15., 16. ábrát).

Az erősen illabiális tendenciát mutató területek meghatározásában esetlegesen azok a közszavak és helynevek is a segítségünkre jöhetnek, amelyeknek a korszakban csakis illabiális változata van. Az ilyen sajátosságot mutató adatokról azonban azt gyaníthatjuk, hogy a labiális változatok hiánya mögött számos egyéb tényező, így például a szó etimológiája alapján az utolsó szótagban feltehető hosszú magánhangzó (lásd erről később) (DUDÁS 2004: 176), illetve a korábban már említett, következő szótagi labiális hatására bekövetkező kései labializáció is állhat.

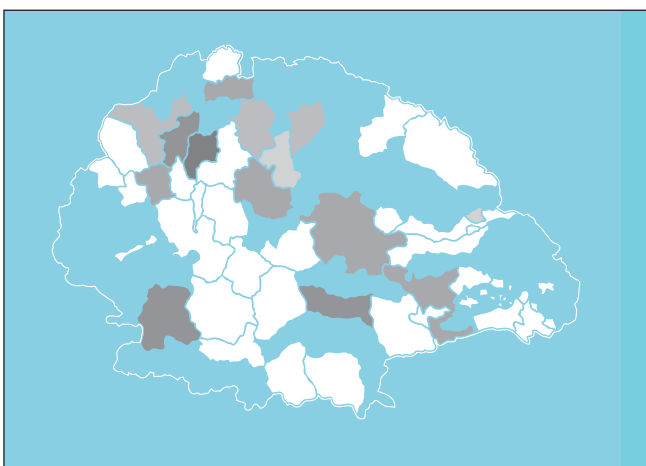
Az *i ~ ü* szembenállás körébe vonható adatok közel negyven ómagyar kori vármegyében történő vizsgálata, úgy vélem, több ponton is tanulságokkal szolgált. Nem kétséges persze, hogy a kutatásból kimaradt ómagyar kori vármegyék későbbi feldolgozása teheti csak teljessé az *i ~ ü* kettősségről jelenleg kialakított képet, s a vizsgálat által nyert eredményekhez való óvatos viszonyulást az elemzést gátló sok egyéb tényező (így például az oklevelek fennmaradásának esetlegessége, a nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatainak bizonytalan forrásértéke, egy-egy forrás bizonytalan volta, az olvasati nehézségek, illetve az adott helynév vagy közszo etimológiájának bizonytalansága) is indokoltá teszi.

Bár sok esetben a helynevek és közszavak etimológiájának felfejtése révén sem sikerült bizonyosságot szerezni az *i ~ ü* kettősség kialakulására vonatkozóan, az ilyen szembenállást mutató adatok részletes elemzésével a keletkezés-történeti kategóriák sajátosságait illetően további ismeretekkel lettünk gazdagabbak. Egyrésztől megkérdőjelezhetővé vált az a tétel, mely szerint a delabializáció első példái csak a 16. században jelentkeznek, hiszen a helynévi adatok több (bár bizonytalan) ellenpéldát szolgáltatnak erre a jelenségre. Másrésztől a β (vagy ν) labializáló hatásaként, annak kiesésével összefüggő labializációt illetően a helynévi adatok tovább erősítették azt a feltételezést, mely szerint ez a változás valószínűleg korábban zajlott le, mint a szóvég felől induló labializáció, hiszen az e tendencia következtében kialakuló kettősségre nem találtunk meggyőző adatpárokat, csupán a változás eredményeképpen létrejövő *ü*-ző alakok jönnek elő nagyobb számban a korai ómagyar kori adatok között.

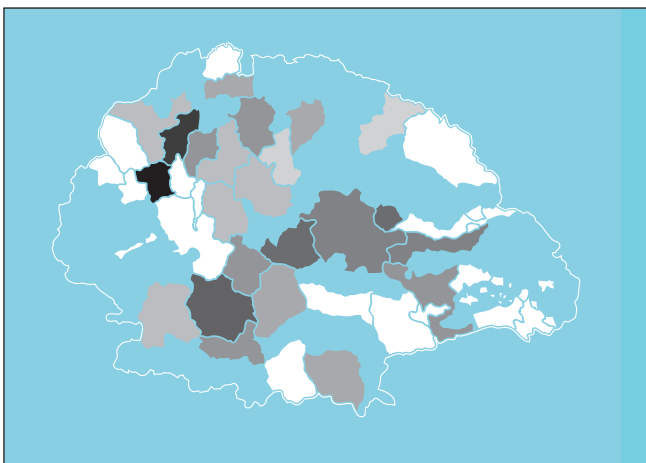
14. ábra. Az *ü-zés* relatív gyakorisági viszonyai (1201–1250)

15. ábra. Az *ü-zés* relatív gyakorisági viszonyai (1251–1300)

16. ábra. Az *ü-zés* relatív gyakorisági viszonyai (1301–1350)

Az *i ~ ü* szembenállás kronológiai viszonyainak feltárásakor leginkább a szóvég felől induló labializáció sajátosságaira vonatkozóan számolhatunk újabb eredményekkel. Ezen a téren ugyanis konkrét, nagy mennyiségű adat segítségével nyert megerősítést az a szakirodalomban korábban hangoztatott tétel, mely szerint a változás leghamarabb a toldalék előtti tövéghangzóban, majd a hangsúlytalan, s végül a hangsúlyos szótagban következik be (LOSONCZI 1915–1920: 195, 373, BÁRCZI 1958: 48, E. ABAFFY 2003: 323). A jelenség területi sajátosságait illetően a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint átgondolást igényel annak a feltételezése, hogy a labializáció gócpontja a Dráva torkolatának vidéke lehetett. A nyelvtörténeti adatok ugyanis sokkal inkább a nyelvterület északnyugati részét jelölhetik ki mint a jelenség terjedésének kiindulópontját.

2.1.2. Az *i ~ ü* szembenállás kialakulását befolyásoló tényezők

A nyelvjárástörténet forrásai című fejezetben arra tettem kísérletet, hogy többek között az *i ~ ü* szembenállás területi sajátosságainak leírását nehezítő számos módszertani akadályról szóljak, az előző fejezetben pedig ezek mérlegelése után a korai ómagyar kori *i ~ ü* szembenállás területiségéről minél nagyobb mennyiségű történeti adat segítségével megállapításokat tegyek (vö. BÁBA 2018, 2019b, de lásd ehhez még DUDÁS 2003, 2004). A továbbiakban azt mutatom be, hogy az *i ~ ü* szembenállás leírásában a történeti adatok területi sajátosságainak vallomásán túl milyen egyéb tényezők vehetők még támpontként figyelembe.

2.1.2.1. Nyelvjárási kontaktusjelenségek

1. A nyelvi jelenségek terjedésének vizsgálatakor egyfelől a korai ómagyar korban éppúgy, mint minden más korszakban megkerülhetetlen az egyes tendenciák egymásra hatásának, területi ütközésének, vagyis a nyelvjárási kontaktusjelenségeknek a figyelembevétel. Arra, hogy adott nyelvi jelenség defenzíváját, illetve korlátozott terjedését valamely más nyelvi jelenség előrenyomulása, offenzívája (a fogalmakhoz lásd JUHÁSZ 2006: 90) okozza, számos hangtani, morfológiai és a szókincset érintő példát sorolhatunk (lásd BÁBA 2017: 92). A hangtani jelenségek közül itt említhetjük meg például azt az esetet, hogy az ómagyar korban a labiális *a*-zás (részben vagy teljes mértékben) kiszorította az illabiális *á* hangokat (lásd ehhez BENKŐ 1957: 74, BÁCZI 1958: 58, vö. E. ABAFFY 2003: 325–326, BÁBA 2018). A morfofonológia területéről az eredetileg egyalakú toldalékok palatális-veláris, illetve labiális-illabiális illeszkedéses formáinak a kialakulása, s ezáltal az illeszkedés nélküli alakok háttérbe szorulása idézhető fel mint hasonló természetű folyamat (BENKŐ 1957: 22, BERRÁR 1967/2002: 231).⁸

---

⁸ Az illeszkedés nélküli raghasználatra lásd az Őrségi és hetési nyelvátlasz *Ferenchez, Ferihez* címszavú térképlapján szereplő *Ferihó, Ferihő* adatokat, továbbá a *kapával* címszavú térképlapon a *kapáve* adatokat (ÖHA. 104, 105, JUHÁSZ 2001: 116).

A szóképzleti jelenségek körében pedig például a szláv eredetű *patak* földrajzi köznévi gyakorolt ilyen hatást a szómező más elemeire (így például a *jó, ügy, ér, sár, séd* stb. lexémákra) (GYÖRFFY 2011: 104, BÁBA 2017). Ez utóbbival összefüggésben azt is valószínűsíthetjük, hogy a lexémarendszer jellegzetes kategóriáját alkotó helynevek egyes típusainak a terjedését ugyancsak befolyásolhatják ilyen tényezők. Ez azt jelenti, hogy egy-egy névtípus területi előnyomulását korlátozhatta a korábbi névtípusok jelenléte (ennek igazolásához lásd MEZŐ 1996: 229, TÓTH V. 2010: 137, DITRÓI 2017).

A korai ómagyar kor hangtani jelenségeinek térbeliségére szintén hatással lehetnek a velük valamilyen módon kapcsolatba kerülő más irányú hangtani folyamatok. Az *i > ü* labializációról például több helyen is azt a feltételezést olvashatjuk, hogy annak gócpontja a Dráva torkolatának vidéke lehetett, s a folyamat az *i > ě* nyíltabbá válási tendenciába ütközött területileg (BÁRCZI 1958: 47, 1967/2002b: 155–156, E. ABÁFFY 2003: 324). Az *i ~ ü* szembenállás területi viszonyainak vizsgálatakor tehát — függetlenül attól, hogy az előbbi megállapítás milyen érvek alapján született meg, s mennyiben tekinthető helytálló véleménynek — az *i > ü* labializáció és az *i > ě* nyíltabbá válás egymásra hatásának figyelembevétele kétségkívül fontos szempont lehet.

2. Minthogy az *i ~ ě* szembenállás területiségének leírása gyakran áthidalhatatlan helyesírás-történeti akadályokba ütközik (az *i*-vel, esetleg *y*-nal jelölt adatok ugyanis az *ě*-s olvasatot is lehetővé teszik), az egyes adatok térképre vetítéséről, s az azokból levonható következtetésekről le kell mondanunk. Ehelyett az olyan nevekre érdemes fókuszálnunk, amelyek esetében mindkét változás (tehát az *i > ü* és *i > ě* is) feltételezhető. Ez a közelítésmód természetesen szintén helyesírás-történeti nehézségeket gördít elénk az *i* és *y* bizonytalan hangértéke miatt, ezért ahhoz, hogy egy-egy lexéma kapcsán feltételezeshessük az *i > ü* és *i > ě* változás párhuzamos — és esetleg területileg elkülönülő — lezajlását, az adott lexéma etimológiájának ismerete is feltétlenül szükséges. A *körtvély* lexéma például ugyan adathozható *i*-vel és *y*-nal írva is (*körtvély* +1275[XIV.]: *Kirtuiles*, *Kyrtuiles*, Heves vm., Gy. 3: 110), mivel azonban a WOT. szerint a feltételezhető magyar alapalak **kertβeli* (< **kertmeli* < **kertmeliγ*) volt, az *i*-vel és *y*-nal való írásmód minden bizonnyal csak helyesírási sajátosságot tükrözhet, vagyis az *i* és *y* (mint sok más esetben) itt is *ě* hangértékű lehet. Szintén inkább az *ě* hang *i*-vel, illetve *y*-nal való jelölésével lehet dolgunk például *Revistye* (*Revistye* 1228: *Ryvchka* ~ 1331: *Reuisce*, Bars vm., KMHsz. 1: 232) településnév esetében a megfelelő szlovák etimon (szlk. *Revište*, FNESz.) vallomása alapján.

Ezzel szemben például az ótörök eredetű *kóris* szavunk kapcsán a WOT. a nyugati ótörök **kevrīč* < **kebrīč* átható formát adja meg, s ennek megfelelően a magyar alapalak második magánhangzójaként is az *i*-t rekonstruálja (**kewrič*). Az *ü* és *ö* hangok azonos jelölésmódja miatt azonban még így sem lehetünk biztosak abban, hogy a változás nem *i > ě > ö* (vagy akár *i > ő*) módon zajlott-e le

(lásd ehhez *kőrís* 1055: *Keuris*, DHA. 1: 150; 1332: *Kewresvelge*, Baranya vm., HA. 1: 49; 1252: *Keurus*, Baranya vm., HA. 1: 49). Az ilyen elemek ugyanakkor abban mindenképpen a segítségünkre lehetnek, hogy a labiális-illabiális sajátosságokat mutató területekről többet megtudhassunk.

Az etimológiai és helyesírási buktatók mérlegelése után lássuk, hogy melyek azok az elemek, amelyek esetében mindkét változás feltételezhető, s amelyek ezáltal a labialitás területiségéről további információkat szolgáltathatnak! A közsavak körében a *hegyes*, *gyöngyös*, *kőrís* és *gyümölcsény(es)* lexémáknak adatolható labiális és illabiális változata is a korban. Ezek területi eloszlása többnyire egybecseng a korábbi megállapításainkkal, mely szerint például Bács és Borsod vármegyék inkább labiális tendenciát tükröznek, mivel ezeken a területeken csak labiális változatokkal találkozunk az említett lexémák adatai között (például *gyümölcsény* 1334: *Gumulchen*, Bács vm., KMHsz. 1: 119; *hegyes* 1248/1326: *Hegus*, Borsod vm., KMHsz. 1: 126), míg az erőteljesen illabiális jelleget mutató Esztergom, Pilis, Csongrád és Moson vármegyékben kizárólag illabiális változatokat adatolhatunk (például *hegyes* 1193: *Hygiskeu*, Esztergom vm., HA. 2: 42; +1212/1332: *Hegis*, Pilis vm., HA. 4: 76, 1217: *Hegeshalm*, Moson vm., Gy. 4: 150; *gyümölcsény* [1200 k.]: *Gemelsen*, Csongrád vm., HA. 1: 105). Nyilvánvaló azonban, hogy néhány lexéma területi eloszlása nem lehet perdöntő ebben a kérdésben, csupán a korábbi vizsgálatokat kiegészítő adalék, annál is inkább, mivel ezeknek a közsavaknak a területi elterjedését a környezeti tényezők (tehát a domborzati viszonyok, az adott növény elterjedési területe stb.) is nagyban befolyásolhatják.

A helynevek körében szintén találkozunk olyan esetekkel, ahol elvileg az $i > ü$ és $i > ë$ (de akár az $i > ë > ö$) változás egyaránt feltételezhető. Az adott névformák etimológiája és ómagyar kori adatai alapján ide sorolható például a *Beszterce* (vö. szb.-hv. *Bistrica* hn., FNESz., *Beszterce* 1241: *Bistriche*, 1287: *Bezterce*, 1330: *Bezturnche*, Beszterce vm., KMHsz. 1: 55) és a *Csetnek* (vö. szlk. *Štítinik*, FNESz., *Csetnek* 1294: *Sytnik*, 1332: *Cythnek*, 1291: *Chitnuk*, Gömör vm., Gy. 2: 490–491) településnév. Ha az ilyen, az etimológia alapján eredetileg feltételezhetően i hangot tartalmazó helyneveket tüzetesebben megvizsgáljuk, a labiális-illabiális területi elkülönüléssel kapcsolatos feltételezéseink még tovább erősödhetnek. Azt látjuk ugyanis, hogy a leginkább illabiálisnak mutatkozó területeken (vagyis például Fejér és Esztergom vármegyékben) nem jellemzőek az $i > ü$ (vagy az $i > ë > ö$) és $i > ë$ irányú változások egyazon név esetében, ezeken a helyeken ugyanis csak a nyíltabbá válási tendenciát képviselő adatok bukkannak fel (például *Sziget feje* 1278: *Zigetfey* ~ 1294: *Zegethfey*, Fejér vm., Gy. 2: 441). Szintén figyelemre méltó, hogy az erősen labializáló jelleget mutató területek (például Komárom, Bars és Nyitra vármegyék) adatait sem találjuk meg általában az ilyen sajátosságot jelző nevek között, hanem jellemzően a labializáció eredményeként kialakult formák jönnek elő szép számmal. Kivételt ezalól csak a Bars vármegyei *Csiffár* (vö. ném. *Schiffer* szn., FNESz.) település neve

képez (*Csiffár* 1235: *Chyphar* ~ 1209: *Chefar*; Bars vm., KMHsz. 1: 76); ahol az etimológia alapján az $i > \bar{e}$ nyíltabbá válás joggal valószínűsíthető (ellenben az $i > \bar{u}$ labializációt fonológiai okok is gátolják). Érdekes adalék, hogy a mindkét változást mutató helynevek variánsai közül a *Gyöngyös* kivételével minden esetben az illabiális változat marad meg az ingadozás után, ami talán azokat a BÁRCZI által megfogalmazott korábbi feltevéseket támaszthatja alá, melyek szerint míg az $i > \bar{u}$ labializáció csak a 13. századig erőteljes, az $i > \bar{e}$ nyíltabbá válás a 13. századi ingadozások ellenére egyre szélesebb hullámokban érvényesül (BÁRCZI 1958: 39, E. ABAFFY 2003: 324, 327).

2.1.2.2. A hangsúlyviszonyok hangmódosító hatása

1. Az eddigiek mellett joggal gondolhatjuk azt is, hogy bizonyos hangok dominanciája a hangsúlyviszonyokkal ugyancsak összefüggést mutathat. Korábbi vizsgálatok ugyanis a hangsúlynak a nyíltsági-zártsági fokkal, illetve az ajakműködéssel való összefüggését feltételezik. Ezek szerint a hangsúlyosság a nyíltabb hangvariációkat részesíti előnyben, s ezzel szoros összefüggésben (mivel a nyelvállásfok emelkedésével a fokozott ajakkerekítés is együtt jár) az egyes szótagok hangsúlyviszonyainak az ajakműködésre gyakorolt hatása szintén kimutatható.

BENKŐ LORÁND jelenkori erdélyi magyar nyelvjárási adatok segítségével vizsgálta a hangsúlyviszonyok hangmódosító hatását, közte a hangsúlynak a nyíltsági-zártsági fokkal való összefüggését. A vizsgálat azt a korábban leginkább csak elméleti szinten megfogalmazott tételt támasztotta alá, mely szerint a hangsúlyosság a nyíltabb hangvariációkat részesíti előnyben. BENKŐ szerint ennek a fonetikai magyarázata az, hogy a hangsúlyos jelleggel együttjáró nagyobb hangerő automatikusan tisztább artikulációjúvá teszi a zártabb magánhangzót, aminek a hangszíne ezáltal a nyíltabb nyelvállásfok felé mozdul el, mivel a nyíltabb magánhangzók fonetikailag tisztább, erősebb jellegűek, vagyis hangzósabbak (1958: 79–80, de lásd ehhez még GÖSY 1998: 281).⁹ A jelenségre nyelvtörténeti példát is szolgáltat BENKŐ: úgy véli, hogy a hangsúlytalan helyzettel magyarázhatjuk például azt, hogy abszolút szóvégen az alsó nyelvállású tövégi magánhangzók a lekopásuk előtt felső nyelvállásúakká váltak (1958: 81).

2. A hangsúlyviszonyok hangmódosító szerepe jól megmutatkozik a labializáció leggyakoribb típusa, a szóvég felől induló labializáció esetében, hiszen egyrészt ez leggyakrabban és leghamarabb a toldalék előtti tövéghangzóban következett be a korai ómagyar korban (vö. DUDÁS 2003: 126; 2004: 167, 168), s a többelseji, hangsúlyos szótagban előforduló illabiálisok még a 14. században is nagyobb arányban adathatók, mint a labiálisok (lásd erről bővebben BÁBA 2019b). Másrészt a nyíltabbá válás éppen ellenkezőleg, a magyar hangsúlyviszonyoknak megfelelően az

---

⁹ A hangsúlyviszonyok nyelvállásfokot befolyásoló szerepére BENKŐ további idegen (angol és orosz nyelvbeli) példákat is idéz (1958: 80).

első szótagra jellemző, ahonnan persze áterjedhet a második szótagra is (E. ABAFFY 2003: 327). Szemléletesen illusztrálják ezt a jelenséget a *gyümölcsény(es)*, a *gyöngyös* és a *hegyes* korai ómagyar kori adatai. Különböző mértékben ugyan, de a labializációs hajlandóság tekintetében mindhárom lexémában jelentkezik az egyes szóelemek és szótagok közötti különbség: általánosságban elmondható ugyanis, hogy a toldalék előtt minden esetben gyakoribb a labializáció, mint szó belseji helyzetben. A legeggyértelműbben a *gyümölcsényes* adatai mutatják ezt a differenciát, amelyek toldalék előtt szinte mindig (5 : 1 arányban, pl. *gyümölcsényes* 1342: *Gumulchenus*, Kraszna vm., HA. 3: 73) labiális magánhangzót tartalmaznak, hangsúlytalan szótagban ugyancsak gyakrabban látunk labiális hangot (2 : 1 arányban, pl. *gyümölcsény* 1316: *Gymulchenbukur*, Árva vm., HA. 1: 37), hangsúlyos szótagban viszont dominánsan (1 : 2 arányban, pl. *gyümölcsény* 1290: *gemulchen*, Nyitra vm., HA. 4: 58) illabiális magánhangzó szerepel.

Talán az *i* > *ë* nyíltabbá válás jellegzetesen hangsúlyviszonyoktól függő megjelenését mutatják a *Hirics* és *Pirics* helynevek első szótagi magánhangzójának jelölésében az *i*, *y* és *e* váltakozásai is (*Kőhirics* 1347: *Kwhyrich* ~ *Kwherych*, Baranya vm., KMHsz. 1: 162; *Pirics* 1342: *Phyrich* ~ 1341: *Perich*, Baranya vm., KMHsz. 1: 224), a helynevek megoldatlan etimológiája miatt azonban teljes bizonyossággal esetükben erről a kérdésről nem nyilatkozhatunk, az eltérő írásmód ugyanis azonos ejtésmódot (vagyis *ë*-zó ejtést) is takarhat.

3. Fontos azonban mindehhez azt is hozzátennünk, hogy a modern fonetika-fonológiai kutatások eredményei a hangsúly és a nyelvéllásfok közötti összefüggés tekintetében rendre ellentmondásos eredményre vezetnek. MARKÓ és társai szerint a tudományos közvélekedés szerint a magánhangzók minősége a magyar beszédben sem a mondat-, sem a mondathangsúllyal egybeeső szóhangsúly függvényében nem változik (lásd ehhez pl. KÁLMÁN–NÁDASDY 1994: 401); de elképzelhető a fonológiaiailag nem releváns különbség ellenére, hogy „a hangsúlyosság hordozója mégis valamiféle [...] fonetikai különbség” (MARKÓ et al. 2018: 87, vö. még KASSAI 1994: 659, GÓSY 2004: 202). A hangsúllyal és a magánhangzók nyelvéllásfokával kapcsolatos korábbi kutatások közül érdemes megemlítenünk MAGDICS KLÁRA munkáját, aki szerint „hangsúlytalan helyzetben a magánhangzók formánsai lefelé tolódnak” (1965: 21), ami a magánhangzók zártabb és hátrébb képzett voltát jelenti;¹⁰ a részletes elemzésből ugyanakkor az derül ki, hogy a tendencia korántsem egységes (MARKÓ et al. 2018: 88). MARKÓ és társai szerint a nemzetközi szakirodalomban több utalást találunk arra, hogy a hangsúly nagyobb vokális erőfeszítéssel jár együtt (vö. még MÁDY 2015: 198, GÓSY 2004: 200), aminek a következtében a hangsúly megjelenése a zöngé mi-

¹⁰ A beszédhang meghatározásához az első két formáns adatainak az ismerete szükséges, ezek közül az F1 jelenlegi ismereteink szerint nagyjából a nyelvéllásfok, az F2 pedig a nyelv vízszintes irányú mozgásának és az ajakműködésnek a függvénye. Az F3 és a fölötte rendeződő formánsok a beszélőtől függő egyéni jellegzetességeket hordozzák (KASSAI 1998: 72, MARKÓ 2017: 121).

nőségében is tetten érhető. Felhívják ugyanakkor arra is a figyelmet, hogy ezek a kutatások olyan nyelvek (például az angol, a holland és a német) hangsúlyviszonyait helyezték a középpontba, amelyek lexikai hangsúlymintázatai nagy mértékben különböznek a magyar nyelvétől (2018: 90).

2.1.2.3. A hangkörnyezettől függő hangváltozások

1. A hangváltozások terjedésében az eddigiek mellett fontos figyelembevennünk azt is, hogy azok bekövetkezése a hang fonetikai pozíciójától ugyancsak nagy mértékben függhet. A hangváltozások egy része ugyanis az ún. kombinatorikus (KISS J. 2003: 55), más szóval függő (asszociációs) hangváltozások körébe tartozik, amely módosulások esetében a hangok egymásra hatása következtében jön létre a változás (BÁRCZI 1967/2002b: 125–128, E. ABAFFY 2003: 110, GERSTNER 2018: 104). Ez a tényező olykor az olyan, egyébként független, tendenciaszerű hangváltozások esetében is felléphet, mint például a labializáció. E. ABAFFY ERZSÉBET Sopron vármegyéből a korai ómagyar korból adatható illabiális *bik*, *fil* és *pispek* hangalakú szavak kapcsán állapítja meg, hogy azok későbbi labiális *bük*, *püspek*, *fül* változatainak kialakulásában a szókezdő labiális mássalhangzóknak is szerepe lehetett (2003: 111). Mivel a változásra más nyelvjárásokból is találunk bőséggel példákat, az olyan labiális formák kialakulásában és terjedésében, mint például a *bükk* (1228/1305/1361: *Buk*, Komárom vm., HA. 3: 60), *Füzegy* (1275/1281: *Fiuzeg*, Pest vm., HA. 4: 71), *fül* (1268/1347: *Fyul*, Komárom vm., HA. 3: 61), *füzes* (1327: *Fuzesberuk*, Nógrád vm., HA. 4: 45), *Füred* (1272: *Fyured*, Komárom vm., Gy. 3: 416) ennek a szempontnak a jelentősége sem elhanyagolható.¹¹

2. Láthattuk, hogy az erősen illabiális tendenciát mutató területek meghatározásában esetlegesen azok a közsavak és helynevek is a segítségünkre jöhetnek, amelyeknek a korszakban csakis illabiális változata van. Az ilyen sajátosságot mutató adatok kapcsán azonban azt gyaníthatjuk, hogy a labiális változatok hiánya mögött számos egyéb tényező is állhat. Így például DUDÁS GYÖRGYI szerint a szó etimológiája alapján az utolsó szótagban feltehető hosszú magánhangzó akadályozhatta meg a *Hetény* (1212/[1340–1349]: *Hetin* ~ *Heten*, Kolozs vm., Gy. 3: 421), *Edelény* (1299/1406: *Edelin*, Borsod vm., Gy. 1: 772), *Vezekény* (1327: *Wezekyn*, Bars vm., Gy. 1: 485), *Nemcsény* (1301: *Nemchyn*, Bars vm., Gy. 1: 463) és *Berény* (*1276/1641: *Berin*, Fejér vm., Gy. 2: 349) településnevek esetében a szóvég felől induló labializáció lezajlását (vö. DUDÁS 2004: 176).¹² A hosszú *é* illabializáló ha-

¹¹ Az *iu*, *yu* betűkapcsolatot tartalmazó adatok olvasatához lásd az 2.1.1.1. fejezetet.

¹² A látszólag ellenpéldaként szolgáló *Szederkény* és *Csemény* nevekben a labiális formákat minden bizonnyal elírással magyarázhatjuk, mivel a labiális formák csak egy-egy oklevélben, s leginkább a helyesírási szempontból kétes hitelű Pápai tizedjegyzékben bukkannak fel (*Szederkény* 1332–5/Pp.: *Zederkun*, *Csemény* 1332–5/Pp.: *Chumun*, Baranya vm., KMHsz. 1: 74, 251).

tása a mai *ö-ző* nyelvjárásokban is megmutatkozik: PÉTER LÁSZLÓ szerint a *könyér*; *kenyér* alakok ugyanis ezekben is gyakoriak a *könyér* forma mellett,¹³ ahogyan a kódexekben sem jellemző a szó *ö-ző* alakban¹⁴ (PÉTER 1951: 121).

DUDÁS GYÖRGYI szerint nem tekinthetjük automatikusan illabiálisnak azokat a területeket sem, ahol egyes helynevek csak illabiális formában adatolhatók a korban, ha azok utolsó szótagjában feltehetően nyílt palatális illabiális magánhangzó állt. Ez ugyanis (minthogy az *e*-nek nincs labiális párja) szintén megakadályozhatta a labializáció bekövetkezését (2004: 176).

A veláris magánhangzó melletti *i* labializációja ugyancsak fonológiai okok miatt nem következhet be, hiszen az a korban nem jellemző vegyeshangrendűséget eredményezne (például *Kirva* 1255: *Kirua* ~ 1271/1272>1424: *Kerwa*, Esztergom vm., Gy. 2: 296, vö. pl. szb.-hv. *Kriva* hn., FNEsz., *Csiffár* 1235: *Chyphar* ~ 1209: *Chefar*, Bars vm., KMHsz. 1: 76).

A jelenleg csak érintőlegesen bemutatott számos módszertani akadály (lásd erről bővebben az 1.3. fejezetben leírtakat) miatt a jelen fejezet sokkal inkább felvetéseket és lehetőségeket, mint megoldásokat kínál. A korábbi nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti elemzések több szempontú (például a nyelvtörténeti adatok korlátozott száma mellett többek között a mai nyelvjárási viszonyokat is figyelembe vevő), de olykor hiányos érvelésű leírásainak természetesen ezek az adatok sem a cáfolatát, sem a bizonyítását nem szolgálhatják önmagukban. A korai ómagyar kori adatok vallomását ugyanakkor nemcsak az itt elősorolt szempontok, hanem a későbbi évszázadok adatainak a korai ómagyar kori viszonyokra való visszavetítése is árnyalhatja a későbbiekben. Ez jelentheti egyfelől a vizsgálat adatállományának a kései ómagyar kori adatokkal való összehasonlítását, de mivel a 16. századtól kezdődően még gazdagabb ismeretanyaggal rendelkezünk ezekre a hangtani szembenállásokra vonatkozóan, azok figyelembevételébe ugyancsak termékeny kiindulópontnak bizonyulhat. BENKŐ LORÁND leírásaiból tudjuk például, hogy az *ü-zés* a 16. századtól a nyelvterület legkeletibb részén hat a legerősebben, az *i-s* formák pedig a nyelvterület északi részein a Csallóköztől Ugocsáig tartják magukat az egész korszakon keresztül (1957: 88). És bár a jelenkori nyelvjárási adatok a nagy időtávlat miatt sok más forrásanyaghoz hasonlóan önmagukban nem szolgálhatnak bizonyító erővel a korai ómagyar kori nyelvjá-

---

¹³ Ennek ellenére az MNyA. adatai között számos *ö-ző* formát találunk: *könyér* (B34, B35, B36, D12, D14, D15, D19, D20, D21, D23, D24, D27, D28, D30, D31, D32, D35, D36, E17, E20, F3, F5, F11, G1, J21, K1, K6, K8), *könyër* (Ju2), *könyér* (D29, F6, J21), *könyër* (Ju2), *könyér* (B30, B33), *könyer* (F16) (MNyA. 1029). Ezzel szemben a *tenyér*; *denevér*; *egér*; *legény*; *levél*; *szekér*; *tehen* stb. szavunknak például valóban nincs *ö-ző* formája a nyelvjárásokban (vö. MNyA., ÚMTsz.), ami minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy ezekben a szavakban a ritka kivételtől (*tërnye*, Matyófold, ÚMTsz. *tenyér*; ami ugyanakkor a második szótagbeli *ë* hatására hasonulhatott) eltekintve az első szótagi magánhangzó alsó nyelvvállású.

¹⁴ Erre a megállapításra is találunk azonban ellenpéldát: 1519 k.: *kphéremet* (Debreceni Kódex, TESz.).

rási viszonyokat illetően, azok mellőzése nyilvánvalóan nem célszerű. Tudjuk ugyanis, hogy a korábbi nyelvjárástörténeti leírások ezekre az ismeretekre is nagyban támaszkodtak például akkor, amikor az *ü*-zés gócpontjaként a Dráva-tórok vidékét jelölték ki. Ahhoz pedig, hogy a történeti adatok és az újkori, köztük a mai nyelvjárási anyag vallomása között feszülő ellentmondást feloldjuk, nem a korábbi módszerek és eredmények elvetése, hanem tüzetesebb szemügyre vétele szükséges (vö. JUHÁSZ 2018: 316).

Vizsgálataim ugyanakkor arra is több ízben rávilágítottak, hogy az ilyen típusú munkák újabb gyenge pontját a megkerülhetetlen, de bizonytalan hitelű etimológiák adják, amelyek számos esetben kikövetkeztetett személynévi vagy helynévi etimonokra utalnak csupán. A területi sajátosságok leírásakor ezért a nagy mennyiségű történeti adat felhasználása ellenére azok gondos mikrofilológiai elemzése is egyre inkább elengedhetetlen feladatként jelentkezik.

2.1.3. A jelenkori adatok vallomása

1. Az *i* > *ü* labializáció gócpontjának meghatározásakor — amint arról már fentebb szó esett — a kutatók fontos fogódzóként használják az *ö*-zésnek a jelenkori nyelvjárásokban tapasztalható sajátosságait. Ehhez azt az — ismereteim szerint empirikus adatokkal nem igazolt — nézetet veszik alapul, hogy az *ü* > *ö* nyíltabbá válásnak az *ö*-zés kialakulásában olyan nagy szerepe lehetett, hogy talán „a régi magyar *ü*-ző nyelvjárás fejlődhetett át *ö*-zövé” (PÉTER 1951: 120, vö. még HORGER 1933: 103–104).

A korábbi írások ugyanakkor azt is hangsúlyozzák, hogy az *ö*-zés (több más nyelvjárási hangtani jelenséghez hasonlóan) különböző hangváltozási folyamatok eredményeképpen alakult ki. Az *ö*-ző alakok tehát a nyíltabbá válás (pl. *szüm* > *szöm*, *tengür* > *tengör*) mellett létrejöhetnek korábbi *ē* labializációjával (pl. *pēr* > *pör*, *fülē* > *fülö*), az *l* zárhang előtti vokalizációjának¹⁵ asszociációs hatásaként (pl. *vēlgy* > *völgy*), valamint diftongusból lett hosszú *ō* rövidülésével (pl. *tēūt* > *tōt* 'tett' > *tött*) (HORGER 1933: 101, PÉTER 1951: 120, 121, BENKŐ 1957: 16, SZABÓ 1996, E. ABAFFY 2003: 326). Az eddigi feltételezések szerint ezek a hangváltozások többnyire más-más időkben és területileg is elkülönülve következtek be, ami persze nem zárja ki azt, hogy a változási tendenciák terjedésük következtében érintkezve egymás hatását is felerősítették. Az a hipotézis tehát, hogy az *ö*-zés kialakulásában a nyíltabbá válásnak lehetett a legerőteljesebb szerepe (E. ABAFFY 2003: 330, de lásd ehhez LAZICZIUS 1936: 25), még akkor is bizonyításra szorul, ha elfogadjuk, hogy ezek közül a folyamatok közül talán a nyíltabbá válási tendencia indult meg a leghamarabb, s a nyíltabbá válás meglehetősen általános, minden más magánhangzó-változásnál erősebb tendencia lehetett. Az *ü* hang ugyanakkor — mivel az ősmagyar korban még valószínűleg nem ismerte

¹⁵ Az *l* vokalizációjának kérdéséről lásd később.

minden nyelvjárás (E. ABÁFFY 2003: 124) — nem lehetett túl gyakori az ómagyar korban,¹⁶ még azzal együtt sem, hogy az *ü*-k gyakoriságát a korban az *i > ü* labializáció megnövelte. Az *ë* ezzel szemben igen gyakori hangnak számíthatott az ómagyar korban,¹⁷ s minthogy a labializáció is viszonylag általános tendencia lehetett, feltételezhetjük, hogy az *ë > ö* változás is gyakran bekövetkezett.

2. Annak eldöntésében, hogy az *i > ü* labializáció gócpontjának kijelölésében mennyire lehet mérvadó a jelenkori nyelvjárások *ö*-zése, az *ü > ö* nyíltabbá válás területi sajátosságai nem igen jöhetnek a segítségünkre. Az *ö* és *ü* hangok sokáig tartó *u*-s és *v*-s jelölése miatt (vö. BÁRCZI 1958: 46) ugyanis nem tudjuk meghatározni a változás kiindulópontját. BÁRCZI GÉZA szerint a nyíltabbá válási tendenciák közül legfeljebb az *i > ë* kiindulási gócaról lehetnek feltevéseink,¹⁸ s véleménye szerint az egyes nyíltabbá válási tendenciák párhuzamossága sem igen valószínű (BÁRCZI 1958: 47), így ezek figyelembevételére sem vezethet bennünket eredményre.

Az *ü* és *ö* hangokat jelölő betűk egyértelmű elkülönítésére, nagy számban való vizsgálatára és ezáltal a nyíltabbá válás minden kétséget kizáró igazolására az adatokban leghamarabb csak a 15. századi nem okleveles forrásokban nyílik lehetőségünk. BÁRCZI GÉZA is úgy nyilatkozik, hogy „az *u*-s írásmód túlnyomó egészen a XIV. század végéig, sőt átnyúlik a XV. századba is” (1958: 46).

Ebben az összefüggésben pedig különösen elgondolkodtató s az itt idézett gondolatával nehezen összeegyeztethető az *ü > ö* nyíltabbá válás kronológiai sajátosságairól mondott véleménye, mely szerint annak kezdete talán a 12. századra megy vissza (1958: 46). Az ezt igazoló 12. század eleji példáról (1113: *copusde*) azonban ő maga is úgy vélekedik, hogy az talán íráshiba, de az általa „nem kifogásolható példák” (1211: *Nomuolou*, 1214: *Ykortou*, 1275/1281: *Zederiesuolg*) kapcsán is joggal vetődhet fel a kérdés, hogy azok valóban a nyíltabbá válás következtében jöttek-e létre. Különösen a *völgy* lexéma esetében ingatag ennek a változási irányznak a feltételezése, az egykori *vüilgy* forma meglétét ugyanis sem az etimológiai ismereteink (vö. TESz.), sem az egykori adatok¹⁹ nem igazolják. Megbízhatóbb fogódzót jelent viszont a változás lezajlásának kronológiai saját-

---

¹⁶ BÁRCZI szerint még a mainál is ritkább volt, sőt egyes nyelvjárásokból hiányzott is (1975: 130, E. ABÁFFY 2003: 124).

¹⁷ Az *e*, *ë* hangok arányszámához képest más hangok, például az *a*, *á* hangok gyakorisága BÁRCZI szerint a korban messze alulmarad (1975: 143).

¹⁸ BÁRCZI helyütt nem fejt ki ugyan, de valószínűleg a törzsnévi adatok meglehetősen ingatag vallomására támaszkodik ennek az óvatos megjegyzésnek a megfogalmazásában is. Az *i > ü* és az *i > ë* változások gócaról ugyanis több helyen a *Kürtgyarmat* és a *Megyer* törzsnév hangtani sajátosságait és ezeknek a törzseknek a feltételezett letelepedési helyét veszi alapul (vö. 1958: 40, 1975: 131).

¹⁹ Mindössze néhány olyan adatunk van ugyanis a korai ómagyar korból, amelyek esetében az *ü*-s és az *ö*-s olvasat is feltételezhető, ezek a következők: 1297: *Hatarwlg* (HA. 3: 52), +1263/+1264: *Zarazwlg*, *Zekereswlg*, 1331: *Zekereswlg*feu (HA. 1: 30), 1327: *Hangunuulge* (Gy. 2: 504), 1325/1380/1470: *Kalachnewlgye* (HA. 4: 76).

tosságait illetően BÁRCZINAK az a megjegyzése, hogy mivel az *u-s* írásmód jóval tovább kitart, mint az *u > o* esetében, ezért az *ü > ö* nyiltabbá válás valószínűleg a változási tendencia lelassabban ható folyamata lehetett, amit jól mutatnak a 16. századi kódexekbeli *gyüngy*, *gyükér* formák is (1958: 46, 1963/1975: 130).

3. Az *ö-zés* legerőteljesebb válfaja, a független *ö-zés* ma a Dél-Dunántúlon, a Dél-Alföldön, Szenc környékén és Erdélyben, Udvarhelyszéken jellemző. Ezen a területeken bizonyos egy szótagú és vegyes hangrendű szavaink kivételével *ö* hang áll a más nyelvjárásokban szereplő *ë* helyén (HORGER 1933: 105, KÁLMÁN 1966/1994: 38–39, IMRE 1968: 193, 196, 1971a: 203, FODOR 2001: 336–337). A Szenc környéki és az udvarhelyszéki adatokat az *ö-zés* gócpontjának kijelölésekor nem szükséges figyelembe vennünk, ezeknek a területeknek a nyelvjárási sajátosságai ugyanis korábbi betelepülés eredményeképpen magyarázhatók (SZABÓ 1996, JUHÁSZ 1999: 86, 2016b: 265, 2018: 323).

Az *ö-zés* gócpontjának meghatározásakor bizonyos szempontból valóban kézenfekvő kiindulási pont az, hogy a jelenség terjedésének magvát a legerőteljesebb *ö-zést* mutató területekhez kössük.²⁰ A nyelvjárási jelenségek egyes fázisai ugyanis gyakran hullámszerűen terjednek, ami azzal jár, hogy „a jelenségnek rendszerint időben legkorábban keletkezett foka hatol a legmesszebbre, a további fázisok területi elterjedési köre pedig egyre kisebb és kisebb” (BENKŐ 1957: 22). Ebből pedig az is következik, hogy a terjedés gócpontjának a legnagyobb valószínűséggel az egyes fázisok eredményeit egyaránt tükröző terület tekinthető.

A jelenkori független *ö-zés* és a korai ómagyar kori *ü-zés* kapcsolatának vizsgálatához A magyar nyelvjárások atlaszának következő, független *ö-zést* mutató kutatópontjainak adatait használtam fel: Pat (B33) (Zala m.), Szentá (B35), Mesztegyő (D12), Somogyacsa (D15), Lábod (D21), Kisasszond (D22), Kaposgyarmat (D25), Gölle (D27), Péterhida (D28), Kálmánca (D29) (Somogy m.), Dunavecse (F3), Dunapataj (F6), Szeremle (F22), Érsekcsanád (F23), Izsák (K1) (Bács-Kiskun m.), Gerjen (F10), Alsónyék (F15) (Tolna m.), Okorág (G3) (Baranya m.), Algyő (K12), Földeák (N8) (Csongrád m.) (vö. IMRE 1971a: 207). A vizsgálatba több mint 50 olyan lexémát vontam be, amelyeknek ezeken a kutatópontokon adatolható *ö-ző* formája a más nyelvjárásokban tapasztalható *ë-zéssel* szemben. Az így kapott több mint ezer *ö-ző* adat mellett olyan elemeket is vizsgáltam, amelyek máshol nem *ë-ző* alakúak, és a vizsgált területen nem *ö-ző* formájúak (lásd a *pünkösdi*, *idő*, *kövek* megfelelő nyelvjárási formáit). Úgy gondoltam ugyanis, hogy az *ö-zés* kialakulása szempontjából ezeknek az elemeknek a vizsgálata is fontos hozadékokkal járhat.

4. Az ezeken a területeken adatolható *ö-ző* formák egy része feltételezhetően korai *i-ző* alakokra vezethető vissza, tehát az *i > ü > ö* változás eredményeképpen

---

²⁰ A településtörténeti tényezők, a különböző migrációs folyamatok figyelembevétele persze ez esetben sem mellőzhető.

is keletkezhetett. Az ebbe a kategóriába sorolható adatok azonban azért nem szolgálhatnak bizonyítékként arra, hogy a legerősebb *ö-ző* tendenciát mutató területek az *i > ü* változás gócpontjaiként is felfoghatók, mert ezek a formák — amint arról fentebb már szó esett — akár az *i > ě > ő* változások eredményeként is kialakulhattak.

KIS TAMÁS ugyanakkor LAZICZIUSSzal egyetértve²¹ úgy gondolja, hogy a hangváltozások fokozatosságáról vallott újgrammatikus elképzelések²², amelyek a magyar hangtörténeti szakirodalomban mind a mai napig továbbélnek, nem tartathatók, mert fonológiai okok miatt „a hangváltozások a nyelvben mindig és kivétel nélkül ugrásszerűek” (LAZICZIUS 1932: 84, KIS 2014: 103, 2019: 61). Ilyen módon pedig jelen esetben akár az *i > ő* változás is elképzelhető közbülső fokozatok feltételezése nélkül.²³ Ezeknek a fokozatoknak (vagyis az *ü-ző* és az *ě-ző* formáknak) a kimutatása ráadásul helyesírás-történeti okok (az *ü* és az *ő*, illetve az *i* és az *ě* hangok sokáig tartó azonos jelölése) miatt éppen olyan bizonytalan, mint sok esetben a korai *i-ző* formák igazolása.²⁴

Elképzelhető például, hogy a szöveg felől induló *i > ü* labializáció, majd ezt követően az *ü > ő* nyíltabbá válás következtében jöttek létre a vizsgált kutatópontokon az olyan *ő-ző* formák, mint például az ősi eredetű *szem* nyelvjárási *szöm* formái (*szöm*, B35, D12, D15, D21, D25, D27, D28, D29, F3, F6, F15, F22, F23, K1, K12, N8; *szöm*, B33, D22, D28, F10; *buzaszöm*, D22, G3, MNyA. 8). Az uráli alapalak a megfelelő uráli nyelvbeli adatok alapján *šilmä lehetett (TESz., UEW.

---

²¹ Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy amikor LAZICZIUS a hangváltozások ugrásszerűségéről beszél, azalatt nem a több fonémányi, hanem csak a fonémányi ugrásokat érti azt hangsúlyozva, hogy a hangváltozások nem apró, fonetikai módosulásokon keresztül következnek be (1932: 84, 1934: 351–358).

²² A hangváltozások fokonszerű megvalósulása az újgrammatikus elméletben valószínűleg a hangtörvények kivétel nélküli ségének gondolatából fakad, hiszen a szabályszerűség elve szerint ha egy adott nyelvéllapotban egy adott hangra működik egy szabály, akkor azt egyetlen ilyen hang sem kerülheti el (BYNON 1997: 56). A nyelvfejlődés strukturalista modelljében ez az elképzelés még explicitebben jelenik meg. A fonológiai tér elmélete ugyanis a fonémákat megkülönböztető jegyek nyalábjaiként elemzi, s a hangváltozást a fonémák jegyeinek megváltozásaként értelmezi. A változás pedig azért módosít eszerint az elmélet szerint egyszerre csak egy jegyen, mert „az illető hangot érintő változásnak elég csekélynek kell lennie ahhoz, hogy a beszélők mind az új, mind a régi változatot használhassák, ám a szótári egység még felismerhető legyen” (BYNON 1997: 85).

²³ Az erősen labializáló területeken ugyanakkor bizonyos nevek esetében akár annak is tanúli lehetünk, hogy a szláv nyelvi *i-ző* alak *ü-ző* vagy *ő-ző* formában kerül a magyar nyelvbe, pl. szlk. *Ladice* > 1253: *Leuduch* (TÓTH V. 2001b: 212). Az idegen elemek magyar nyelvbe kerülése során azok hangtani adaptációja még inkább jelzi a hangváltozások ugrásszerű voltát, vagyis a hangsormintá(k)hoz (a fogalomhoz lásd SZENDE 1978: 254, KASSAI 2000: 113, 115, FEHÉR 2009: 90) való igazodást.

²⁴ A nyugati ótörök eredetű *tengely* lexéma *ő-ző* alakjai (1587: *Töngö*, 1590: *Tengely*, *tëngöly*, TESz., UESzWeb.; *tengöj*, F3, *tengöj*, D27, MNyA. 156) keletkezésének felderítése kapcsán például elbizonytalanító körülmény, hogy a TESz. és a WOT. eltérően foglal állást abban a tekintetben, hogy a magyarba került alapalak *i-ző* lehetett-e (*teñil, UESz., *tingil vagy *tengil*, TESz., *teñäl, WOT.).

479, MszFgrE. 3: 579, EWUng.). Ilyen módon tehát az $i > ü > ö$ (pl. 1237/1325: *Scim*, OklSz. > 1195 k.: *zumtuchel*, 1113/1249/1410: *Scumedi* > 1495 e.: *zomeinec*, TESz.), az $i > ě > ő$ (pl. 1297: *Zymzorma*, OklSz. > 1067 k./1267: *Zemy* > 1495 e.: *zomeinec*, TESz.) vagy akár az ugrásszerű $i > ő$ változási mód is legalább ilyen valószínűséggel feltételezhető (lásd ehhez E. ABAFFY 2003: 326).

Hasonlóan vélekedhetünk az ótörök eredetű *gyeplő* nyelvjárási $ö$ -ző formáinak (*gyöplü*, B33, B35, D22; *gyöprü*, D21, D28, D29; *gyöplüszár*, D22; *gyöprü*, D28; *gyöplü*, K12, N8; *gyöplüszár*, K12; MNyA. 172) a kialakulásáról. A magyarba került feltételezhető i -ző alapalakból (*jplyi, TESz., WOT.) az adatok alapján az $i > ü > ő$ (pl. 1494–1495: *gywplw* > 1548: *gyöplyü*, TESz.) vagy az $i > ě > ő$ (pl. 1395 k.: *keplow* [ɔ: geplow], 1405 k.: *geplw* > 1587: *geoplwth*, TESz.) folyamat lezajlása egyaránt elképzelhető.

5. Az $i > ü$ változás gócpontjának a mai független $ö$ -ző területekkel való azonosítása emellett azért is vitatható, mert a labializáció által létrejött alakok természetesen nem minden esetben alakulnak tovább nyíltabbá válással: azaz az $i > ü$ labializáció nem $ö$ -ző területeken is bőven eredményezhetett labiális formákat.

5.1. Így például a (szó végi labiális magánhangzó hatására bekövetkező) labializációval alakult *pünkösdi* vagy *idő* lexémák első szótagi $ü$ -ző formái (*üdő*, B33, B35, D12, D15, D21, D22, D28, *üdőⁿ*, D15, D22, D25, (*üdő*), K12, N8, MNyA. 944; *pünkösdi*, B33, B35, D12, D15, D16, D21, D22, D25, D27, D28, D29, F22, F23, F3, F6, K1, K10, K12, N8) mellett nem adathozhatunk nyíltabb, $ö$ -ző formákat. A nyíltabbá válás a nyelvterület más részein sem mutatható ki a *pünkösdi* esetében (vö. ÚMTsz., MNyA.), ahogyan az *idő* lexémának is mindössze egy moldvai, szabófalvi *ödö* adata mutatja ezt a változást, ami ugyanakkor valószínűleg nem nyíltabbá vált forma, hanem a szóvégi magánhangzó hatására történt változás eredménye (ÚMTsz. *idő*).

5.2. A β vagy ν hang hatásával magyarázható labializáció eredményeképpen létrejövő *kövek* lexémának ugyancsak nem jellemző az $ö$ -ző formája a vizsgált területen.²⁵ Az adott kutatópontokon ugyanis többnyire a *küvek* és *küjek* alakok különböző hangszínrealizációi jelennek meg: *küjèk* (B35), *küjek* (D28), *küieq* (D27), *küjek* (D12, D15, D28), *küèk* (D29), *küjèk* (B33), *küjek* (D21, D25, G3, D22, D27, D29, D28), *küjèk* (B33, B35), *küvek* (F3, F6, F10, F15, F22, F23, K1, K12, N8) [*küek*] (D22). Mindössze két kutatóponton adathozható a neológ [*kövek*] alak (D27, D28).²⁶

²⁵ Hozzá tartozik ugyanakkor a kérdés tisztázásához, hogy ebben az esetben mégis labiális formákat adathozhatunk a területen, ami a labializációs tendenciák egymást erősítő hatása miatt lényeges körülmény.

²⁶ A köznyelvi $ö$: nyelvjárási $ü$ szembenállás (amit tehát a *kövek* esetében látunk) IMRE SAMU megfigyelései szerint a ν -tövű szavak esetében általános sajátosság (lásd még *jövök*, *tövestül*, *lövök*, 1971a: 174).

6. Más esetekben az ezeken a területeken megjelenő *ö-ző* forma nagy valószínűséggel nem nyíltabbá válással, hanem az *ě > ő* labializációval keletkezett. A *cseresznye* lexéma *ö-ző* alakjainak (pl. 1583–1584: *chröšnye fa*,²⁷ TESz.; *csörösnye ~ cserös(z)nye ~ cserösnye*, B33, D22; *csörösnye*, B35; *cserösnye*, D12, D22, D28, F23; *cserösnye*, D15; *cserösnye*, D15, D25, D27, D28, D29; F22, F23, F15, *csörösnye*, D21, D29, G3; <*cserösnye*> D21, G3; *cseröszyne*, K12, N8, F3, F6, F10, K1, (*csörösnye*) D28, <*cserösnye*> F22, *cserösnye*, F23, MNyA. 95) kialakulása például a szláv nyelvi megfelelők (szb.-e. szl. *črěšnja*, szb.-hv. *trěšnja*, kaj. *črěšnja*, szlovén *črešnja*, szlk. *čerešnja*, TESz., Kniezsa 1955: 129) és az ezekből, valamint a korai adatokból kikövetkeztethető magyar nyelvbeli elsődleges (*cseresznya*, TESz., *cseresznye*, Kniezsa 1955: 130) alak alapján az *ö-zés* egy másik keletkezéstörténeti kategóriájába, az *ě > ő* labializáció esetei közé sorolható.

A szintén szláv eredetű *gerendely* (vö. blg. N. *zpedel*, szb.-hv. *grédelj*, szln. *grédelj*, szlk. *hriadel*, TESz., Kniezsa 1955: 192) *ö-ző* formái (1590: *gerendölyt*, Oklsz., *göröndöj*, D22, *göröndöj*, N8, MNyA. 124) a magyarba került összsláv *grędeljь alak alapján ugyancsak ebbe a kategóriába sorolhatók.

A német eredetű *zszindely* hangsúlytalan szótagja a megfelelő etimonok (pl. kfn. *schindel*, ném. *Schindel*, baj.-osztr. *šindl*, szász E. *šendel*, szlovákiai ném. N. *šendl*) alapján bizonyosan *ě-ző* volt az ómagyar korban (vö. még 1371: *Sendel*, 1405 k.: *fendel*, 1500: *Sindelsegh*, TESz.). A 16. században feltűnő *ö-ző* forma s a vizsgált területen a jelenkorban is élő *ö-ző* alakok (1553: *sindöl*, TESz., *sindöl*, D15, D27, F3, F6, F15, F23; *sindöj*, D27, *zszindöj*, F15, F23; *zszindöl*, F6, F15, F22, K1; MNyA. 202) tehát ugyancsak az *e > ő* labializáció eredményei lehetnek.

A korai *i-ző* adatok hiánya miatt nagy valószínűséggel szintén ebbe a keletkezéstörténeti kategóriába sorolhatók bizonyos származékszavak labiális formái, vagyis az *i > ü* változástól teljesen független lehet például az alábbi lexémák *ö-ző* változatainak kialakulása: *keseű* (1495 k.: *košerufege*, 1533: *Kőferő*, *Kőfferő*, 1598: *kösserűt*, TESz., *köserü*, B33, B35, D12, D22, *köserü*, D12, *köserü*, D21, D22, D25, D28, D29, *köserü*, D21, D29, *köserü*, D28, D29, MNyA. 696); *menyét* (1533: *Möniet*, *mönet*, TESz., *mönyét*, D12, D15, D21, D27, D29, F3, F6, F10, F15, F22, F23, G3, K12, N8, *mönyét*, D12, *mönyét*, D22, *mönyét*, D27, G3, *mönyét*, D28, *mönyént*, D29, G3, *mönyét*, G3, *mönétke*, K1, *mönyétasszon*, B35, D21, D29, *mönyétasszon*, B33, *mönyétasszo*, D21, D27, G3, *mönyétasszo*, D22, *mönyétasszony*, D22, *mönyétasszony*, D25, *mönyéntasszo*, D29, *mönyéntasszon*, D29, G3, MNyA. 620); *lepedő* (1506: *lepődöben*, 1508: *lepódec*, 1553: *löpödőköl*, TESz., 1544: *lepödöket*, Oklsz., *lepődő*, D15, D21, D29, F6, G3, *lepődő*, B33, B35, *lepő-*

²⁷ A labializáció koraiságának igazolása érdekében a jelenkori nyelvjárási adatok előtt feltüntettem az első labiális történeti adatokat, ami ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ezek a történeti adatok minden esetben az adott területhez köthetők lennének.

dõ, B33, *lepödõ*, B35, D28, *lepödõ*, B35, D12, D28, *lepödõ*, D12, *lepödõ^u*, D12, *lepödõ^u*, D15, D25, D27, *lepödõ*, D21, *lepödõ^u*, D22, *lepödõ^ü*, D22, *lepödõ^u*, D22, *lepödõ^ü*, D27, *lepödõ*, D29, *lepödõ*, F10, *lepödõ*, G3, MNyA. 218); *édos* (1495 e.: *edõs*, TESz., *édõs*, B33, B35, D15, D21, D22, D28, F3, F6, F10, F22, F23, G3, K1, K12, N8, *édõss*, D12, *édõs*, D22, D25, *édõs*, D27, *édõs*, D29, *édõs*, F15, *édõs*, K12, MNyA. 694), *énekel* (1495 e.: *enoclonec*, TESz., MNyA. 879, *énököl*, B33, B35, D28, *éneköl*, B35, D28, F3, F6, F10, F15, F22, F23, K1, K12, N8, *énekököl*, D22, *énekököl*, D22, *énekököl*, D22, *énököl*, D28, *ünököl*, D28, *éneköl*, F23); *egyenés* (1495 e.: *igenõs*, 1532: *égenõs*, TESz., *igyenõs*, B33, D12, D15, D21, *igyenõs*, B33, *igenyõs*, B35, D28, F3, F10, F15, F22, K1, K12, N8, *igyenõs*, B35, D21, D22, D25, D27, D28, D29, F10, F15, F22, F23, F6, G3, K12, *igyenõs*, D21, D22, *egyenõs*, D28, K12, *ëgyenõs*, D28, MNyA. 708).

7. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül ugyanakkor azt sem, hogy a legerősebben *õ*-zõ tendenciát mutató területek *õ*-zõ formái gyakran csak a 18–20. században bukkannak fel az írott forrásokban. Ezek alapján a kései adatok alapján pedig ómagyar kori nyelvjárástörténeti következtetéseket levonni meglehetősen kockázatos eljárás lenne.

Ebben a körben igen gyakran az illabiális forma is csak a 16. században vagy azután adatolható először, pl. *felhérc* (1547: *felhercztöl*, 1780: *fõrhétzszegnek*, TESz.), *lebernyeg* (1590: *Lepenyege*, TESz., *lebörnyeg*, ÚMTsz.), *henger* (1784: *henger*, 1796: *hõngõrítèni*, 1833: *Hõngõr*, TESz.), *cicerél* (1829: *Cziczzerélem*, TESz., *cicõrél*, ÚMTsz.), *derelye* (1786: *derelye*, 1888: *dõrõlye-fülû*, TESz.).

Elõfordul ugyanakkor, hogy az ómagyar korban megjelenõ illabiális formák után is csak jóval késõbb találunk *õ*-zõ adatokat, pl. *meggy* (1338: *Meggesmaalberchy*, 1834: *mõgy*, TESz.), *gereben* (1294: *Gerebenes*, 1863: *gõrõbenbe*, TESz.), *fergettyû* (1515: *Fergethew*, 1809: *Fergõtýû*, 1831: *Fõrgettyû*, TESz.), *perje* (1411: *Keserewperye*, 1892: *Põrgye fü*, TESz.), *cinège* (1346: *Cynege*, TESz., 1893: *cinõge*, MTsz.), *este* (1372 u./1448 k.: *eftue*, 1794: *õstve*, TESz.), *pendely* (1431: *Pentel*, 1670–1704: *Péntõlõm*, TESz.), *derék* (1307: *derekas*, 1840: *dorek*, TESz.), *lencse* (1325: *Lenche*, 1893: *lõncse*, MTsz.).

8. A fenti példákön keresztül azt a kérdést próbáltam meg körüljárni, hogy vajon a jelenkori független *õ*-zést mutató területek *õ*-zõ formáinak keletkezéstörténete igazolhatja-e azt az elméletet, mely szerint az *ü* > *õ* nyiltabbá válásnak az *õ*-zés kialakulásában olyan nagy szerepe volt, hogy esetleg a korábbi *ü*-zõ nyelvjárás alakulhatott át *õ*-zõvé. Az általam bemutatott példák reményeim szerint azokra a módszertani buktatókra mutatnak rá, amelyek megnehezítik, sõt akár meg is akadályozzák a fenti elképzelés igazolását. Példáim tehát elsõsorban az elmélet igazolásának logikai korlátaira hívják fel a figyelmet. Úgy tûnik ugyanis, hogy még azoknak az elemeknek az esetében is lehetetlen bizonyítani az *i* > *ü* > *õ* változási sor lezajlását, amelyek kapcsán az eredeti *i*-zõ alak megléte feltételezhetõ vagy akár igazolható.

A jelenkori nyelvjárási adatoknak a korai ómagyar korra való vonatkoztatása az itt bemutatottak mellett más akadályokba is ütközik. Nem tekinthetünk el ugyanis attól a körülménytől sem, hogy a nyelvjárási viszonyokat bizonyos településtörténeti változások nagymértékben átrendezhetik (vö. BÁBA 2017). Különösen akkor nem mellőzhetjük ennek a tényezőnek a nyomatékos figyelembevételét, amikor az összevető vizsgálat egyfelől ilyen nagy időtávlatot kíván egybefogni, másfelől pedig éppen azokra a területekre vonatkozik, amelyek esetében a települési állandóság és ezzel együtt a demográfiai folytonosság (például a török hódoltság, majd az azt követő telepítési mozgalmak hatására) kevésbé volt jellemző (vö. BENKŐ 1957: 45, JUHÁSZ 2018: 319). Óvatosságunk e tekintetben még azzal együtt is indokolt lehet, ha figyelembe vesszük JUHÁSZ DEZSŐ megállapítását, amely szerint az *ő*-zű területek közül „a dél-dunántúli az, amely a török hódoltság pusztításait követően épebben megőrizte középkori nyelvföldrajzi szerkezetét”, amit azzal támaszt alá, hogy ezen a területen fennmaradt a sűrű, aprófalvas településszerkezet (2018: 324).

2.2. Az *ě* ~ *ö* szembenállás a korai ómagyar korban

1. Az *ě* > *ö* labializáció igen nagy hatóerejű, nyelvtörténeti korszakokon átívelő és több régiót érintő hangváltozás (JUHÁSZ 2018: 330). E. ABAFFY ERZSÉBET megfogalmazása szerint az *ě* > *ö* labializáció az ómagyar kori hangváltozási tendenciák között azért jelentős, mert „része volt abban, hogy a más tendenciával (az *ü* > *ö* nyíltabbá válással) is létrejövő új fonémának, az *ö*-nek az előfordulási lehetőségét szaporítsa” (2003: 326). Kétségtelen, hogy az *ě* > *ö* labializációnak az *ö* fonéma kialakulásában betöltött szerepét igen nehéz megítélni. Az egyes adatoknak az ebbe a keletkezéstörténeti típusba sorolása ugyanis éppen azért problematikus, mert a bennük lévő *ö* hang az *ü* nyíltabbá válásával is keletkezhetett. Az *ě* > *ö* hangváltozási tendencia területi és kronológiai sajátosságainak vizsgálatakor ezért csak az olyan adatokat vehetjük figyelembe, amelyekben a zárt *ě* eredetisége igazolható (E. ABAFFY 2003: 326).

Az ómagyar korból a korábbi leírások viszonylag kevés adatot tudtak emiatt egyértelműen a folyamathoz sorolni, de valószínűsíthetően ilyen példák azok, amelyek esetében az eredeti *ě* helyén találunk *ö* hangot, s amelyeknek régi *i*-s adatai nem bukkannak fel a forrásokban, pl.: 13. sz. eleje (KT.): *lelhetneýnc* ~ 1372 u. (JókK.): *lewlek* ’lelék’, *azaz* ’találták’ (GERSTNER 2018: 120), szl. *pečatъ* >> 1416 u. (BécsiK.): *megpeletle* [mëgpëcsetlé] ’megpecsételte’ ~ 1529: *pewchety* [pöcséti] ’pecsétjei’ (GERSTNER 2018: 120), német *zweck* [cvëk] (GERSTNER 2018: 120) > 1300: *Cheuek* (BÁRCZI 1967/2002b: 157) ~ 1429: *Cwuek* (OkI Sz.) (vö. BÁRCZI 1958: 58, 1963/1975: 131, E. ABAFFY 2003: 326), 1254: *veres-* ~ 1311: *Veurus* [vörüs vagy vörös] (BÁRCZI 1963/1975: 131), szl. *kastelbci* > m. 1055: *kaztelic*, 1240: *Keztelch* ~ 1381: *Keszteulch* (BÁRCZI 1958: 58, 1967/2002b: 157, E. ABAFFY 2003: 326), középfelnémet *lehen* > 1226, 1230: *lehen* ~ 1271:

lehun, 1292: *Lehun* 'hűbérbirtok' (BÁRCZI 1958: 58), szl. *řendъ* > m. *rënd* ~ 1550 k./1638: *rönd* (TESz., BÁRCZI 1958: 58, 1967/2002b: 157), szl. *vědrъ*, esetleg **vědrъ* > m. 1405 k.: *veder* ~ 1511/1593/1681: *vödör* (TESz.).

2. Az adatok megítélésének nehézségéből fakadóan természetsszerűleg a tendencia kezdetének meghatározása is gondot okozott a korábbi nyelvtörténeti szakmunkákban (E. ABAFFY 2003: 326). BÁRCZI GÉZA szerint a változás a 14. században válik erőteljessé, de sok lexémában csak jóval később, a 16. században és csak a legerősebben *ö-ző* nyelvjárásokban jelenik meg. Azt, hogy az *ě* > *ö* labializáció az ómagyar koron átívelő s azon túlnyúló folyamat, az is jelzi, hogy a kódexekben *ě* és *ö* között erőteljes ingadozást tapasztalunk (BÁRCZI 1963/1975: 132, 1967/2002b: 157). Bizonyos kódexek egyértelműen *ö-ző*ek, pl. Guary-kódex (1490-es évek eleje): *mestor* (4, 6, 7), *zentoknec* (4, 31, 50), *embornec* (1, 9, 42, 44),²⁸ más kódexek inkább az illabiális alakokat részesítik előnyben, pl. Keszthelyi-kódex (1522): *erwlnec* 'örülnek' (76), *ezwe* 'össze' (81), *kernwle* 'körülötte, köréje' (77), de *edews* 'édes' (77), megint más kódexekben erőteljes ingadozás figyelhető meg ezen a téren, pl. Érdy-kódex (1526): *nyegheefre* (40), *zómeeewel* (40), *meg hydegódnec* (40) (VOLF 1876: 61–62, 1885: 170, 172, MOLNÁR–SIMON 1980: 111–112, 176–179, 184–185, JAKAB–KISS 1994). A 16. századtól az *ě* > *ö* változási tendencia felerősödik, ezért bizonyos esetekben BÁRCZI szerint olyan szavakban is adatolhatunk *ö* hangot, ahol a kódexek korában soha nem jelöltek *ö*-t, például *këll* > *köll* (1511/1593/1681: *köll*, 1568: *kól*, TESz.), *mëgy* > *mögy* (1574: *mönth*, RMNy. 2: 241) (BÁRCZI 1958: 58, 1967/2002b: 157).

Ennél hamarabb, már a 13. századtól jelentkeznek az *ě* > *ö* labializáció esetei az *l* + dentális vagy palatális zárhang, illetve affrikáta (vagyis az *lt*, *ld*, *ln*, *lgy*, *lc* hangkapcsolatok) előtt, pl. 1086/12–13. sz.: *felduuar* ~ 1269: *Banafeuld*, 1211: *Furizuelgi* ~ 1275/1281: *Zederiesuolg*, 1221: *Zeldes* ~ 1316: *Zeulduar*, 1344: *Helg* ~ 1341: *Holgtheluk* (KMHSz. 1: 133) (BÁRCZI 1958: 59, 1967/2002b: 157, E. ABAFFY 2003: 326, GERSTNER 2018: 120). Ugyancsak az *l* + dentális mássalhangzó-kapcsolatok idézik elő azt az ómagyar korban egyébként szűk körű labializációt, ami záródással is együtt jár: *tele*, de *tölt*, pl. 1372 u. (JókK.): *tele tewlt* (51–52); *felkel*, de *költ*, pl. 1372 u. (JókK.): *felkele* (4) ~ *kewltuala* 'kelt vala' (78) (E. ABAFFY 2003: 326), BeszTSzj.: *thelek* ~ *theulthew* (BÁRCZI 1967/2002b: 157). BÁRCZI úgy véli, hogy akár a *zöld*, *völgy*, *hölgy* labializációi is ide tartozhatnak, de esetükben az *e* hang eredetibb nyíltabb fokát nem lehet minden kétséget kizáróan megállapítani (1967/2002b: 157).

BÁRCZI szerint szintén a 13. századra nyúlik vissza a szóvégi *ě* előző szótagi labiális palatális magánhangzó hatására bekövetkező labializációja, ami mindmá-

---

²⁸ Szintén az *ö-ző* kódexekhez sorolhatjuk például a következőket: Czech-kódex, Nádor-kódex, Sándor-kódex, a Székelyudvarhelyi kódex 2., a Teleki-kódex 1. keze (JUHÁSZ 2018: 330, MOLNÁR–SIMON 1980: 190).

ig egy szűkebb területre korlátozódó változás,²⁹ pl. BécsiK.: *le vļo* 'leüle', *gyvtg* 'gyújte', *o tollq* 'ö töle', Apork.: *oromq* 'öröme', MünchK.: *o elottq* 'ö előtte', *vlnq* 'ülne', PozsK.: *elewthew* 'előtte' (BÁRCZI 1967/2002b: 157, E. ABAFFY 2003: 326).

Ugyancsak az előző szótagi labiális palatálisok hatására következik be a 16. századtól kezdődően a nyílt *e*-nek záródással is együttjáró labializációja bizonyos erdélyi nyelvjárásokban, pl. Heltai: *örög*, s ma egyes nyelvjárásokban: *ölöli*, *ötönn*, *közöpi*, *ők hazajöttek*. De „szórványosan előfordul hasonló jelenség a régiségben más területeken is” (BÁRCZI 1967/2002b: 158), s nyugaton emellett a hangsúlyos *e* > *ö* változásra is találunk példát, pl. *köserü*, *ömel* stb. Szintén a 16. századtól jellemző a nem *ö*-zö területeken az *ö*-zö befejezett múlt idejű alakok (pl. *tött*, *vött*, *lött*) elterjedése, ami valószínűleg független az *ē* > *ö* labializációtól, és a *tön*, *vön*, *lön* analógiája alakította (BÁRCZI 1967/2002b: 157–158).

3. A korábbi nyelvjárástörténeti leírások szerint a változás különböző fokozatokon át teljesedett ki. JUHÁSZ DEZSŐ ezek alapján úgy véli, hogy a folyamat előzményeként a labializáló nyelvjárások az *i* > *ü* labializációval már a felső nyelvállásfokon elindították a folyamatot, majd ezt követően (részben az *i* > *ē* nyíltabbá válás következtében) az *ē* > *ö* labializáció vált tipikussá. A felső nyelvállású rövid végmagánhangzók lekopása után véleménye szerint az *ē* > *ö* változás szó vége felőli terjedése mutatható ki az adatokban (pl. *kérésztös* > *keröszts* > *köröszts*) (JUHÁSZ 2018: 330, vö. LOSONCZI 1915–1920: 375).

Az *ö*-zés területi góca a korábbi nyelvjárástörténeti leírások szerint a Délkelet-Dunántúl (és a törökdúlásig a Dél-Alföld és a Délvidék egy része) lehetett, ahol JUHÁSZ DEZSŐ szerint már a kései ómagyar korban megjelentek az utolsó szótag előtti *ē* > *ö* labializáció példái. Az ómagyar korban az *ö*-zö kódexek zömére csak a hangsúlytalan *ē* > *ö* labializáció jellemző, és az Árpád-kori kirajzások is megrekedtek a gyengébb fokozatú, hangsúlytalan *ö*-zésnél (2018: 330).³⁰ JUHÁSZ DEZSŐ ugyanakkor arra is utal az Árpád-kori kis szövegelemlekek kapcsán, hogy „a formálódó kancelláriai norma nemcsak türte, hanem szerény mértékben preferálhatta is a labiális változatokat” (2018: 324), ami nyilvánvalóan a tendencia területiségéről alkotott képünket is befolyásolhatja.

---

²⁹ Napjainkban a nyugati nyelvjárások őrzik ezt a nyelvállapotot, pl. *fülö*, *összö*, *könyvö* stb. (BÁRCZI 1967/2002b: 157).

³⁰ A területiség szempontjából értékes forrás az 1528-as Lázár-térkép, amelyen a labiális-illabialis viszony tekintetében vannak különbségek (MOLNÁR–SIMON 1980: 275), pl. *Beltek* (mai Nyírbéltek, Szabolcs vm.), *Besene* (mai Besenyő, Fejér m.), *Gergin* (mai Görgényzentimre, Románia), *Kekel* (=Tekel, mai Tököl, Pest m.), *Kertwiles* (mai Hódmezővásárhely, Csongrád-Csanád m.), másfelől *Beltheuke* (mai Krasznabéltek, Románia), *Besenew* (mai Rinyabesenyő, Somogy m.), *Feuldiak* (mai Földeák, Csongrád-Csanád m.), *Fewldwar* (mai Bácsföldvár, Szerbia), *Zewldin* (mai Szépfalu, Románia) (HAJDÚ–MOLNÁR 1978: 14). Az adatok alapján valóban a déli területek *ö*-zö jellege látszik igazolódni, ugyanakkor ezeken a területeken is fel-felbukkannak illabialis alakok, pl. *Kertwiles* (a mai Hódmezővásárhelyen, Csongrád-Csanád m.).

BÁRCZI azonban a labializációs tendenciák közötti összefüggést nem látja ilyen közvetlennek, véleménye szerint a változások nemcsak időben nem zajlottak feltétlenül egyszerre, de területi azonosság sem állapítható meg egyértelműen közöttük (1958: 61). Azt gondolhatjuk tehát, hogy vannak időben és/vagy területileg összefüggő, illetve területileg és időben össze nem függő labializációk.

4. Amint látjuk, a korábbi hang- és nyelvjárástörténeti leírásokban az adatok korlátozott száma mind kronológiai, mind területi szempontból csak óvatos következtetések megfogalmazását tette lehetővé. A jelenleg rendelkezésünkre álló nagyobb számú helynévi adat segítségével azonban megkísérélhetünk újabb megállapításokat tenni, mivel a korai adatok és azok etimológiai sajátosságainak figyelembevétele után az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációhoz sorolható elemek száma jócskán megnövelhető.

2.2.1. Helyesírás-történeti kérdések

Az $\ddot{e} > \ddot{o}$ szembenállás korai ómagyar kori viszonyainak feltárásában egyfelől az a korábban már említett sajátosság okozhat gondot, hogy az adott időszakban az $\ddot{e}$ hangot az i , y és az e egyaránt jelölhette. A palatális illabiális magánhangzók (az e , $\ddot{e}$, i hangok) körében ugyanis az ómagyar helyesírási rendszer két jelet használ három elem jelölésére, bizonyos esetekben az e betű mind az e , mind az $\ddot{e}$ hangokat jelöli. Máskor a probléma kiküszöbölése érdekében a jelölésmód felfelé tolódik, s az $\ddot{e}$ hang lejegyzésére egyes nyelvemlékekben az i (vagy az annak megfelelő y) lesz használatos (lásd például a Halotti Beszéd *gimilcictul* [dźsimilcsęktül] adatát, KOROMPAY 2003: 288). Ez utóbbi jelenséget a helyesírás konzervativizmusa is előhívhatja, vagyis a nyíltabbá válás következtében $\ddot{e}$ -vel hangzó formák igen gyakran i (y) betűkkel lehetnek lejegyezve.

Másfelől az $\ddot{o}$ hang jelölésének kiforrotlansága ugyancsak azt a helyzetet idézi elő, hogy sokáig igen nehéz eldöntenünk, hogy az adott graféma $\ddot{u}$ vagy $\ddot{o}$ hangot jelöl-e. Az $\ddot{o}$ hang jelölésére kezdetben az u , v és o grafémát alkalmazták. KOROMPAY KLÁRA megfogalmazása szerint az $\ddot{o}$ hangnak „leggyakrabban az u betű a jele, pontosabban ilyen írásmód háttérben kereshetjük kellő óvatossággal” (2003: 288), pl. HB.: *vermut* [βermöt], ÓMS.: *urume(m)tuul* [örömemtül]. Minthogy azonban az u graféma az $\ddot{u}$ hangot³¹ is jelölhette (pl. HB. *zumtuchel* [szümtükxel]), az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállás területi sajátosságainak leírásában az u -s lejegyzésű alakok nem használhatók fel.

A v graféma esetében hasonló problémával szembesülünk, az olyan adatokban ugyanis, mint pl. 1298: *Kvzephereich* (HA. 1: 93), 1295: *Vlued* (Gy. 2: 304), 1270/1272: *Vluespotok* (HA. 1: 28), 1301/1373: *vrmin* (HA. 4: 49), [1230]/1231:

---

³¹ S ezen kívül még az u , o , $ú$ és β hangokat (KNEZSA 1952: 15, 19, 79, 84, 85, KOROMPAY 2003: 291), amely körülmény azonban a jelen vizsgálat szempontjából nem releváns.

Tvl (HA. 1: 41), 1339: *Vrs* (KMHsz. 1: 212) az *ü*-s és *ö*-s olvasat egyaránt feltételezhető.

Az *ü* és *ö* hangok elkülönítését az *ö* hang *o* betűvel való jelölése teszi majd csak lehetővé, amire legkorábban a 13. századból³² találunk példát: 1211: *Nomuo-lou* [nöm baló] (KNEIENZA 1952: 31, KOROMPAY 2003: 288), 1214: *Ykortou* (BÁRCZI 1958: 46), 1252: *Kortuelyes* (KNEIENZA 1952: 52), 1274: *Gokyvolg* (HA. 1: 60), 1275/1281: *Zederiesuolg* (BÁRCZI 1958: 46), 1276: *Vatavolge* (KNEIENZA 1952: 53), 1277: *Holges* (KNEIENZA 1952: 53), 1281: *Zedriesvolg* (HA. 4: 72), 1298: *Saulfolde* (KMHsz. 1: 236), 1310: *Jakusfolde* (KNEIENZA 1952: 53), 1329: *Foldwar* (KNEIENZA 1952: 53), 1341: *Busdarwolge*, *Busdarvolge* (KNEIENZA 1952: 53), 1347: *Halal-wolg*, *Jarovolg*, 1352: *Foldfolua*, 1358: *Bonchwolge* (KNEIENZA 1952: 53).³³ Mivel azonban a néhány tucatnyi ilyen jelölésű adat mennyisége eltörpül az *u*-s jelölés gyakorisága mellett, ezekre szintén nem alapozhatunk területi jellegű vizsgálatot.

Valószínűleg a labialitási jegynek a palatálisoknál való megjelenése, s az *ö* fonéma egyre gyakoribbá válása hívta életre a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában az *ö* hang jeleként az olyan grafémakombinációk használatát, mint például az *ew*, *eu*, *ev*, *eo* (vö. KNEIENZA 1952: 39, 52, 1959: 7, KOC SIS 2014: 3). Az *eu* vagy az *ew* betűkapcsolatok használata KNEIENZA szerint azzal magyarázható, hogy az *ö* a korábbi *eü* diftongusból alakult, aminek *eu*, *ew* volt a jelölése. A kancelláriai helyesírás harmadik korszakában, a 13. század második felétől kezdve aztán a hosszú *ö* jelét a rövid *ö* hangra is alkalmazták (1952: 52, 1959: 7). KNEIENZA úgy véli, hogy egyfelől éppen ez jelzi a végét a régi *eü* diftongusból a hosszú *ö* alakulásának. Emellett véleménye szerint ugyancsak az *eü* > *ö* változás lezajlását mutatja, hogy ebben az időszakban a diftongusok helyén *o*-kat kezdenek írni (pl. 1280: *Zoleus*, 1952: 52).

Az *ew*, *eu*, *ev*, *eo* betűkapcsolatok azonban továbbra sem jelentik az *ö* hang egyértelmű jelölését, hiszen azok *ëü* ~ *ö* ~ *ü* (1313: *Gyubarthfewlde*, KMHsz. 1: 113, 1346: *Ewrs*, KMHsz. 1: 212, 1332: *Kysueulg*, HA. 3: 53, 1329: *Beulch*, KMHsz. 1: 65, [1335]/1336: *Popevremev*, HA. 3: 40); *ëü* ~ *ö* ~ *ü* (1297: *Bykfew*, HA. 3: 51, 1267/1272: *balwankeu*, HA. 1: 23, 1317/1323: *Almasweug*, HA. 1: 39, 1261/1271: *Kysgeur*, KMHsz. 1: 156, 1294/1375: *Chyglafev*, HA. 4: 44); illetve *ëö* ~ *ö* ~ *ö* (1257/1284: *Sasweolgy*, 1323: *Feoldwar* (KNEIENZA 1952: 53), 1320: *Kokolleo*, Gy. 3: 556) hangként egyaránt olvashatók (KOROMPAY 2003: 289). Ezek

³² Az 1113-as zabori oklevél *Copusde* [Köpösd] adatában (FEJÉRPATAKY 1892: 56) KNEIENZA kezdetben az *o*-t az *ö* hang jelének tartotta (1949: 10), később azonban ezt az adat koraisága miatt elvetette, s úgy vélekedett, hogy az oklevél letisztázója a *v*-t valószínűleg *o*-nak olvasta (1952: 52, vö. még BÁRCZI 1958: 46).

³³ Nem véletlen, hogy éppen azokban az elemekben találunk legkorábban ilyen jelölést, ahol az *l* előtti *ë* > *ö* labializáció következtében jelenik meg az *ö* hang. KNEIENZA az *ö* hang első előfordulásáról általában véve is azt állapítja meg, hogy az „kezdetben főleg *l* előtt szerepel, ami arra vall, hogy az *e* először *l* előtt labializálódott” (1952: 52).

a betűkapcsolatok KNEIÉZSA szerint szinte kivétel nélkül *l* előtt jelentkeznek, leggyakrabban a *föld* és a *völgy* szavakban (vö. KNEIÉZSA 1952: 53–54), a fenti adatok között azonban jó néhány ellenpéldát (pl. 1346: *Ewrs*, KMHsz. 1: 212, 1297: *Bykfew*, HA. 3: 51) is találunk. Ennek ellenére mégis szembetűnő, hogy mind az *o-s*, mind a betűkapcsolatos jelölés esetében az *l* előtti *ö* jelölése a leggyakoribb. Ez pedig esetleg azt sejteti, hogy e jelölésmódok kialakításában az *ë > ö* labializációnak lehetett leginkább motiváló ereje (KNEIÉZSA 1952: 52).

Az *ö* hang jelölésében a 15. század jelentett fordulópontot, amikor az egy betű – egy hang elvét követve a kódexek helyesírásában bizonyos források mellékjeles betűt kezdtek alkalmazni a fonéma lejegyzésére (pl. 1495 e.: *zomeinec*, *kpferufenge*, *edps*, TESz., KNEIÉZSA 1959: 11, KOROMPAY 2003: 296, 2018: 86, KOCSIS 2014: 3). Husz János elvének alkalmazása azonban még ebben az időszakban sem teremtette meg az egységességet, mivel a sriptorok a betűkapcsolatos és a mellékjeles írásmódot vegyítve kezdték alkalmazni (pl. 1538: *Kezeneteümet*, RML. 1: 390, KNEIÉZSA 1952: 124, 125, 1959: 14, KOROMPAY 2003: 297). Ennek ellenére „a mellékjeles helyesírás lehetőséget teremt arra, hogy a magyar fonémarendszer szembenállásai úgyszólván tökéletesen megjelenjenek” (KOROMPAY 2003: 296), mivel azokat a hangokat is képes volt megkülönböztetni, amikre a cancelláriai helyesírásnak nem volt külön jele (KNEIÉZSA 1959: 11).

2.2.2. Keletkezéstörténeti háttér

1. A korai, *ë ~ ö* szembenállást mutató helynévi adatok egy része azok etimológiája alapján korábbi *i*-re vezethető vissza, tehát esetükben az *i > (ü >) ö* vagy *i > (ë >) ö* változás feltételezhető. Az eredeti *i*-re visszavezethető nevek körének kijelölésekor ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a nevek etimológiája és korai történeti adatai alapján a besorolás bizonyossága a valószínűség különböző fokán áll, ráadásul a helyesírás-történeti bizonytalanság miatt az itt tárgyalt neveknek nem is feltétlenül mindegyike esetében tudjuk igazolni, ugyanakkor kizárni sem az *ö-ző* formáig való eljutást.

1.1. Az ilyen nevek egy része személynévi eredetű.

Nagy valószínűséggel *i*-re vezethetők vissza azok a helynevek, amelyeknek személynévi etimonjai a magyarban adathozható *i*-vel, s maga a helynév is mutat ilyen formát, például *Perény* (1329: *Pirin* ~ 1299: *Peryn* ~ [1307]: *Purwen*, Gy. 1: 131) (vö. 1248: *Pyrin* szn., 1299/1467: *Pyrryn* szn., ÁSz., 1219/1550: *Peruen* szn., FNESz., 1230: *Perrin* szn., ÁSz.), *Benedek* (1332–1335/Pp. Reg.: *Benedic*, Gy. 2: 133 ~ +1324/1580: *Zent Benedek* ~ 1297: *Zenthbeneduk*, Gy. 3: 371) (vö. 1138/1329: *Benedic* szn., FNESz.), *Gyerki* (1156: *Gyrki* ~ 1263: *Gerky* ~ 1262: *Gurky*, Gy. 3: 197) (valószínűleg személynévi eredetű, FNESz., vö. 1283: *Gyrky* szn., 1215/1550: *Gyurc* szn., 1138/1329: *Gurk* szn., ÁSz., a *Gurk*, *Gyurk* a *Georgius* származékként felsorolva: SLÍZ 2011: 148, 2017: 93, de vö. FNESz.).

Azok a helynevek, amelyek idegen eredetű személynévből származnak, s a személynév csak az adott nyelvben adható *i*-vel írva, s maga a magyar helynév nem mutat ilyen hangalaki formát, már kisebb bizonyossággal sorolhatók az eredeti *i*-re visszamenő nevek közé, például *Höltövény* (1335: *Heltheuin* ~ 1344: *Holtuen*, KMHsz. 1: 133) (vö. régi német *Hiltwin*, FNESz.).

Bizonyos idegen eredetű személynévből származó helynevek pusztán kikövetkeztetett³⁴ idegen nyelvi alakra vezethetők vissza, ami az eredeti *i* jelenlétét a magyarban nyilvánvalóan kevésbé igazolhatja, például *Köröskény* (1240: *Keryskyn*, Gy. 4: 414 ~ 1290 k.: *Keresken*, Gy. 3: 206 ~ 1292 [o: 1296]: *Kerusken* ~ 1301: *Kurusken*, Gy. 4: 414) (puszta személynévből keletkezhetett magyar névadással, az alapjául szolgáló szn. előzményéhez vö. ótörök **keriškän* 'pereskedő',³⁵ FNESz.).

1.2. Ugyancsak felvethető az *i*-ző alak elsődlegessége bizonyos jövevény helynevek esetében.

Nagy valószínűséggel *i*-re vezethetők vissza azok a helynevek, amelyek idegen nyelvi előzménye adható *i*-vel írva, és a magyar nyelvi adatok között is találunk *i*-vel, *y*-nal írott formát, például *Csetnek* (1294: *Sytnik* ~ 1321: *Chethnek* ~ 1332: *Chuthnuk*, Gy. 2: 490) (szláv eredetű, vö. szlk. *Štítnik*, le. *Szczytniki*, szb.-hv. *Štitnjak*, FNESz.), *Pelsőc* (1328: *Pilisych* ~ 1243/335: *Plesuch* ~ 1318: *Plusuch*, Gy. 2: 532) (szláv eredetű; vö. szb.-hv. *Plišivac* hn., blg. *Плешивец* hn., szlk. *Plešivec*, FNESz.).

Bizonyos helynevek csak az átadó nyelvben adható *i*-vel, a magyar nyelvbéli adatok nem mutatnak *i*-re utaló formát. Ezek a helynevek még kisebb valószínűséggel sorolhatók az *i*-re visszavezethető nevek körébe, például *Geletnek* (1237: *Gelednek* ~ 1075/+1124/+1217: *Gelednuk*, Gy. 1: 444) (szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Gladnik* hn., FNESz.).³⁶

Előfordul ugyanakkor, hogy mind az átadó nyelvbéli, mind a magyar nyelvi forma bizonytalan. Ebben az esetben egy esetleges *i*-ző alak elsődlegességének valószínűsége igen csekély. Így például a *Göröcsöny* (1345: *Gerchin*, KMHsz. 1: 114, 1332–1335/PR.: *Guerchen* ~ *Gurchu(n)*, Gy. 1: 310) helynevet KISS LAJOS bizonytalan eredetűnek minősíti, s úgy véli, talán egy déli szláv régi kikövetkeztett **Gričane* (tkp. 'dombon lakók') helynévre vezethető vissza. A magyar helynévnek pedig ugyan vannak *i*-ző alakjai, de csak a hangsúlytalan szótagban (1345: *Gerchin*, 1332–1335/PR.: *Chenchin*, Gy. 1: 310), ráadásul a helynév ada-

³⁴ A kikövetkeztetés alapját ráadásul gyakran vélhetően éppen a magyar nyelvi formák adják.

³⁵ Ez alapján esetleg az első szótagban bekövetkezett változás *ě* > *o* labializáció, a második szótagi *i* > (*ě* >) *o* változás lehet.

³⁶ *Gelednek* településnév esetében még a szláv nyelvi *-nik* képző sem feltétlenül valószínűsíti, hogy a magyar nyelvbéli alapalak *i*-ző lett volna, mert ennek a magyar nyelvbéli folytatása *-nok/-nök/-nök* (vö. KISS L. 1995: 9, HOFFMANN 1997: 89).

tainak nagy része a romlott alakokat nagy mennyiségben tartalmazó pápai tizedjegyzékből való.

1.3. A közsztót tartalmazó vagy közsztói előzményű nevek között szintén találunk eredeti *i*-s hangalakra visszamenő neveket.

Közülük talán azokról a nevekről feltételezhetjük valamelyest nagyobb eséllyel az eredeti *i* meglétét, amelyek idegen vagy alapnyelvi megfelelői között van *i*-zű forma, és amelyeknek a magyar nyelvi adatai között is felbukkanak *i*-zésre utaló alakok. Az alább felsorolt példák ugyanakkor hűen illusztrálják azt a bizonytalan helyzetet, amit ezeknek a neveknek az etimológiájában a kikövetkeztetett alakok okoznak, például *Kőrös* (1055: *Keuris tue*, DHA. 1: 150 ~ 1376: *Keresmonostora*, KMHsz. 1: 165 ~ 1252: *Keurus*, HA. 1: 49) (a *kőrös* fanévből alakult, vö. ótör. *kevrič, WOT.)³⁷, *berkenye* (1274: *Brekyne*, *Berkyne*, TESz. ~ 1283: *berekene*, Gy. 3: 206 ~ 1278: *berecune*, Gy. 4: 265) (vö. déli szláv vagy szlovák *brěkynja 'berkenye', TESz., Kiss L. 1995: 16), *Csiger* (1394: *Chyger*, Gy. 2: 65 ~ 1258/1259: *Cheguercuta*, Gy. 1: 366 ~ 1243/1344: *Chuger*, Gy. 2: 65) (vö. m. *csiger* ~ *csigér* 'löre, vinkó', FNESz., vö. ótör. *čigir, WOT.), *Gyöngyös* (+1275/[XIV.]: *Gyngus* ~ 1332–7/PR.: *Gengus*, Gy. 3: 95 ~ 1261/1271: *Gunguspispuky*, Gy. 3: 95) (vö. ótör. *jinjü, WOT.), *gyümölcsény* (1271/1272: *gymylchen*, HA. 4: 58 ~ 1320: *gemelchenfa*, Gy. 4: 77 ~ 1332: *Gumulchynbukur*, HA. 1: 47) (vö. ótör. *jemilčen, WOT.), *veres* (1271/1272: *vyris* ~ 1256: *Weres* ~ 1313: *Werus* ~ 1322: *Wrus*) (a *vér* fgr. alapalakja *βire vagy *βere lehetett, TESz., UEW.).

Még inkább esetleges az eredeti *i* feltételezése azokban a nevekben, amelyeknek idegen vagy alapnyelvi megfelelői között találunk ugyan *i*-s formát, de amelyeknek a magyar nyelvi adatai között *i*-zésre utaló alakok nem vagy csak nehezen megítélhető módon jelennek meg, például *mög* (1279/1312: *Hymegy* ~ 1279: *Heygmuguy*, Gy. 1: 775) (a finnugor alapalak *miñä vagy *münä, TESz., UEW. 277)³⁸, *Köved* (1339: *Kywid*, Gy. 3: 42, 141 ~ 1247: *Kued*, Gy. 3: 434) (fgr. alapalak *kiwe, UEW. 163, TESz.),³⁹ *töve* (+?1061/1272/1327/1358/1390: *Lycuarteue*, *Vorsadteue*, Gy. 4: 424 ~ 1260: *Sytuatue*, Gy. 3: 464) (a fgr. alapalak *tije, esetleg ~ *tüje, TESz., UEW. 523).

A leginkább az olyan esetekben kell megkérdőjeleznünk az eredeti *i* feltételezését, amikor az adott helynévnek nincsenek *i*-zésre utaló adatai, s a helynév bizonytalan etimológiája alapján az átadó nyelvbéli forma *i*-s hangzását sem tudjuk

³⁷ A második szótagi labializáció szempontjából vonható ide.

³⁸ Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy bár ebben a jelentésben nincs *i*-zű alak az adatok között, nem kétséges a szónak a *meg* igeiktővel való etimológiai kapcsolata (vö. TESz. *mög*, *meg*^l), ami miatt a *migé* (HB. *mige*) formának is lehet jelentősége a kérdés megítélésében.

³⁹ Itt ugyanis az *yw* betűkapcsolat *ű*-ként és *iv*-ként egyaránt értelmezhető.

megnyugtatóan igazolni, például *Ölved* (1293: *Vlued*, Gy. 3: 225 ~ 1463: *Elwed*,⁴⁰ FN. 167) (az *ölyv* madárnévnek a TESz. szerint a törökből a magyarba került alapalakja az **iläy*, míg a WOT. szerint az ótör. **eliy* lehetett).

2. A korai ómagyar korban labiálist tartalmazó helynévi adatok egy részében azok etimológiája alapján feltehetően eredetileg is labiális magánhangzó áll.

Az ilyen elemek bizonyos esetekben nem mutatnak labiális-illabiális szembenállást, vagyis az adatokban csakis labiális formákkal találkozunk (a *Bögöd*, *Kölcvény*, *Ökörítő*, *Gönc*, *Lök*, *Bekölce*, *Györk*, *Köke* nevek esetében), máskor a valószínűleg elsődleges labiális forma mellett illabiális alakok is felbukkannak (a *Kölkedi*, *Köre*, *Körü*, *Gecelfalva*, *Kökényér*, *Küküllő* nevek esetében).

2.1. Nagy valószínűséggel sorolhatjuk az eredeti labiálist tartalmazó nevek közé például azokat a helyneveket ezek közül, amelyeknek személynévi etimonjai a magyarban adathatók labiális magánhangzóval, s a személynév etimológiája is az eredeti labiális forma meglétét támogatja, például *Bögöd* (1247: *Bugud*, Gy. 2: 353, vö. 1138/1329: *Bugudí* szn., a régi magyar *Bug* szn. *-d* képzős származéka, FNESz.), *Kölcvény* (1296: *Kulchen*, 1263>1296: *Kulchun*, Gy. 1: 543; vö. 1142–1146: *Culcey*, az alapjául szolgáló szn. tövéhez vö. ótörök *kül* 'hamu', *Kül* szn., ill. *kül-* 'nevet', FNESz.), *Kölkedi* (+1015/+1158/XVII.: *Kelkedi*, *Kelkedy* ~ *Kulkedý*, KMHsz. 1: 163) (vö. 1219/1550: *Culqed* szn., FNESz., WOT. ótör. **köläk*).

Az *ökör* közszt tartalmazó *Ökörítő* név ugyancsak nagy biztonsággal sorolható az eredeti labiálist mutató nevek közé az *ökör* közszo etimológiája alapján (1326: *Hukurithou*, Gy. 3: 380; az *ökör* csuvasos jellegű ótörök jövevényszó, vö. pl. türk *öküz*, a magyarba került alapalak az ótör. **ökür* lehetett, TESz., WOT.), illetve a *Kökényér* a *kökény* eredeztetése révén (1340: *Kekener* ~ 1332: *Kukyner*, KMHsz. 1: 162) (ótörök eredetű, vö. kipcs. *kökän* 'szilva, őszibarack, meggy' stb., a magyarba került török alak ótör. **kükän*, **köken* lehetett, TESz., WOT.). A *Küküllő* helynév (1321/1325: *Kykeleu* ~ 1318/323: *Kekelleu* ~ 1278: *Kuquellev* ~ 1315: *Kukulleu*, Gy. 3: 556) etimológiája ugyan vitatott, de feltételezett helynévi és közszo etimonja egyaránt a labiális alak elsődlegességét támogatja (KISS LAJOS szerint török eredetű, s az átvett névalak **Kükäläy* lehetett, FNESz. BALÁZS JÁNOS és BENKŐ LORÁND azonban a *kökény* közszóból magyarázza, illetve BENKŐ felveti a *kék* szavunk *kök* változatából való magyarázatának lehetőségét is, BALÁZS 1989: 67–68, BENKŐ 2002: 60–61).

2.2. Máskor a helynév labiális adatai ugyan az eredeti labiális forma feltételezését engedik meg, a helynév alapjául szolgáló elem etimológiája azonban nem igazolja megnyugtatóan a labiális hangalak eredetiségét. A helynév alap-

---

⁴⁰ Az illabiális forma kései felbukkanása ugyanakkor felveti annak lehetőségét is, hogy az *ölyv* lexéma az eredeti labiálist tartalmazó elemek közé sorolandó.

jául feltehető személynév, illetve helynév palatális vagy veláris volta nincs például kellőképpen tisztázva a *Gönc* (1299: *Gunch*, Gy. 1: 88, vö. ném. *Gun(t)z* szn. < *Gunzo* szn., és *Kuntz* szn. < *Konrad* szn., FNESz.), a *Lök* (1286/XVI., 1322/1374: *Luk*, KMHsz. 1: 175; vö. 1215/1550: *Luc* szn., 1262: *Luk*,⁴¹ FNESz., ÁSz.), a *Gecelfalva* (1331: *Goczal*, *Goczal* ~ 1318: *Guchulpholua*, 1320/1358: *Guchkulfalua*, Gy. 2: 498) (vö. 1318/1323: *Guchul* szn., ennek német előzményéhez lásd régi ném. *Gozelo* szn., mai német *Götzel* csn., FNESz.) és a *Bekölce*⁴² nevek esetében ([1300 k.]/1340//1382: *Bukulche*, Gy. 3: 71; 1405: *Bekewlche*, FNESz.). Szintén elbizonytalanító tényező, ha a megfelelő személynév végső soron illabiális magánhangzós formára megy vissza⁴³, például *Györke* (1332: *Gurky*, Gy. 1: 90; vö. 1263: *Gyurke* szn., FNESz. << *György* << *Georgius*), illetve ha a személynév eredetét nem ismerjük, például *Köke* (1332–1335/PR.: *Kuke*, *Koke*, 1347: *Kukey*, KMHsz. 1: 162; vö. 1219/1276: *Kuke* szn., FNESz. *Kökény*, vö. Kiss L. 1995: 31).

2.3. Az eredeti labiális hangalak feltételezése akkor áll leginkább ingatag alapokon, amikor a helynév etimológiájával kapcsolatban többféle elképzelés is felvethető. A *Köre*⁴⁴ (1332–1337/PR.: *Kerey* ~ 1323: *Kure*, Gy. 3: 110) és *Körű* (1326: *Kereu* ~ 1245: *Curu*, Gy. 3: 110) (vö. 1459: *Kwre* csn., FNESz.) nevek például akkor sorolhatók csak az eredetileg is labiális magánhangzót tartalmazó nevek közé, ha az azok alapjául szolgáló személynév valóban összefügg a régi török *Kürü* személynévvel és a *kür* 'bátor, merész' ótörök közszóval (FNESz.). Valószínűbb azonban, hogy ezek a nevek a magyar **ker-* ~ **kör-* ige 'kanyarodó (ti. vízfolyás)' értelmű folyamatos melléknévi igenevéből valók, így a labiális elsődleges hangalak feltevése kevésbé indokolt (FNESz., JUHÁSZ 1979: 445–455).

3. A rövid *ö* hang diftongusból is alakulhat egy korábbi hosszú *ő* megrövidülésével (azaz *ëü* > *ö* > *ő* változással). *Göc* település neve például KISS LAJOS szerint egy régi magyar *Gëüic > *Göc személynévből keletkezett (FNESz.), s a helynév lejegyzése (1305: *Geuch*, 1328: *Geulch*, +1326/1500 k.: *Gewch*, Gy. 2: 70) is megengedi azt a feltételezést, hogy magánhangzójának korabeli hangzása a személynévi etimonhoz hasonlóan a rövid *ö*-s ejtés mellett diftongusos vagy hosszú *ő*-s is lehetett. A Bodrog vármegyei *Töttös* kapcsán PÓCZOS RITA hason-

⁴¹ A *Luk*, *Luc* írásmódú régi személynévi formák olvasata *Luk* is lehet, amely a *Lukács* személynév rövidült formája.

⁴² Az eredetileg is labiális hangot tartalmazó jövevény helynevek körébe sorolhatjuk a valószínűleg *ö* > *öl* változással (vagyis téves visszaütéssel) alakult *Bekölce* nevet, amely név kapcsán KISS LAJOS szerint a magyarban egy *Beköce > *Bekölce* változással kell számolnunk (FNESz.). A helynév feltehetően szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Bükovica* hn., szln. *Bukovica*, cseh *Bukovice* hn. (FNESz.). Ez esetben tehát a szláv nyelvi veláris hangrendű forma hangrendi átcsapással alakult a magyarban palatálissá (vö. Kiss L. 1995: 15–16).

⁴³ A *György* átvételekor ugyanakkor közvetlenül is keletkezhet labiális forma.

⁴⁴ A *Köre* és a *Kölkedi* nevek esetében az első szótagi labiális ~ illabiális váltakozás bizonyára a második szótagi illabiális hatásának is tulajdonítható.

lóképpen azt állapítja meg, hogy az adatok ([1322 u.]: *Tutus*, 1412: *Theuthes* ~ *Thewtheus*, Gy. 1: 731) legvalószínűbb olvasata [tőtös], esetleg a *Theuthes* adaté [tótes] lehet⁴⁵ (2001: 116). Az első szótagi eredetibb hosszú *ő*-s vagy diftongusos olvasatot ebben az esetben is az valószínűsíti, hogy több, diftongusra utaló lejegyzést találunk az adatok között, ami aztán hosszú *ő*-vé alakulhatott tovább, vagy eleve hosszú *ő*-t jelölt. Ezt a feltételezést az is megtámogatja, hogy a helynév alapjául szolgáló személynév a régi magyar *Tuet* [tüet < tüwet] személynévnek az *-s* képzős származéka, amely a *tő* ~ régi, népnyelvi *tű* 'földben lévő növényi szár' főnévből képződött (FNESz. *Töttös*, MEZŐ 1990: 226, PÓCZOS 2001: 115–116). A rövid *ö*-s ejtésmód a korai ómagyar korban az adatok alapján egyik helynév esetében sem igazolható, ugyanakkor nem is vethető el, a *Töttös* helynév személynévi etimonját azonban a korban *o*-val írva is megtaláljuk (1325: *Toteus*, FNESz.), ami az *ő* > *ö* változás jele is lehet (vö. még MEZŐ 1990: 223–228). A korábban már említett *Lök* helynév *ö* hangja kapcsán ugyancsak felmerülhet a korábbi hosszú *ő* megrövidülésével való alakulás, az alapjául szolgáló személynév ugyanis a *Lörinc* személynév becéző alakja, a *Lők* forma lehetett.

4. A valóban *ë* > *ö* labializációval alakult helynevek lehetnek személynévi, helynévi és közszoói eredetűek.

4.1. Az *ë* ~ *ö* váltakozást mutató helynevek egy része személynévi eredetű. Személynévi etimonjaik alapján az *ë* > *ö* labializáció eredményei közé sorolhatjuk kisebb-nagyobb valószínűséggel az alábbi kettősségeket.

Azokat a neveket, amelyek személynévi etimonja és annak előzménye is *ë*-zű, biztosan az *ë* ~ *ö* szembenállás körébe vonhatjuk, például *Kerecsen(y)* (1327: *Kerechen* ~ 1324: *Kerechun*, Gy. 1: 542) (vö. 1274 k.: *Kerechen* szn., az alapjául szolgáló szn. előzménye a régi magyar *kerecsen* 'egyfajta vadászsólyom' fn., FNESz.), *Börgönd* (1298>1425: *Bergen* ~ [1249]>1425: *Bwrgwn*, Gy. 2: 354) (vö. kirg. Kudai *Bergen* szn., tövéhez lásd ótörök *ber-* 'ad, ajándékoz, férjhez ad, fizet', FNESz.), *Gecse* (1284: *Geche* ~ 1299: *Gusche*, Gy. 1: 86) (vö. 1240: *Geche* szn., talán a m. *Gergely* szn. becéző változata, FNESz.), *Gencs* (1318: *Gunch*, Gy. 2: 498) (vö. 1270>1437: *Guench*, ÁSz.) (az alapjául szolgáló személynév eredetéhez vö. talán ótörök *gänž* 'kincs', de lásd német *Gentsch* csn. is, FNESz.).

Amennyiben az *ë*-zű személynév eredete ismeretlen vagy bizonytalan, az a helynévnek az *ë* ~ *ö* szembenálláshoz sorolását is kétségesse teszi, például *Kecső* (1348: *Kecheu* ~ 1272/303: *Kucheu*, Gy. 2: 514) (vö. 1232: *Kecha* szn., 1279: *Keche* szn., FNESz.), *Cseb* (1297: *Chyb* ~ 1300: *Cheb* ~ 1307: *Chub*, Gy. 1:

⁴⁵ PÓCZOS RITA hozzát teszi továbbá, hogy „a későbbi, az ómagyar korban nem adatolható [töttös] alakváltozat a *jőtök* > *jütök* igealakhoz hasonlóan alakulhatott” (2001: 116). Ez utóbbi (a *jőtök* > *jütök*) példával kapcsolatban ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy az nem hangtani alapú változást illusztrál.

765) (vö. 1211: *Cheb* szn., 1216: *Ceb* szn., 1255: *Cheb* szn., FNESz., ÁSz.), *Gede* (1246/1383: *Gede* ~ [1281–1290]/[1291]>1358: *Gude*, Gy. 2: 498) (vö. 1275/1323: *Gede*, 1225: *Gude* szn., 1226/1226: *Gude* szn.,⁴⁶ FNESz., ÁSz.).

A bizonytalanságot még tovább fokozhatja az *ĕ* ~ *ö* szembenállás körébe sorolhatóság kapcsán az, ha a személynév és a helynév kapcsolata is bizonytalan, például *Pettend* (1228/1434: *Pethlend* ~ 1231: *Putlend*, Gy. 1: 400) (vö. 1226/1550: *Petenad* szn., 1241/1377: *Petened* szn., FNESz.).

4.2. Az *ĕ* ~ *ö* szembenállást példázhatja néhány jövevény helynév adata is, amelyek az átadó nyelvbeli és a korai ómagyar nyelvi adatok alapján valószínűsíthetően hangrendi kiegyenlítődéssel, majd labializációval alakultak a magyar nyelvben, például *Kesztölc* (1294: *Keztelch* ~ 1304: *Kezteulch*, Gy. 2: 295) (a magyarba feltehetően egy szláv *Kostelъcъ kerülhetett, vö. szb.-hv. *Kóstolac* hn., cseh *Kostelec* hn., szlk. *Kostolec* hn., FNESz., HOFFMANN 2010a: 130, SZÖKE 2015: 178), *Regmec* (1277: *Redemec* ~ 1328: *Redemuch*, Gy. 1: 135) (a magyarba feltehetően egy szláv *Radimec kerülhetett, vö. cseh *Radimice* hn., TÓTH 2001b: 125), *Gerbec* ([1295–1307]: *Gerbec* ~ 1324/1377: *Gurbuchepotaka*, Gy. 1: 87) (a magyarba feltehetően egy szláv *Grabovъcъ kerülhetett, vö. szlk. *Hrabovec* hn., szb.-hv. *Grabovac* hn. ~ *Grabovci* hn. ~ *Grabovica* hn., TÓTH 2001b: 63).

4.3. A közszoói előzményből alakult helynevek (illetve a helynevekben adatolható közszavak) esetében ugyancsak azok etimológiája és korai történeti adatai alapján hozhatunk valamelyest megnyugtató döntést arra vonatkozóan, hogy az illető lexémában a labiális *ö* (vagy *ü*) hang *i* vagy *ĕ* (esetleg *e*) hangra vezethető-e vissza.

Nagy valószínűséggel sorolhatjuk az *ĕ* ~ *ö* szembenállás körébe azokat az elemeket, amelyek etimonja és korai történeti adatai is *ĕ*-zöek (vagyis nincs *i*-s formájuk), például a *Csütörtökhely* első szótagja (1320: *Cheturtekhel*, Gy. 1. 438 ~ 1343: *Chuturtukhel*, Gy. 1. 438) (a TESz. szerint a magyarba egy régi bolgár, esetleg szlovén *četurtykъ került át), *felső* (1335: *Felsewadrian* ~ 1335: *Fulsewadrian*, Gy. 1: 704) (a *fel* ~ *föl* főnévre vezethető vissza, ősi örökség az uráli korból, a magyar szó belseji eredetibb *ĕ* a rokon nyelvi megfelelők alapján kikövetkeztethető ősvogul *ĕ és ősosztják *ə szabályos megfelelője, TESz.), *Lövő* (1323>1380: *Leuw* ~ 1269: *Lvev*, Gy. 1: 786) (a *lő* ige folyamatos melléknévi igenevéből, a *lő* ősi örökség a fgr. korból, a fgr. alapalak a *leβe lehetett, TESz., UEW.), *Csörög* (1334: *Cherg* ~ 1295/1303: *Churg*, Gy. 4: 514) (a helynév előzménye a magyar *csörög* ~ *csurog* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult *csörgő* 'patak; sebesen, fodrosan rohanó víz, sellő', *csörge* 'csepegő forrás', *csörgü* 'a pataknak az a szakasza, ahol sekély a meder', *csörgő* ~ *csörgő* ~ *csurgó*

---

⁴⁶ A *Gede* ~ *Göde* személynév talán a *gede* ~ *gide* ~ *gida* 'gida' közszoóra vezethető vissza (VIRÁGH 1930: 259).

'forrás, a lejtőn lecsordogáló víz', FNESz., a hangutánzó eredetű szócsaládba tartozó elemek korai adatai az *ë-ző* változat elsőbbségére utalnak, például 1193: *Chergou*, TESz., 1320: *Fizieschergeteg*, Gy. 1: 622, 1313: *Chergoud*, Gy. 2: 137, 1372 u./1448 k.: *czerges*, *cergetuala*, TESz., 1536: *Chereg*, TESz.).

Szintén nagy valószínűséggel sorolhatjuk az *ë ~ ö* szembenállás körébe azokat az elemeket, amelyek korai adatai ugyan *i*-vel, *y*-nal írt formát is mutatnak, ezek a formák ugyanakkor a szavak etimológiája alapján inkább helyesírási sajátosságot tükrözhetnek, pl. *körtvély* (+1275[XIV.]: *Kirtuiles*, *Kyrtuiles*, Gy. 3: 110, 1295/1423: *Kerthweler*, Gy. 1: 510 ~ 1256: *keththeus kurtuwelfa*, Gy. 3: 108) (a WOT. szerint a feltételezhető magyar alapalak **kertβeli* volt < ótör. **kertweliy* vagy **kertmeliy*, WOT.), *fel* (1323/1446: *Filzolith*,⁴⁷ Gy. 3: 136, 1303: *Fel Barcha* ~ 1288/1297: *Fulbarcha*, Gy. 1: 64, 65) (lásd erről fentebb), *szeg* (1270: *Ilsuazyg*, Gy. 4: 523 ~ 1293: *Lukazeg*, Gy. 1: 488 ~ +1256: *Molunzug*, Gy. 1: 864) (valószínűleg azonos a *szeg* 'hegyes vaseszköz' szóval, annak jelentéstani szempontból elkülönült változata. Ez utóbbi ősi örökség az ugor korból. Az ugor alapalak **šerǵkz* lehetett, TESz., UEW.).

Bizonytalanul sorolhatjuk csak az *ë ~ ö* szembenállás körébe azokat az elemeket, amelyeknek korai adatai ugyan *ë-ző*ek, de az etimológiájuk alapján nem igazolható bennük eredeti *ë*, például *föld* (1324/1392: *Farkasfeld*, Gy. 2: 620 ~ 1321>1402: *Chepanfuld*, Gy. 1: 537) (a *föld* lexéma bizonytalan eredetű, talán származékszó, a *fel* ~ *föl* főnévből *-d* névszóképzővel keletkezhetett, TESz.; mivel azonban korai adatai nem mutatnak *i-ző* formát, a bizonytalan eredeztetés ellenére is azt valószínűsíthetjük, hogy a *fëld* ~ *föld* szembenállás az *ë > ö* labializáció eredményeképpen jött létre), *völgy* (1319: *Ozyvvelg*, Gy. 1: 139 ~ 1331: *Zekereswlgefeu*, Gy. 1: 100) (a *völgy* szó ősi örökség az uráli korból, az uráli alapalak **βad'kz* lehetett; feltehető uráli szóbelseji *δ* hatására az eredeti veláris szóbelseji magánhangzó a magyarban palatalizálódott, TESz., UEW. 550–551; a lexéma korai adatai azt valószínűsítik, hogy ez a másodlagos palatális hang az *ë* lehetett), *Köböl*, *Köblös*, *Köbli* (1325/XVI: *Kebelkwth* ~ 1233: *Cubulcut*, Gy. 2: 297) (valószínűleg szláv eredetű, a magyarba egy déli szláv **kьbьlь* kerülhetett át,⁴⁸ TESz., de lásd ÚESz.), *Szekcső* (1248: *Schekchu* ~ 1341: *Zukchu*, Gy. 1: 382) (a magyar *szökik* ige gyakorító képzős *szökös* származékának folyamatos melléknévi igenevéből keletkezett; valószínű, hogy a középkorban volt egy **szekcső* hangalakú, és 'sebesen, fodrozva haladó víz, sellő, zuhatag', valamint 'gázló'-féle jelentésű magyar földrajzi köznévi, és ez vált helynévvé, FNESz.).

⁴⁷ *Felszólát* nevének *i*-vel való lejegyzése a *fel* előtagú nevek között egyedülálló.

⁴⁸ A magyarba átkerült szláv formát nem lehet ugyan egyértelmű alakban rekonstruálni, de mivel az első szótag labialitása valószínűsíthető, feltételezhető labializációról csak a második szótag esetében beszélhetünk.

Vizsgálatomat a továbbiakban az ebbe a kategóriába sorolható (a 4. pontban tárgyalt) elemekre összpontosítom, vagyis az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállás körébe csak azokat az adatokat sorolom, amelyek valóban eredeti $\ddot{e}$ hangra vezethetők vissza, és amelyek esetében az $\ddot{e}$ -re és $\ddot{o}$ -re utaló formák egyaránt adathozhatóak a korban.

2.2.3. Kronológiai sajátosságok

1. A változás kronológiai sajátosságait a területiséggel szoros összefüggésben érdemes megvizsgálunk, vagyis azt célszerű áttekintünk, hogy a különböző fonetikai helyzetben bekövetkező $\ddot{o}$ -zés mely területeken milyen időszakban bukkan fel. Ezáltal vizsgálat alá vonhatjuk azt a fentebb említett megállapítást, mely szerint az $\ddot{o}$ -zés területi góca a Délkelet-Dunántúl (és a törökdúlásig a Dél-Alföld és a Délvidék egy része) lehetett, mivel ezeken a területeken JUHÁSZ DEZSŐ szerint már a kései ómagyar korban megjelentek az utolsó szótag előtti $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció példái (2018: 330).

1.1. Az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállást kialakító labializációnak a toldalék előtt álló tövéghangzót érintő példái már a 13. században felbukkannak a nyelvterület különböző részein. Komárom vármegyében 4 (pl. 1261: *Selmekus*, Gy. 3: 452), Abaúj vármegyében 3 (pl. 1249: *Egruspotoka*, Gy. 1: 39), Csanád, Fejér, Heves vármegyékben 2-2 (pl. 1204: *Egrus*, Gy. 1: 855, Csanád vm., 1276: *Egrus*, Gy. 2: 360, Fejér vm., 1261/1271: *Fedemus*, Gy. 3: 92, 108, Heves vm.), Baranya, Csongrád, Hont és Kolozs vármegyében pedig 1-1 ilyen adatot találunk (pl. 1289/1291: *Kerestus*, Gy. 1: 325, Baranya vm., 1266: *Qurtuelus*, Gy. 1: 897, Csongrád vm., 1260: *Fedemus*, Gy. 3: 195, Hont vm., 1296: *Thehuenustelke*, Gy. 3: 376, Kolozs vm.).⁴⁹

1.2. Az $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ szembenállást kialakító labializáció valamivel gyakrabban és ugyancsak már a 13. században jelentkezik a tövé belsejében, hangsúlytalan szótagban. Igaz ugyan, hogy az $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializációnak csakis a hangsúlytalan szótagban bekövetkező eseteire legkorábban a 14. századból említhetünk példát (1324: *Kerechun*, KMHsz. 1: 150, Bereg vm., 1345: *Demeturpataka*, Gy. 2: 140, erdélyi Fehér vm., 1304: *Kezteulch*, Gy. 2: 295, Esztergom vm., 1328: *Redemuch*, Gy. 1: 135, Abaúj vm.). Gyakoribb és korábbi, valóban már a 13. századból adathozható azonban a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagbeli labializáció egyszerre történő bekövetkezése. Esztergom vármegyében 10 (pl. 1233: *Cubulcut*,⁵⁰ Gy. 2: 297),

---

⁴⁹ Az olyan, átírtban fennmaradt oklevelek adatainak, amelyek esetében az eredeti és az átírt oklevél datálása nem azonos fél évszázados időintervallumot jelöl, ezen a helyen való szerepeltetése azok bizonytalan kronológiai státusa miatt megkérdőjelezhető, de szintén a toldalék előtti tövéghangzót érintő változást fedezhetünk fel például a Bars vármegyei *Gyékényes* (1290/1322: *Gekenus*, Gy. 1: 445) esetében.

⁵⁰ A *Köbölkút* helynevek kapcsán ugyanakkor fontos hangsúlyoznunk, hogy azok eredeti első szótagi labialitást mutatnak, tehát esetükben csak a második szótagban következhet labializáció.

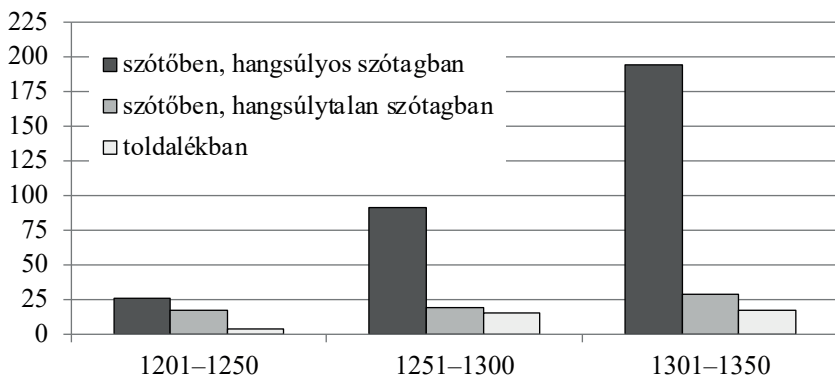
Nyitra vármegyében 7 (pl. 1289: *Curuskyn*, Gy. 4: 414), Abaúj vármegyében 5 (pl. 1292: *Gurbuch*, Gy. 1: 87), Heves, Kolozs vármegyékben 1-1 ilyen adatot találunk (pl. 1256: *keththeus kurtuwelfa*, Gy. 3: 108, Heves vm., 1297: *Kubulkuth*, Gy. 3: 361, Kolozs vm.).⁵¹

1.3. Az *ě* ~ *ö* szembenállást kialakító labializációra a legtöbb adatot a *tő* belsőjében, hangsúlyos szótagban találjuk, s az ide tartozó adatok ugyancsak felbukkannak már a 13. században. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy az ide sorolható példák zöme a szótagzáró *l* labializáló hatását mutatja, vagyis a labializáció egy speciális kategóriáját képviseli. Ezeknek az elemeknek a nagy része ráadásul — ahogyan arról a korábbiakban szóltam — az etimológiai szempontból bizonytalan státuszú nevek közé tartozik. Abaúj és Pest vármegyében 13-13 (pl. 1288/1297: *Fulbarcha*, Gy. 1: 64, Abaúj vm., 1291: *Keleenfeuld*, Gy. 4: 572, Pest vm.), Nyitra vármegyében 12 (pl. 1292 [c: 1296]: *Kurusken*, Gy. 4: 414), Borsod vármegyében 9 (pl. 1269: *Lvev*, Gy. 1: 786), Fejér vármegyében 8 (pl. 1231: *Putlend*, Gy. 2: 400), Baranya vármegyében 7 (pl. 1278: *Saulfolde*, Gy. 1: 374), Heves, Hont és Komárom vármegyében 6-6 (pl. 1261/1271: *Kerezthusfeulde*, Gy. 3: 108, Heves vm., 1299: *Borueulg*, Gy. 3: 248, Hont vm., 1297: *Fulweyz*, Gy. 3: 37, Komárom vm.), Bars vármegyében 5 (pl. 1274: *Gokyvolg*, Gy. 1: 488), Csanád és Győr vármegyében 3-3 (pl. 1266/1300: *Fulgudus*, Gy. 1: 857, Csanád vm., 1264/1278: *Feuldhyg*, Gy. 2: 640, Győr vm.), Csongrád, Gömör, Kolozs és Moson vármegyében 2-2 (pl. 1266: *Qurtuelus*, Gy. 1: 897, Csongrád vm., 1209: *Fulzaran*, Gy. 4: 185, Moson vm.), Bereg, Bihar, Bodrog, Kraszna, Küküllő és Pilis vármegyékben, valamint Fogarásföldön és Nagyszigeten 1-1 ilyen adatot találunk a 13. században (pl. 1240: *Chuntey*, Gy. 1: 716, Bodrog vm.).

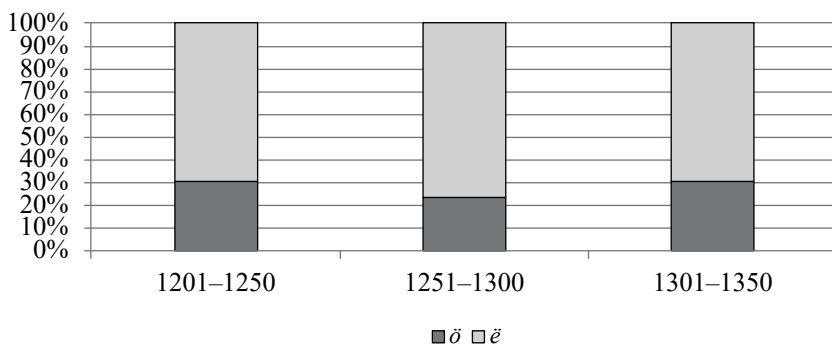
Láthatjuk, hogy az *ö*-ző adatok bármely fonetikai pozícióban és a nyelvtérület különböző részein felbukkanhatnak már a 13. században. Az *ö*-ző adatok különböző fonetikai helyzetben való megjelenésében látszólag valóban tapasztalunk elmozdulást az egyes fél évszázados időintervallumokban: a hangsúlyos szótagban jelentkező *ö*-ző adatok száma jelentősen növekszik az idő előrehaladtával (lásd a 17. ábrát). Ez azonban minden bizonnyal csupán az adatok abszolút számának növekedését mutatja, mivel az *ě*-ző adatok száma ugyancsak jelentős mértékben növekszik ebben a pozícióban az egyes fél évszázados intervallumokban (lásd a 18. ábrát).

---

⁵¹ A nem eredetiben fennmaradt oklevelek adatai alapján bizonytalan kronológiai minősítéssel, de ugyancsak hangsúlytalan *ö*-zést mutatnak például Baranya és Fejér vármegyék egyes adatai (pl. 1295/1403: *Yurkekurtuwele*, KMHsz. 1: 140, Baranya vm., [1249]>1425: *Bwrgwn*, Gy. 2: 354, Fejér vm.).

17. ábra. Az ̈-z̈o adatok aránya a különböző fonetikai pozíciókban

18. ábra. Az ̈-z̈o és az ̈-z̈o adatok száma szótőben, hangsúlyos helyzetben

Ezzel összefüggésben azt is fontos megjegyeznünk, hogy az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás szóvég felőli terjedése, szabályos fokozatokban való lezajlása (vö. JUHÁSZ 2018: 330) bizonyos esetekben ugyan valóban kimutatható az adatokban, például 1289: *Keresken* > 1292 [̈: 1296]: *Kerusken* > 1292 [̈: 1296]: *Kurusken* (Gy. 4: 414), de — ahogyan erről a korábbiakban már szóltam — igen gyakori, hogy a labializáció a különböző pozíciókban egyszerre következik be (vagy legalábbis az adatok nem mutatják a fokozatosságot), pl. 1292: *Gurbuch* (Gy. 1: 87). Máskor a labializáció szóvég felőli terjedését nem igazolják az adatok, például *Gerde* (1308: *Gurede*, Gy. 1: 306), *Regmec* (*1332: *Rodmech*, Gy. 1: 135), *Csentej* (1240: *Chuntej*, Gy. 1: 716), *Pettend* (1231: *Putlend*, Gy. 2: 400), amit minden bizonnyal azzal hozhatunk összefüggésbe, hogy ezekben az esetekben az $\ddot{o}$ utáni *e*-k valószínűleg nem középső, hanem alsó nyelvéllásúak. Ugyancsak a hangkörnyezettel összefüggő magyarázatot adhatunk a *Köröskény*, a *Körtvélyes* és a *Kengyeles* nevek esetében arra, hogy a labializáció szóvég felőli terjedése nem mutatkozik meg az esetükben. A *Köröskény* (1292 [̈: 1296]: *Kuresken*, Gy. 4: 414, Nyitra vm.) névben ezt a „szabálytalanságot” pél-

dául az *é* hang illabializáló hatásával (vö. DUDÁS 2004: 176), illetve azzal hozzuk összefüggésbe, hogy a második szótagbeli hang nem *ë*-re, hanem *i*-re megy vissza eredetileg (lásd a név etimológiájáról korábban leírtakat). A *Körtvélyes* név hangalakjának kialakulásában minden bizonnyal szintén közrejátszott a hangsúlytalan szótagbeli *é* hang (1350: *Kurthyuelys*, *Kurtheuelyes*, 1337: *Kurtueles*, KMHsz. 1: 165, Baranya vm., 1276 P.: *Quortueles*, KMHsz. 1: 165, Csongrád vm., 1268/1347/1383: *Kurthuilis*, Gy. 3: 447, Komárom vm.). A *Kengyeles* (+1264/[XIV.]: *Kengules*, Gy. 1: 297) névben a labializációnak csak a második szótagban való bekövetkezése pedig egyfelől valószínűleg az *l* hatásának, másfelől annak a körülménynek tulajdonítható, hogy az *-s* képző előtt nemcsak középső, hanem alsó nyelvállású tövéghangzók is állhattak, ami a labializációt megakadályozhatta.

2.2.4. Területi sajátosságok

Az *ë* ~ *ö* szembenállás területiségének vizsgálatába 36 vármegye 1135 helynévi adatát vontam be. A vizsgálat során külön elemeztem az egyes szótagokban előforduló szembenállásokat, és csak azokra az adatokra voltam tekintettel a szótagok szembenállásai során, amelyek az adott szótagban *ë* ~ *ö* kettősséget mutatnak.⁵² A szembenállást tükröző adatok fél évszázadonkénti térképre vetítése során a szembenállás gócénak kialakulására utaló jeleket nem találtam, ezért ehelyütt csak két összegző térképet mutatok be a sajátosság területi jellemzőit illetően: a 19. ábrán az *ö*-zés abszolút gyakoriságát, a 20. ábrán az *ö*-zésnek a relatív, vagyis az *ë*-ző formákkal szembeni gyakoriságát láthatjuk.⁵³

A térképek alapján az *ë* ~ *ö* szembenállás területisége kapcsán a szakirodalomban korábban felvázolt elképzelések csak részben igazolhatók. Az *ö*-ző adatok abszolút gyakoriságát tekintve ugyan Baranya és Abauj vármegyék tűnnek a kiindulás gócénak (vö. DUDÁS 2002: 31), ez azonban inkább a forrásadottságok tükörképét mutatja: mindkét térségben különösen nagy volt a településsűrűség,⁵⁴ és emellett források is nagy számban maradtak fenn ezekre a területekre vonatkozóan. Amennyiben ezért az *ö*-ző adatokat az *ë*-ző adatokhoz mérjük, a gyakorisági viszonyaik árnyalják ezt az eredményt. A relatív gyakoriság alapján azt látjuk ugyanis, hogy a nyelvterület déli (Bács és Krassó vármegyékben) és keleti részén (Doboka, Kolozs, Kraszna és Küküllő vármegyékben), valamint Esztergom me-

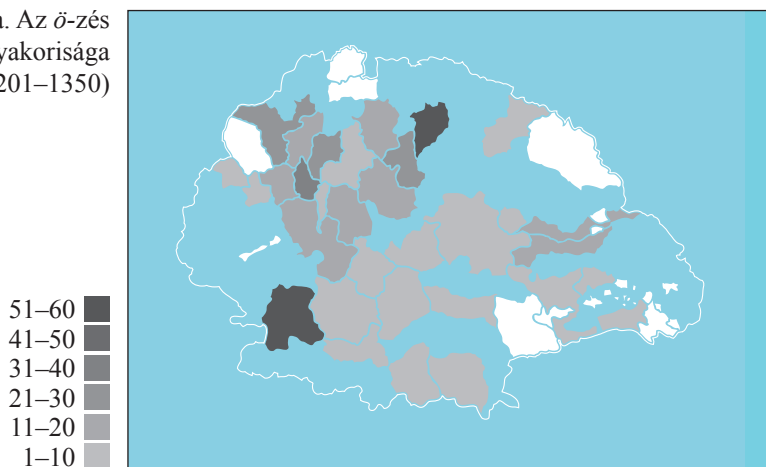
⁵² Így például a hangsúlyos szótag vizsgálatakor nem vettem figyelembe *Itebő* helynév adatait, mivel abban nincs megoszlás a hangsúlyos szótagban, másfelől a *Gede*, *Gecse* neveket ugyancsak figyelmen kívül hagytam a hangsúlytalan szótagok *ë* ~ *ö* szembenállásának elemzésekor, hiszen bennük e szótagban nem volt kettősség.

⁵³ Az *ö*-ző adatok százalékos arányát tehát az adott vármegye összes *ë* ~ *ö* szembenállást mutató adatának számához viszonyítva határoztam meg.

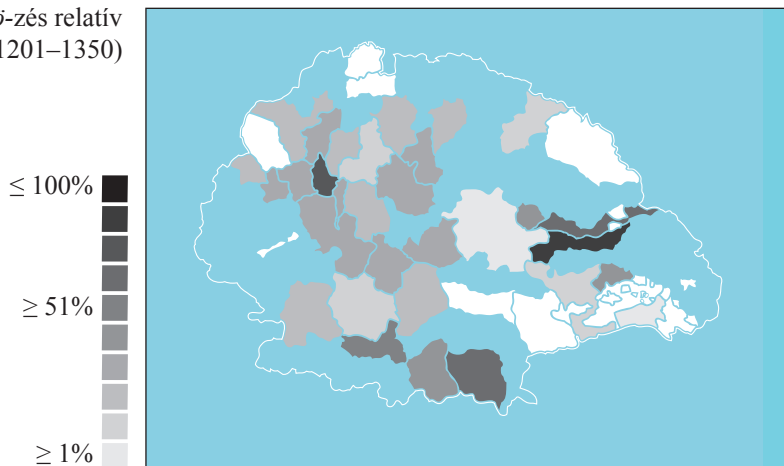
⁵⁴ A településsűrűségnek bizonyos gyakorisági mutatókra gyakorolt hatásáról a patrocíniumi nevek kapcsán lásd TÓTH V. 2010: 137.

gyében gyakori a labiális adatok előfordulása: a szembenállást mutató adatoknak ezeken a területeken legalább a fele *ö-ző*, de a szintén déli területhez tartozó Arad és Keve vármegyék területén is 40% fölötti az *ö-ző* adatok jelenléte. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy ezekben a térségekben viszonylag kevés adat alapján számíthatók az értékek.

19. ábra. Az *ö-zés* abszolút gyakorisága (1201–1350)

20. ábra. Az *ö-zés* relatív gyakorisága (1201–1350)

Az *ě ~ ö* szembenállás vizsgálata — a korai ómagyar kori Magyar Királyság területe mintegy felének a bevonásával — reményeim szerint újabb részletekkel gazdagította a labializációról alkotott eddigi képünket. Az itt bemutatott eredmények a szembenállás területi és kronológiai viszonyaira vonatkozóan egyaránt árnyalják a korábbi elképzeléseket, ugyanakkor a vizsgálat általánosabb, a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti elemzésekre összességében vonatkozó következtetések megfogalmazását is lehetővé teszi. A nagy mennyiségű adat területi szempontú összevetése során például az eredményeket nyilvánvalóan befolyásol-

ja a választott módszer: az adatok abszolút gyakorisága a különböző területek eltérő forrásadottsága miatt nagy mértékben különbözhet. Ezt a torzítást némileg csökkentheti az adatok relatív gyakoriságának a figyelembevétel. Az *é ~ ő* szembenállás szöveg felől történő lezajlásával kapcsolatos eredmények ugyancsak tartalmaznak általános érvényű következtetéseket is: módosíthatják a hangváltozások fokozatosságáról vallott elképzeléseket.

2.3. Az *é ~ í* szembenállás a korai ómagyar korban

A korai ómagyar kori *é ~ í* szembenállás kronológiai és területi jellemzőiről a korábbi szakirodalomban jobbra csak bizonytalan utalásokat találunk, a jelenség részletes nyelvjárástörténeti és hangtörténeti elemzése azonban — annak problematikus volta miatt — rendre elmaradt. Ebben a fejezetben az *é ~ í* szembenállás területi sajátosságainak feltárásával kapcsolatos nehézségeket járom körül, s igyekszem ehhez kapcsolódóan az ómagyar kori hangtani nyelvjárási jelenségekre vonatkozó, általában is érvényes tanulságokat megfogalmazni.

2.3.1. Helyesírás-történeti kérdések

Az *é ~ í* szembenállást mutató lexémapárokat nem könnyű azonosítani. Az *é ~ í* szembenállással kapcsolatba hozható elemek konkrét keletkezéstörténeti kategóriába illesztésének gátja elsősorban az az egész korszakra általánosan jellemző helyesírási következtelenség, ami az egy betű – egy hang elvének hiányát jelenti. Ez egyfelől abban nyilvánul meg, hogy az *í* és *é* hangok jelölése a korban gyakran a megfelelő rövid hangokéval egyezik meg (lásd például a Gyulafehérvári Sorok *nepnech* adatát) (KOROMPAY 2003: 289).

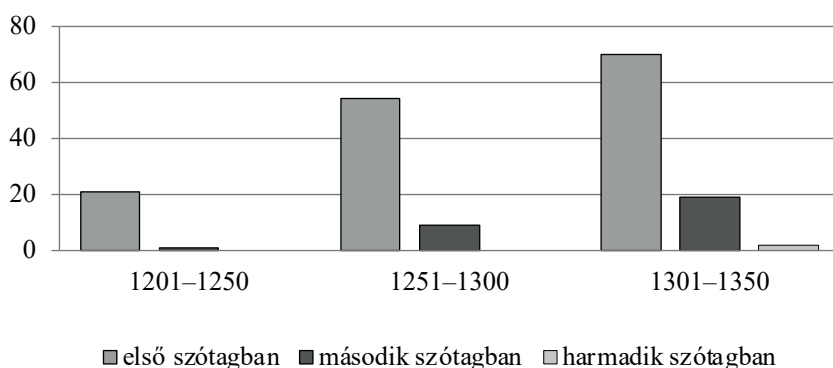
Igaz ugyan, hogy a 13. század elejétől az *é* hang jelölésében felbukkannak a kettős betűk is (KNIEZSA 1952: 54), az ilyen lejegyzésű formák azonban leginkább csak a hangsúlyos szótagbeli *é* hangok lejegyzésére használatosak (lásd a 21. ábrát), s ott is elenyésző mennyiségben adathatók az *e*-s jelölésükhöz képest (lásd a 22. ábrát). Ráadásul számos példát idézhetünk arra is, hogy az *ee* betűkettős *e* hangot jelöl (például *Mezsgye* 1320: *meesde*, Abaúj, HA. 1: 28; *Füzegyköz* 1328: *Fizeegkuz*, Krassó vm., HA. 3: 71; *Lekence* 1329: *Lekencee*, Kolozs vm., HA. 3: 54): különösen gyakori az *ee* betűkapcsolat *e* hangértéke a hangsúlytalan szótagokban, ahol ez a betű meglátásom szerint ugyanolyan arányban jelöl *e* hangot, mint *é*-t.⁵⁵

Az, hogy a hosszúság jelölése csak ritkán jelenik meg a korai ómagyar korban, nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy azt még a 16. században is csak

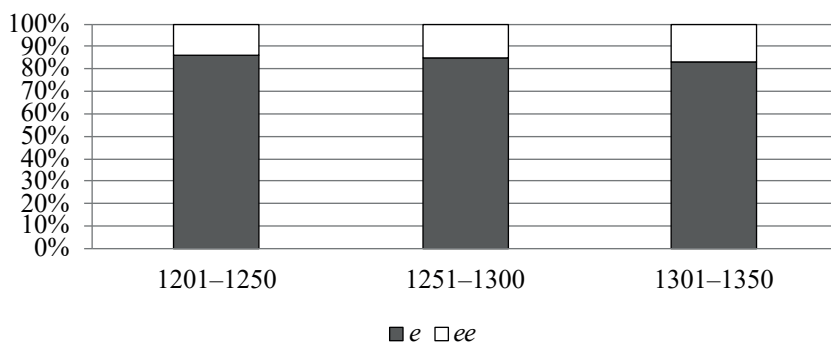
---

⁵⁵ Ahogyan azt a korábbiakban említettem, ez a fajta írássajátosság különösen kedvelt megoldásnak mutatkozik bizonyos nevek, névrészek vagy akár közszavak írásmódjában (lásd ehhez az 1.3.1.1. fejezetben leírtakat).

egy-egy kódexünk — s az is meglehetősen következtelenül — jelöli. A kódexeinkben (például a Jordánszky- és az Érdy-kódexben) felbukkanó *ee* jelölésmód ugyanakkor akár félreértésre is okot adhat, mert egyes elképzelések szerint az a hosszúságon kívül a magánhangzó zártságát is jelölheti. A korai ómagyar kori *e*, *i*, *y* betűkkel jelölt magánhangzók hosszúsága megítélésekor (a mai többeli változások és az egyes lexémák etimológiája mellett) leginkább tehát azok későbbi hosszúságát vehetjük alapul (BÁRCZI 1958: 62, E. ABAFFY 2003: 331, HAADER 2009: 50–51). Ennek az eljárásnak pedig szükségszerűen az a következménye, hogy bizonyos lexémák hangalakjának a változási folyamatait nem tudjuk megnyugtatóan felderíteni. Különösen erősen jellemzi ez a bizonytalanság a nyíltabbá válás által is érintett *i* ~ *ē* hangpár megnyúlásának rekonstruálását.

21. ábra. Az *ee* betűkapcsolat *é* hangértékben való felbukkanása a korai ómagyar kori oklevelekben

22. ábra. Az első szótagbeli *é* hang jelölése a korai ómagyar korban

2.3.2. Keletkezéstörténeti háttér

1. A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek területi sajátosságainak leírása a fentiekben túl azért is különösen problematikus, mert e különbségek mögött történeti tekintetben általában nem egynemű jelenségek húzódnak

meg, hanem igen gyakran különböző jellegű hangváltozási folyamatokra mennek vissza. A nyelvtörténeti szempontból összetett jelenségek pedig természetesen területileg sem alkotnak többnyire összefüggő tömböt; hanem különböző időpontokban, különböző gócból kiinduló, gyakran egymást átfedő jelenségnyalábokként tűnnek fel (vö. BENKŐ 1957: 74, 75, 76).

A más-más folyamatok eredményeként létrejött azonos hangalaki formák nyelvtörténeti felfejtése sok esetben szinte lehetetlen, ezért egymástól határozottan elkülönülő változástípusokról legfeljebb csak elvi szinten beszélhetünk. Ez egyrészt abból adódik, hogy egy-egy hangalak kapcsán nemegyszer többféle keletkezési-változási folyamat lehetőségével is számolhatunk, és másrészt ráadásul ezek a különböző folyamatok akár egymás hatását is erősíthették. Nyelvtörténeti szempontból ilyen heterogén jelenségnek tekinthető — több más ómagyar kori hangalaki kettősség mellett — a korai ómagyar korra visszamenő *é ~ í* szembenállás is. Ez a kettősség ugyanis BENKŐ LORÁND szerint a korábbi *é*-k zártabbá válása (pl. *szép* > *szíp*), a diftongusok kétirányú monoftongizációja (pl. *kéik* > *kék ~ kik*) és a nyíltabbá válásból keletkezett *i ~ ě* hangpár nyúlása (pl. *szegin* > *szegĕn* > *szegĭny ~ szegĕny*) következtében egyaránt létrejöhetett (BENKŐ 1957: 75, BÁRCZI 1967/2002b: 154, 169–170, E. ABAFFY 2003: 606, JUHÁSZ 2018: 328–329).

Ebből adódóan a jelenség tárgyalásakor többféle változási iránnyal kell számolnunk, s minthogy ezek meghatározásához nincsenek egzakt fogódzóink, ezen a téren leginkább csak a valószínűség különböző fokán álló feltevéseket fogalmazhatunk meg a konkrét vizsgálataink során is.

2. Megítélésem szerint a legfontosabb támpontok az alábbiak lehetnek.

2.1. A helynevek a magyar nyelvben alakulhattak közszoói előzményből, személynévből, és lehetnek más nyelvekből származó jövevénynevek is. Amennyiben a helynév alapjául szolgáló nyelvi elemnek (közszoónak, személynévnak, szláv, német stb. eredetű helynévnak) az adatai jobbra a korábbi forrásokban túlnyomórészt *e*-vel vannak jelölve (illetve az etimológiai előzmény nyíltabb hangzású lehetett), az *i*-vel, *y*-nal jelölt (többnyire később feltűnő) helynévi adatok kapcsán a zártabbá válást valószínűsíthetjük. De természetesen azzal a lehetőséggel ez esetben is számolnunk kell, hogy az *i ~ y*-os adatok bizonyos esetekben csak helyesírási sajátosságot tükröznek, s mögöttük *ĕ* hangérték rejlik.

2.1.1. Az Abaúj vármegyei *Perény* településnévről például tudjuk, hogy pusztán személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szláv eredetű személynévi megfelelők (vö. szb.-hv. *Prven* szn., FNESz.) alapján a magyar nyelvi elsődleges alapalakról is a második szótagi nyíltabb magánhangzós (*é*-s) ejtést feltételezhetjük. A helynév korai adatai is ezt támasztják alá (1220/1550, 1260, 1327, 1334: *Puruen*, v., [1272–1290], 1317, 1327, 1332, 1332–1335/PR.: *Peruen*, 1295/1346/1401, 1296>1364, 1312/1314/1323, 1330, 1331, 1333: *Perwen*, t., v., 1296>1364, 1317>1416, [1318 k.], 1319, 1321/1325>1393, 1321/1373/

XVIII., 1327, 1328, 1328/1348, 1329, 1329/1393, 1338: *Peren*, t., 1316: *Purwen*, 1332/1830: *Perven*, KMHsz. 1: 222). Az *i*-vel, *y*-nal írott formák kisebb számban és később, leginkább a 14. században bukkannak fel (pl. 1299, 1322>1340, 1325, 1330, 1332: *Peryn*, 1305: *Puruin*, 1311: *Purin*, 1318: *Purwyn*, 1329: *Pirin*, 1329/1335: *Perim*, 1330: *Puryn*, KMHsz. 1: 222).

Hasonló okokból feltételezhetjük az *é*-ző alak elsődlegességét például a *Bagamér* (1348: *Bagamir* ~ 1281: *Bogomer*, KMHsz. 1: 41, Bihar vm.; vö. 1225: *Bagamerium* szn., FNESz.), *Békés* (1236 P./PR.: *Bekis* ~ 1215/1550: *Bikes*, KMHsz. 1: 50, Békés vm.; vö. 1180 k.: *Bekes* szn., FNESz.), *Bél* (1274: *Byl* ~ 1300: *Beel*, Gy. 3: 179, Hont vm., vö. 1217/1550: *Beli* szn., más feltételezések szerint egy 'irtvány, tisztás' jelentésű szláv *bělb közszó a forrása, FNESz. *Bakonybél*), *Bőkény* (1296/1393: *Bukyn* ~ 1289: *Buken*, Zala vm., Cs. 3: 38, ÁSz., vö. 1111: *Buquen* szn., FNESz., ÁSz.), *Etény* (1266: *Ety*n ~ 1276 P.: *Ethen*, Gy. 1: 895, Csongrád vm., ma Hetényegyháza, vö. 1180 k.: *Heten* szn., FNESz. *Hosszúhetény*), *Hetény* (1258: *Hety*n ~ 1223: *Heten*, Gy. 3: 421, Komárom vm., vö. szintén 1180 k.: *Heten* szn., FNESz. *Hosszúhetény*), *Izsép* (1342: *Ysyp* ~ 1247: *Ysep*, KMHsz. 1: 137, Baranya vm., 1332/Pp. Reg.: *Ysyp* ~ 1295: *Isep*, Gy. 2: 512, Gömör vm.; vö. 1138/1329: *Ifep* szn., FNESz.), *Kenéz* (1332–1337/PR.: *Kiniz* ~ *Kenes*, KMHsz. 1: 149, Bihar vm., Hont vm.; 1237/1484: *Kyniz* ~ 1323: *Kenez*, Cs. 2: 763, FNESz., Vas vm.; vö. 1267: *Kenez* szn., FNESz.), *Kereskény* (1240: *Keryskyn* ~ 1289: *Keresken*, Gy. 4: 414, Nyitra vm., vö. ótörök *keriškän 'pereskedő', FNESz.), *Lajmér* (1344: *Loymir* ~ 1274: *Loymer*, KMHsz. 1: 170, Baranya vm.; vö. talán ném. *Leomore* szn., FNESz. *Lajmértanya*), *Méra* (1332–1335/Pp.: *Mira* ~ 1338: *Mera*, KMHsz. 1: 186, Abaúj vm.; vö. 1216/1391: *Mere* szn., FNESz.), *Zéla* (1292: *Zyla* ~ [1309–1313]: *Zela*, Gy. 4: 489, Nyitra vm., vö. 1213/1550: *Zela* szn., FNESz. *Alsózélla*) helynevek kapcsán.

Ugyancsak az adott név etimológiája alapján gondolhatjuk egyes nemzetség- vagy törzsnévi eredetű helynevek esetében az *é*-ző formát elsődlegesnek, például *Vezekény* (1240: *Vezekyn* ~ 1269: *Wezeken*, KMHsz. 1: 299, Bars vm., vö. 1264: de genere *Wezeken*, FNESz. *Vesztékény*), *Alkér* (1272: *Olkyr* ~ 1274/1399: *Olker*, Gy. 2: 481, Gömör vm., vö. FNESz.). A *Tétény* ([1257–1259]: *Tety*n ~ 1228/1488: *Thethen*, Gy. 4: 577, Pest vm., vö. 1228/1488: *Theton* nemzetségnév, FNESz. *Budatétény*) nemzetségnévi eredetű helynév kapcsán azonban a nemzetségnév adata alapján az *é*-ző forma eredetiségét illetően kétségeink támadhatnak.

2.1.2. Az *é* ~ *i* szembenállást tükrözheti emellett sok közszó és közszói eredetű helynév adata is, például *Belényes* ([1297–1317]>1374/1500 k.: *Belinis* ~ 1332–1337/PR.: *Belenes*, KMHsz. 1: 50, Bihar vm.; a *bölény* ~ *belény* közszóból, FNESz.), *eresztvény* (1316: *herestwyn*, *erestwyn* ~ 1284: *Ereztwen*, HA. 1: 25, Abaúj vm., 1324: *Forcasereztewyni* ~ *Farkaz ereztuueni*, HA. 4: 57, Nyitra vm.; az *ereszt* igéből alakult *-vény* képzővel, TESz.), *Gyékényes* (1324/XVIII.: *Gekynes* ~ 1322: *Gekenus*, KMHsz. 1: 117, Bars vm.; a *gyékényes* 'gyé-

kénnyel, sással benőtt vizenyős terület' főnévből, FNESz.), *gyümölcsény* (1290: *gemulchen*, Gy. 4: 343, Nyitra vm. ~ +1214: *Gumulsinus*, HA. 4: 58, Nyitra vm., vö. ótör. *jemilčen, WOT.), *kökény* (1318/1319: *Kokynér* ~ 1339: *Kukener*, KMHsz. 1: 162, Csanád vm.; ótörök eredetű, vö. kipcs. *kökän* 'szilva, őszibarack, meggy' stb., a magyarba került török alak az ótör. *kükän, *köken lehetett, TESz., WOT.), *körtvély* (1268/1347/1383: *Kurthuilis* ~ 1268/1347: *Kurtuelus*, HA. 3: 63, Komárom vm., 1319: *Kurthwylkopu* ~ 1319: *Kurtuelkopu*, Cs. 5: 717, Torda vm.; a WOT. szerint a feltételezhető magyar alapalak *kertβeli volt < ótör. *kertweliγ vagy *kertmeliγ, WOT.), *mély* (+1214/1334/1342: *Myler* ~ 1075/+1124/+1217: *Meler*, HA. 3: 27, Heves vm., 1335/1336: *Mylpatak* ~ *Melpatak*, HA. 4: 48, Nógrád vm.; ősi eredetű, vö. pl. vog. *mel*, TESz.), *ménes* (1332: *Mynusteluke* ~ 1326: *Menes*, Gy. 3: 363, Kolozs vm.; vö. *ménes* 'együtt legeltetett lovak csoportja, kanca, ló' fn. vagy 1138/1329: *Menes* szn., FNESz.). Végső soron kétségkívül közszoí alapszóból alakult helynéven látjuk ugyanezt a jelenséget például a Beszterce vidéki *Péntek* településnév (1332–1336/PR.: *Pintuk* ~ *Pyntuk*, KMHsz. 1: 221) esetében (a név ugyanakkor közvetlenül egy *Péntek* személynévre is visszamehet, vö. ÁSz.). A helynév alapjául szolgáló *péntek* köznév feltehető forrása valamely déli szláv nyelv, vö. pl. szb.-hv. *pétak*, szln. *pétek*, blg. *pétъk* (TESz., KNIEZSA 1955: 413).

Más esetekben azonban a közszo bizonytalan vagy ismeretlen volta miatt az elsődleges alak meghatározása már korántsem biztos, például *rét* (1323/1324: *Jeszenowa rite* ~ 1322/XVI.: *Jeszenovaréthe*, HA. 1: 37, Árva vm., +1327/1519: *Kesleurythe* ~ +1293: *Kezle rete*, HA. 4: 59, Nyitra vm., 1315>1391: *Malocharyte*, Gy. 4: 78, Liptó vm., ismeretlen eredetű, TESz.), *füzér* (1324>1355: *Fyzir* ~ 1335: *Fuzer*, KMHsz. 1: 106, Abaúj vm.; a *füzér* 'felfűzött tárgyak, virágok sora' főnévből keletkezett, FNESz., de lásd még TóTH V. 2001b: 57), *szép* (1328: *Ziplak* ~ 1280: *Sceplak*, KMHsz. 1: 262, Abaúj vm., 1332–1335/Pp. Reg: *Scyp-lak* ~ *Sceplak*, Gy. 3: 373, Kolozs vm.; bizonytalan eredetű, TESz.), *vég* (1290: *Hydweg*, Gy. 3: 200, Hont vm. ~ 1287: *Hydwyge*, KMHsz. 1: 129, Baranya vm.; bizonytalan eredetű, vö. TESz.). Előfordulhat, hogy az *é-ző* vagy *í-ző* alak elsődlegességének kérdése a belső keletkezésű közszo képzőeleme kapcsán merül fel, például *hasadék* (1323: *Feulldhasadyk* ~ *Feulldhasadek*, HA. 3: 71, Krassó vm., vö. ZAIČZ 2006), vagy a szó hangalaki fejlődésének homályossága miatt nem tudjuk biztosan eldönteni a kérdést, például *bérc* (1296: *birch* ~ 1238/1296–1301: *beerch*, HA. 2: 29, erdélyi Fehér vm. alsó része, [1265]/1265: *byrch* ~ 1295: *berch*, HA. 3: 23, Heves vm., 1227: *birch* ~ *berc*, HA. 4: 43, Nógrád vm.; valószínűleg szláv, közelebről szerbhorvát eredetű, TESz., RESZEGI 2011: 70).

2.1.3. Szláv jövevénynév esetében tapasztalunk hasonló relációkat az *Eszék* településnév hangalakjában. Az *Eszék* helynév déli szláv eredetű, s mind a megfelelő szerbhorvát előzmény (vö. szb.-hv. *Ösek* ~ *Ösijek*, FNESz.), mind a helynév korai adatai (1196>1454, 1330, 1332–1335/PR.: *Ezeek*, *Essek*, KMHsz. 1:

93) az eredeti nyíltabb ejtést valószínűsítik. Az egyetlen *y*-nal írt *s* ez alapján talán zártabb ejtést tükröző adat csak a 14. században bukkan fel (1339: *Ezyk*, KMHsz. 1: 93). Emellett az *é ~ í* szembenállás körébe vonhatók továbbá a *Nemcsény* (1284: *Nimchin* ~ 1258>1382: *Nempchen*, KMHsz. 1: 199, Bars vm., szláv eredetű, vö. FNESz.) és a *Szebelléb* (1291: *Zeebhelyb* ~ 1156: *Scebechleb*, Gy. 3: 249, Hont vm.; szláv eredetű, vö. szlk. *Sebechleby*, FNESz.) településnevek is.

2.2. Az *é ~ í* szembenállás kialakulásának egy további forrása az illabiális utótagú (*ëi*) diftongus kétirányú monoftongizációja. Ide sorolhatók a *kék* lexémát tartalmazó nevek, például *Kékegy* ([1290 k.]: *Keykug* ~ [1292–1297]: *Kykug* ~ 1332–1335/PR.: *Kykugh* ~ 1383: *Kekegh*, KMHsz. 1: 148, Baranya vm., ótörök eredetű, az átvett török nyelvi *köik alak a magyarban hanghelyettesítéssel *këik*, majd *kék* ~ *kík* alakúvá fejlődött, TESz.), valamint a *Bény* helynév (1262: *Beyn* ~ 1273/1356: *Ben*, [1254–1259]/1398: *Been* ~ 1320/1633: *Bin*, +1135/1262/1566: *Byn*, Esztergom vm., Gy. 2: 227; vö. 1135/1262/1566: *Byn* szn., FNESz.).

E nevekben a diftongus egykori meglétét az *ey* írásmódú alakok valószínűsítik. *Bény* esetében a hosszú magánhangzót betűkettőzés is jelzi. Ezeknek a neveknek a változási folyamatait azonban azért nehéz megítélni, mert adott esetben nemcsak azt képzelhetjük el, hogy a diftongusos formából *i*-ző és *é*-ző változatok alakultak ki, hanem akár azt is, hogy a diftongusos formából létrejött *é*-ző alak vált később (átmenetileg) zártabbá.

2.3. Abban az esetben, ha az *é*-t tartalmazó helynév előzményének az adatai leginkább *i*-vel, illetve *y*-nal vannak jelölve, akár az *i* > *é* változási irány is elképzelhető, de — ahogyan ezt a 1.4.1. fejezetben részletesen kifejtettem — bizonyos *i*-ző adatok koraiságát azzal is magyarázhatjuk, hogy a szlávban gyakori *-in* képző a magyarban gyakran *-ény* végződésűvé alakult a többi *-ány/-ény* végű településnév hatására.

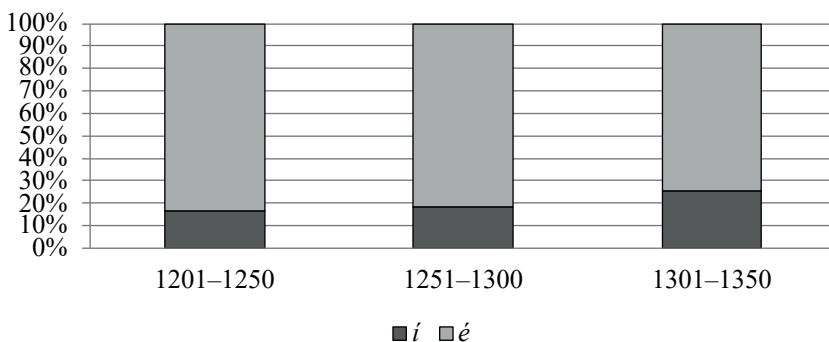
2.4. A *rév* szó átadó nyelvbéli alakja alapján pedig az látható, hogy az *é ~ í* szembenállás valószínűleg ebben az esetben nem az *é* zártabbá válásával, hanem éppen az ómagyar kori gyakori *é ~ í* kettősség analógiás hatásával magyarázható (1323/1334: *Moharryve* ~ 1323: *Mohareve*, KMHsz. 1: 190, Bács vm.; olasz eredetű, vö. ol. velencei *rive*, TESz.).

2.5. A változások lezajlásának megítélésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül továbbá azt a körülményt sem, hogy az előzményül szolgáló nyelvi elem (közszó vagy személynév) gyakran maga is adathozható *i*-vel, *y*-nal és *e*-vel írva is, pl. *Herény* (1263: *Herin* ~ 1271: *Heren*, Cs. 2: 755, Vas vm., vö. *1271/1273: *Heren*, *1295/1295: *Herin* szn., ÁSz., FNESz.), *Szécsény* (1346: *Zychyn* ~ 1386: *Zechen*, Cs. 2: 795, Vas vm., ma Vasszécsény, vö. 1138/1329: *Scecen*, 1237–1240: *Scechyn*, 1292–1297: *Zechyn* szn., ÁSz., FNESz.), *Gyümölcsényes* (+1214: *Gumulsinus*, HA. 4: 58, vö. 1296/1313: *gymilchyn*, a., HA. 4: 58, 1332: *Gumulchynbukur*, dum., HA. 4: 47, 1255: *gymulchen*, a., KMHsz. 1: 119, 1313: *Gyumulchen*,

dum., KMHsz. 1: 119, vö. *jemilčen, WOT.). Ez persze természetes is, mivel a beszélők számára a megfelelő személynevek, helynevek és közszavak etimológiai összetartozása világos volt, és ezáltal az ejtésük is hasonló lehetett.

2.3.3. Kronológiai sajátosságok

A korai ómagyar kori *é ~ i* szembenállás gyakorisági viszonyainak megítélésekor a helyesírási bizonytalanság a korábbiaknál is jóval nagyobb óvatosságra int bennünket. A kronológiai sajátosságok itt következő fél évszázadonkénti bemutatása tehát leginkább azt illusztrálja, hogy az *é*-zű és a feltehetően *i*-zű adatoknak milyen aránybeli különbségeit regisztrálhatjuk. Ezek alapján a korai ómagyar korra vonatkozóan is igazolódni látszik BENKŐ LORÁNDnak az a feltevése, amely szerint az ómagyar korban a legtöbb nyelvjárástípus *é*-zű volt, ugyanakkor az *i*-zű adatok minimális emelkedésének is tanúi lehetünk az idő előrehaladtával (1957: 75) (lásd a 23. ábrát).

23. ábra. Az *é ~ i* szembenállás kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban

2.3.4. Területi sajátosságok

1. Az ómagyar kori *é ~ i* kettősség elemzésében mutatkozó nehézségek minden bizonnyal szerepet játszanak abban, hogy BENKŐ LORÁND a szembenállás területi sajátosságainak meghatározásában óvatosan fogalmaz annak ellenére, hogy korai nyelvemlékeinkből számos példát idéz ő maga is a nyelvjárási kettősség jelenlétére. Ebből „a nagyszámú, de meglehetősen kuszált nyelvi anyagból több-kevesebb biztossággal bontakozik ki” véleménye szerint az, hogy az ómagyar korban a nyelvjárástípusok többségében az *é*-zés volt az uralkodó tendencia, az észak- és nyugat-dunántúli, valamint a nyírségi-szamosháti területeken azonban *i*-zű góccokat feltételezhetünk (1957: 75). Ezt mutatják ugyanis a kései ómagyar kori és a későbbi évszázadok forrásainak, így például a Szalkai glosszák-nak (1490: *ydes*, *myrgewel* stb., BENKŐ 1957: 75), a Soproni leveleknek (1588: *leghÿnt*, *azÿrt*, 1598: *wigire*, *tórwint*, BENKŐ 1957: 89) és a Szatmári iratoknak

(1567: *meg tekintuin, liuin*, 1579: *menediketh, mikippen* stb., BENKŐ 1957: 90) az *i*-zõ adatai. Ugyancsak a keleti területek 16. századi *i*-zésérõl vall a Bihar megyei Halábori Bertalan által másolt Döbrentei-kódex (1508: *mirhetlen, lilek, itilni*, DöbrK. 153, 157), a Szatmár megyei Szinyérváralján született Erdõsi Sylvester János-féle Újtestamentum-fordítás (1541: *nipnek, righen, ighirt*, E. ABAFFY 2003: 606) és Grammatika (1539: *iecczifit, feijr*, GH. 36, 112), valamint a két Telegdynek Bihar–Szabolcs–Szatmárra lokalizálható nyelve (1589: *Iltesse, egissigben, kultik*) (PAPP 1963: 144–148, E. ABAFFY 2003: 606).

2. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén épülõ, a korai ómagyar kori helynévi adatokra támaszkodó hang- és helyesírás-történeti adatbázis több mint ezer korai ómagyar kori, az *é ~ i* szembenállás körébe vonható adatot tartalmaz. Ez a nyelvi anyag a korai ómagyar korra vonatkozóan is igazolja azt a BENKŐ által a kései ómagyar korra tett megállapítását, hogy az *é*-zés a nyelvjárástípusok zömében domináns lehetett az *i*-zéssel szemben, ám az *i*-zõ jellegû nyugati és keleti gócpontokat ennek segítségével nem tudjuk igazolni, mivel ezekrõl a területekrõl még több megye névanyaga hiányzik. Az *é ~ i* szembenállás vizsgálatához ezért ezen az adatbázison túl további forrásként CSÁNKI DEZSÕ⁵⁶ Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában (Cs.) címû munkáját, NÉMETH PÉTER A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig (2008) és A középkori Szabolcs megye települései (1997) mûvét, valamint ORTVAY TIVADAR Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig címû munkáját (1882) használtam. Erre az adatállományra (mintegy 1500 *é ~ i* szembenállást mutató nyelvi elemre) támaszkodva a következõkben e jelenség területi sajátosságairól igyekszem néhány megfigyelést tenni.

3.1. A nyugat-dunántúli régió ómagyar kori *é ~ i* szembenállásáról vallott elképzelések az adatok alapján részben a korai ómagyar korra vonatkozóan is igazolódni látszanak. Ezen a területen ugyanis már a 13. században felbukkannak olyan *i*-vel, *y*-nal és *e*-vel jelölt adatok, amelyek alapján az *é ~ i* kettõség kibontakozásának a lehetõségét feltételezhetjük, például *Réti* (1210: *Rethi ~ 1291/1295: Rytj*, Gy. 2: 621, Gyõr vm.), *Legénytó* (1240: *Legentou ~ 1230: Leginthov*, Cs. 3: 682, Moson vm.), *Széplak* (1262: *Syplak, Scyplak ~ 1313: Sceplok*, Cs. 3: 632, Sopron vm.), *Hidegséd* (1274: *Hydegsyd ~ 1281: Hydegsed*, Cs. 3: 610, Sopron vm.), *Hídvég* (1280: *Hyduig ~ 1265: Hydwegh*, Cs. 2: 756, Vas vm.), *Ecsér* (1236: *Echyr ~ 1082: Echer*, Zala vm., Cs. 3: 48).

---

⁵⁶ Hozzá kell tennünk azonban, hogy az általa eredetiben fennmaradt oklevelekként feltüntetett források más kiadásokban gyakran csak másolt oklevelekként vannak megjelölve. A *Bökény* település nevét tartalmazó, 1296-ból származó forrás például CSÁNKI mûvében eredeti oklevélként jelenik meg, FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtára viszont másolt oklevélként tünteti fel ugyanezt (1296: *Bukyn*, Cs. 3: 38, Zala vm., 1296/1393: *Bukyn*, ÁSz.). Mindkét szerzõ a ZalaOkl. kiadására hivatkozva közli az adatot.

Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy a korai ómagyar kori adatok alapján a terjedés góacának kijelölésére nem vállalkozhatunk, mivel olyan 13. századi adatokat, amelyek az *é ~ í* kettősség egykori meglétére utalhatnak, a nyelvterület más részein is bőséggel találunk. A 24., 25. ábrán azt látjuk, hogy a magyar nyelvterület északi (pl. Gömör, Abaúj, Nógrád vm.), keleti (pl. erdélyi Fehér vm.) és déli (pl. Baranya vm.) területeiről is idézhetünk a jelenségre példákat.

3.2. Az *i*-zés másik terjedési góacának tartott nyírségi–szamosháti területeken (például Szabolcs vármegyében) ezzel szemben többnyire csak a 14. század második felében bukkannak fel az *é ~ í* szembenállás jelenlétét sejtető adatok, például *Tuzsér* (1354: *Tusyr* ~ 1345: *Geustusera*, 1387: *Twsyr*, Cs. 1: 528) és *Körtvélyestelek* (1374: *Kurthwylestelek*, NÉMETH 1997: 115) települések nevében (vö. N. FODOR 2008: 147).⁵⁷ Szatmár megyéből ehhez hasonlóan idézhetünk *i*-ző formára utaló, *y*-nal írt adatokat ugyanebből az időszakból, így például *Majtény* (1387: *Mahtyn* ~ 1348: *Mothen*, Cs. 1: 468), *Namény* (1357: *Nomyn* ~ 1325: *Nomen*, NÉMETH 2008: 197) és *Penészlek* (1327: *Pelyznuk* ~ 1367: *Peleznek*, NÉMETH 2008: 224) településnevek mutatnak ilyen sajátosságot, *Géc* település neve pedig még ezeknél is korábban megjelenik *y*-nal írt formában (1316: *Gych* ~ 1280: *Gech*, NÉMETH 2008: 95).

Ezek az adatok azonban nem lehetnek alkalmasak önmagukban arra, hogy a terjedés nyírségi–szamosháti gócat általuk feltételezzük, mivel ebben az időszakban már a nyelvterület minden részén találunk e körbe tartozó példákat.

A 26. ábrán jól látható, hogy a 14. század első felében a nyelvterület nyugati (pl. Vas, Sopron vm.), északi (pl. Nyitra, Abaúj vm.) és déli (pl. Baranya, Bács, Csanád, Krassó vm.) részén is bőséggel idézhetünk a jelenségre utaló példákat.

4. Az *é ~ í* szembenállás korai ómagyar kori sajátosságainak a vizsgálata a korábbiaknál is hangsúlyosabban mutatja azt, hogy milyen lehetőségei és korlátai vannak az olyan nyelvjárástörténeti vizsgálatoknak, amelyek során a feltárást a helyesírás-történeti bizonytalanságok mellett a források egyöntetőségének a hiánya, valamint a jelenség keletkezéstörténeti heterogenitása is megnehezíti. Az ilyen, több ponton is bizonytalan elemzések során csak óvatos következtetéseket fogalmazhatunk meg, jelen eredmények alapján mégis világosan megmutatkozik, hogy a kései ómagyar korban korábban igazolt területi sajátosságok a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a korai ómagyar korra nem vonatkoztathatók egyértelműen. A 13. században a nyelvterület északi, déli, keleti és nyugati részei éppúgy tükrözik ezt a kettősséget, mint a terjedés góacának tartott nyugat-dunántúli régió; az *i*-zés másik terjedési gócaként jellemzett nyírségi–sza-

---

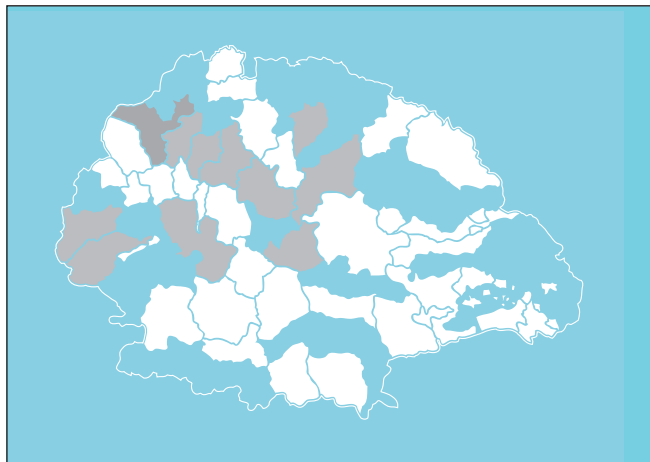
⁵⁷ Kivételt ezalól mindössze az átírt oklevélben fennmaradt egyetlen 1212/1339: *Bezdir* adat jelent (NÉMETH 1997: 42).

moshádi területeken ezzel szemben leginkább csak a 14. század második felében jellemzőek a szembenállást tükröző adatok.

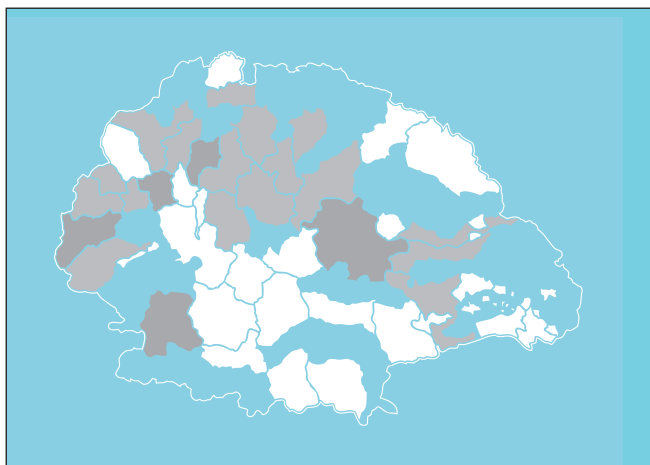
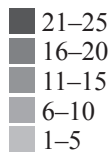
Ha azonban a területi sajátosságokat fél évszázados abszolút és relatív gyakorisági térképmetszeteken vesszük szemügyre, a jelenségről alkotott képünk árnyaltabbá válik. Az abszolút gyakorisági térképeken egyfelől az mutatkozik meg, hogy a vizsgálatba vont déli és keleti vármegyékre mintha kevésbé lenne jellemző ez a sajátosság a 13. század első felében, s bizonyos területeken (pl. Bodrog és Csongrád vagy Máramaros és Bereg vármegyékben) még a 14. század első felében sem mutatkozik meg ez a sajátosság. Az abszolút gyakorisági térképekről másfelől az is leolvasható, hogy a 13. századra általánosan jellemző kisszámú adatmennyiséggel szemben a 14. század első felében már bizonyos területeken (pl. Abaúj és Szabolcs vármegyékben) látszanak sűrűsödési pontok (lásd a 24., 25. és 26. ábrát).

Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az egyes vármegyék adatainak eltérő forrásadottságai miatt az abszolút gyakorisági viszonyok nem minden esetben nyújtanak hiteles információt egy adott jelenség terjedését illetően. Ezért — ahogyan az eddigiekben is — az adatok relatív gyakorisági viszonyaira, vagyis az *i*-ző adatoknak az *é*-ző adatokkal szembeni százalékos arányaira is érdemes figyelmet fordítanunk (lásd a 27., 28., 29. ábrát). Az *é* ~ *i* szembenállás gyakorisági viszonyainak leírásakor azért is nélkülözhetetlen a relatív gyakorisági viszonyok figyelembevétele, mert ezen a téren hatványozottan szembesülünk a nyelvjárástörténet azon korlátaival, amelyek többek között a források egyöntetőségének a hiányából fakadnak. A források körének bővítése nyomán ugyanis a forrásanyag némileg heterogénné vált, ami nem csupán azt jelenti, hogy az egyes vármegyék között az adatok mennyiségében jelentkeznek különbségek, hanem egyúttal azt is, hogy bizonyos vármegyéből — az adott munkák jellegéből fakadóan — pusztán településnévi adatok kerültek be a vizsgált korpuszba.

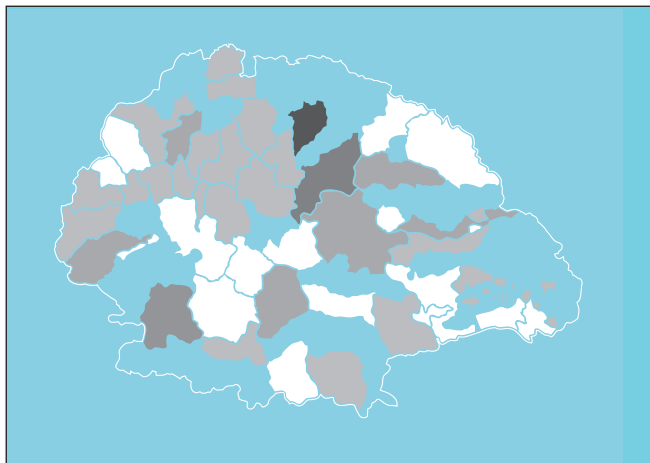
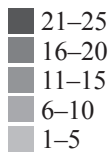
A relatív gyakorisági térképlapok szintén azt igazolják, hogy a 13. század első felében a nyelvterület északi és nyugati részén volt jellemző az *i*-zés, ugyanakkor arról is vallanak ezek a metszetek, hogy azokon a területeken (pl. Szatmár, Vas, Zala és Sopron vármegyékben), amelyeket a korábbi szakirodalom a kései ómagyar kortól illetően gócpontokként jelölt ki, a 14. század első felében is nagyobb mennyiségben jelentkeznek az *i*-ző adatok.

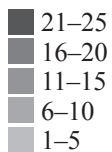
24. ábra. Az *i-zés* abszolút gyakorisága (1201–1250)

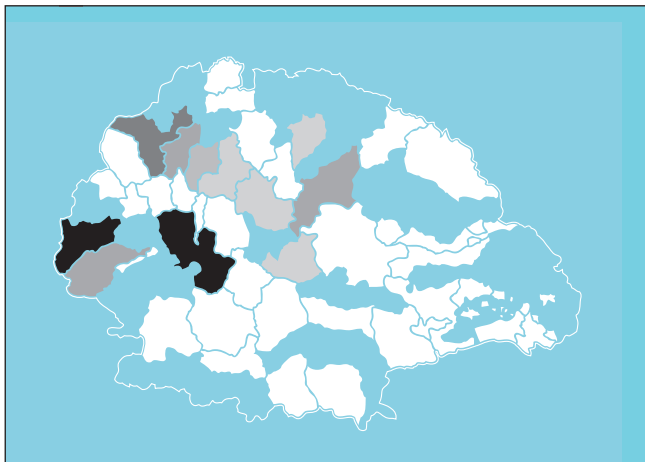
25. ábra. Az *i-zés* abszolút gyakorisága (1251–1300)

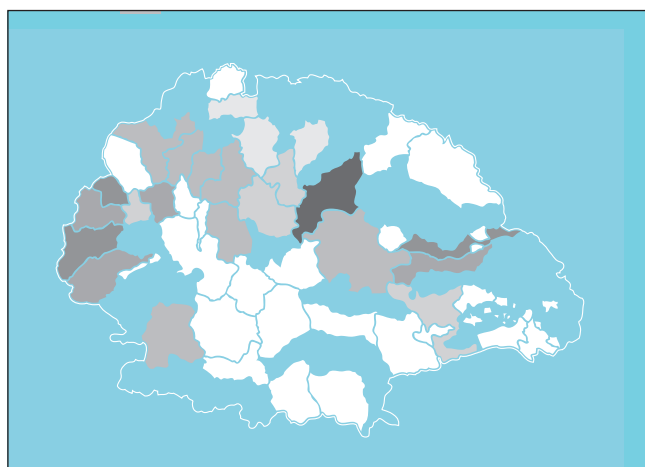
26. ábra. Az *i-zés* abszolút gyakorisága (1301–1350)

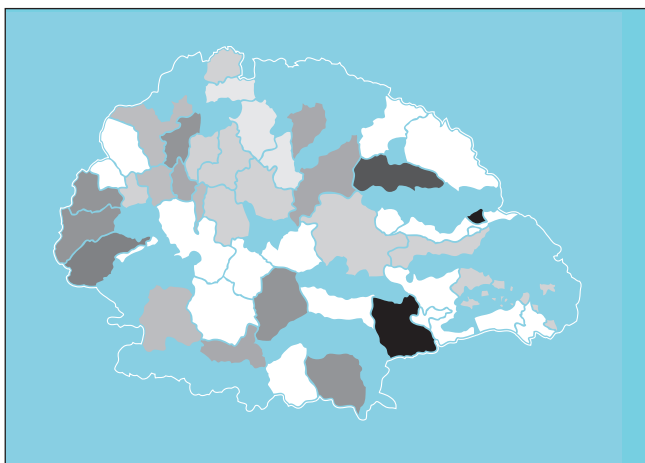
27. ábra. Az *i-zés* relatív gyakorisága (1201–1250)

28. ábra. Az *i-zés* relatív gyakorisága (1251–1300)

29. ábra. Az *i-zés* relatív gyakorisága (1301–1350)

2.4. Az *l* hang kiesésével kapcsolatos szembenállások a korai ómagyar korban

Az *l* hang kiesése a korai ómagyar kor fontos nyelvjárástörténeti kérdésköre, a jelenség ugyanis több más hangtani nyelvjárási szembenállással (így például az *ě* ~ *o*, valamint a monoftongus ~ diftongus kettősséggel) is összefügg. Az itt felmerülő problémákra adott válaszok tehát több korai ómagyar kori nyelvjárási sajátosság tisztázásához járulhatnak hozzá. A korábbi nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti munkák a változás fonetikai jellemzőinek részleteit és kronológiáját illetően nem képviseltek minden tekintetben egységes álláspontot. Az *l* vokalizációjának az *l* közvetlen kiesésétől való elválasztása ugyancsak problematikus, a két folyamatot a korábbi szakmunkák elméleti szinten ugyan megkülönböztetik egymástól, a konkrét példák azonban (a korra jellemző helyesírási következetlenségek miatt érthető módon) gyakran összerosódnak. A jelenség fonetikai, etimológiai, kronológiai és nyelvjárási ügyei tehát több ponton felülvizsgálatra szorulnak. Ezt a vizsgálatot a korábinál jóval nagyobb mennyiségben rendelkezésünkre álló történeti adat is időszerűvé teszi.

2.4.1. Az *l* kiesésének és vokalizációjának megítélése

Az *l* vokalizációjának és kiesésének kérdéskörét a két jelenség egymáshoz való viszonyának tisztázásával célszerű kezdenünk. Ahogyan azt a korábbiakban jeleztem, a nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti szakmunkák a két változási folyamatot igyekeznek egymástól elkülöníteni (de lásd TÓTH V. 2004). BÁRCZI szerint például a szótagzáró *l* közvetlen kiesése az *l* vokalizációjának a folytatása. Az általa az *l* kiesésének illusztrálására hozott példák egy része azonban (pl. 1248: *Teuchik* 'Tölgyszék', 1181: *Tulg* > 1342: *thevgh*, 1086/XII–XIII. sz.: *felduuar* > 1404: *fewdwar*; Anon.: *Zobolsu* ~ 1257: *Zabowch*) az *l* közvetlen kiesését nem igazolja, ezekben ugyanis a betűkapcsolatok nemcsak monoftongust, hanem diftongust is jelölhetnek, vagyis az *l* vokalizációja szintén elképzelhető az esetükben (1958: 129, vö. BENKŐ 1957: 78–79).

Az *l* vokalizációjának és kiesésének konkrét adatokon való bemutatása és szétválasztása tehát elsősorban azért ütközik problémába, mert az *ou*, *eu* betűkapcsolatok a helyesírás kiforrotlansága miatt (továbbá minthogy az *ó* az *ou*, az *ő* pedig az *ëü* diftongusból alakult) diftongust és *ó*, *ő* hangokat is jelölhetnek (KNIEZSA 1952: 87, 91, 103, BÁRCZI 1958: 130). Ennélfogva pedig nemcsak BÁRCZINAK a kiesés körébe vont példái kapcsán, hanem a BENKŐ által biztosan a vokalizáció körébe sorolható adat (HB. *choltat* ~ 1321: *Houthlaturcha*, OklSz.) esetében is felvethető a kérdés, hogy az *l* nélküli forma vajon diftongussal vagy monoftongussal olvasható-e (1957: 78–79).

Az *l* vokalizációja feltételezését (s ezáltal az *l* kiesésétől való elkülönítését) KIS TAMÁS több más érveléssel is cáfolja. Gondolatmenetének sarokpontjai a

következők. Artikulációs szempontból a vokalizációban az egymáshoz közeli képzésű magán- és mássalhangzók, vagyis a magyarban a legzártabb, felső nyelvállású rövid magánhangzók és a legnyitottabb képzésű, a magánhangzókra akusztikai szempontból is hasonlító mássalhangzók vesznek részt. A feltételezett ómagyar kori hangrendszerben ezek a mássalhangzók a β , a j és a γ lehetnek, illetve esetleg a laterális l és ly approximánsok. A vokalizációban a magyar hangtörténeti szakirodalom szerint részt vevő l hangszíne ugyan a magánhangzókéhoz hasonlóan tartalmaz felharmonikusokat, a centrális approximánsok és magánhangzók képzésével szemben azonban a laterális approximánsok képzése oldalréssel történik. Kis TAMÁS úgy véli, hogy a mai magyar nyelvjárásokban emellett a magánhangzó + l ~ hosszú magánhangzó megfelelésekben csak ott találunk $l \sim u, \ddot{u}$ váltakozást, ahol az $ó, \ddot{o}$ -k záródó diftongusokként realizálódnak. Az l pótlónyúlásos kiesésével (ami az r és j esetében is lejátszódik) tehát tökéletesen magyarázható az $ol > \acute{o}u$ és az $\ddot{o}l > \ddot{ö}ü$ változás, s a vokalizáció feltevése nélkül egységes keretben értelmezhetjük az l monoftongusos, nyitódó és záródó diftongusos eltűnését az egyes nyelvjárásokban (Kis 2014: 113–115).

2.4.2. Keletkezéstörténeti háttér

A fentiek alapján a továbbiakban az l hang vokalizációját és kiesését nem különítem el egymástól, és minthogy az l betoldódása ugyancsak az adott nyelvjárástípusnak az l -et kiejtő sajátosságát sejteti, az ide vonható adatokat is bevontam a vizsgálatba. A rövid magánhangzó + l ~ hosszú magánhangzó szembenállás tehát az egyes nyelvjárásokban kialakulhat egyrészt az l kiesésével, másrészt ennek reciprokumaként az l hang inetimologikus betoldódásával. Ahhoz, hogy a két, egymással ellentétes irányú változási folyamatot rekonstruálni tudjuk, az adott nyelvi elemek (közszavak és helynevek) etimológiáját is feltétlenül ismernünk kell. Az alábbiakban ezért ebben a fejezetben is az egyes etimológiai csoportok szerint haladva mutatom be a jelenséget.

1. A személynévi eredetű helynevek között a megfelelő személynévi előzmények, illetve ezek etimológiai háttere⁵⁸ alapján feltételezhetünk kiesést vagy betoldódást.

1.1. Nagy bizonyossággal sorolhatjuk az l kiesését mutató formák közé azokat a helyneveket, amelyek személynévi előzményei német eredetűek. Így például a *Zsibót* helynév pusztá személynévből jött létre magyar névadással, s a magyar személynév német személynévi előzményének etimologikus l -jéről a régi német

---

⁵⁸ A személynév etimológiai háttere például azért különösen fontos, mert a korban olykor a személynévnek is van l -ező és l nélküli alakja, s ez a körülmény a helynévi formákban jelentkező variánsok kronológiai viszonyainak a tisztázását is megnehezítheti, pl. *Csolt, Csót* (1334–1335/Pp. Reg.: *Chold*, Gy. 1: 174, Arad vm., 1222/1550: *Cholt*, Gy. 1: 504, Békés vm.; vö. 1295: *Chowlt*h szn., 1212: *Chot* szn., FNESz., Kiss L. 1995: 22).

Sibold személynév tanúskodik (1316: *Syboulth* ~ 1278/318: *Sybouth*, Gy. 1: 409, Baranya vm., vö. 1228/1229: *Sibolth* szn., vö. ném. R. *Sibold*, FNESz.). Ehhez hasonlóan ítélnéljük meg a következő helyneveket: *Girolt* (1360: *Zentgyrolth* ~ 1474: *Zenthgyroth*, Cs. 3: 15, 25, Zala vm., vö. 1138/1329: *Gerolt* szn., vö. ném. R. *Giurold*, FNESz., MOZGA 2020: 142–143), *Rátót* (1283: *Ratold*, Gy. 4: 554, Pest vm., 1460: *Ratholthfalwa*, Cs. 2: 788, Vas vm. ~ 1428: *Rathodfolua*, Cs. 2: 788, Vas vm., vö. 1203: *Ratolt* szn., vö. ném. R. *Ratold*, *Ratolt* szn., FNESz., BAHLOW 1967/1980: 402), *Tabód* (1316: *Thobold* ~ 1330: *Taboodi*, Gy. 1: 394, Baranya vm., vö. 1111: *Thebaldus*, latin végződésű alak, vö. ném. *Theobald*, FNESz., BAHLOW 1967/1980: 504); de ugyancsak az *l* kiesését tanúsítják a *Béna* helynevek személynévi előzményének szláv nyelvi megfelelői is (1246/1383: *Bilna* ~ 1335/1336: *Benapataka*, Gy. 4: 210, Nógrád vm., puszta személynévből magyar névadással szláv eredetű szn.-ből, vö. szb.-hv. *Belina* szn., le. *Bielina* szn.,⁵⁹ FNESz.).

A magyarban képzővel alakult személynévi előzmények az itt vizsgált esetekben már kevésbé meggyőzően tanúsítják az *l* kiesését a helynevekben. Így például a *Szabolcs* helynév *l*-jének etimologikus voltát az teszi kétségessé, hogy a személynévi előzmény etimológiája megfejtetlen; csak bizonytalanul sorolhatjuk a *-cs* képzős személynevek közé (1320: *Zabolch* ~ 1293: *Zaboch*, Szabolcs vm., NÉMETH 1997: 169; vö. 1211: *Sobolch* szn., FNESz., de lásd 1294/1316: *Zabouch*, 1283: *Zobouch*, ÁSz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 110–111, KISS L. 1995: 19, RÁCZ 2007: 248) (B. LŐRINCZY 1962: 45).

Még kevésbé lehetünk biztosak az *l* kiesésében a talán *-cs* képzővel alakult személynévből való *Bócs* ([1291–1294]: *Bolch*, Gy. 1: 604 ~ 1354: *Buhch*, RÁCZ 2007: 56, Bihar vm., végső soron személynévi eredetre vezethető vissza, vö. 1253: *Bolch*, 1181: *Bol*, FNESz., ÁSz., RÁCZ 2007: 56) és *Ekölcs* (1219/1550: *Ekulch* ~ é. n. [1284]: *Ekeuch*, vö. Anon. [1200 k.]: *Eculsu* szn., NÉMETH 1997: 69, 1250: *Ekel* szn., FNESz. *Ekel*); illetve a valószínűleg a *Solt* személynévből *-n* képzővel alakult személynévből származó *Sótony* (1390: *Soltum* ~ 1273: *Shuton*, Cs. 2: 793, Vas vm., FNESz.) és a talán *-d* személynévképzős előzményű *Sarold* (1193: *Soruuld* ~ 1251: *Serad*, Gy. 2: 403, Fejér vm., ma: *Söréd*; vö. 1211: *Soruld* szn., FNESz., de lásd 1211: *Sorud*, ÁSz.) és *Sarród* esetében (1334: *Soruld* ~ 1313: *Sorud*, Cs. 3: 628, Sopron vm., vö. 1211: *Soruld* szn., 1150 k./13–14. sz.: *Saroltu* szn., FNESz.).

1.2. Valamivel gyakrabban tehetjük fel az *l* hang inetimologikus betoldódását, mint az *l* kiesését az ilyen szembenállást mutató személynévi eredetű helynevek között.

---

⁵⁹ A helynévnek ugyan szláv helynévből való származtatása is felmerült, vö. szb.-hv. *Bjelina* hn., cseh R. *Bielina* hn. stb. (FNESz.), az áttadó nyelvbéli megfelelők azonban ez esetben is az *l* kiesését igazolják.

Bizonyos esetekben a személynévi előzmény képzővel való alakulása vagy köznévi etimonja valószínűsíti a betoldást. Így például a *Barócs* helynév esetében az utólagos betoldásról tanúskodik az, hogy az alapjául szolgáló személynév a *Barabás ~ Bertalan* személynév csonkításával és az *-ócs* becéző képzővel alakulhatott (1299: *Borouch* ~ 1256: *Borolch*, Gy. 1: 429, Bars vm., vö. 1219/1550: *Boroch* szn., 1275: Bors fia: *Boroch*, FNESz., TÓTH V. 2001b: 179–180). Ehhez hasonlóan ítélnéljük meg a következő helyneveket: *Ramocsa* (1308: *Ramocha* ~ 1283: *Romalchahaza*, NÉMETH 1997: 161; vö. 1266: *Ramacha* szn., a m. R. *Rama* szn. kicsinyítő képzős származékából, FNESz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 106–107, NÉMETH 1997: 161), *Csanak* (1235/1416: *Chonuk* ~ 1238/1416: *Cholnuch*, Komárom vm., Gy. 3: 410, vö. 1360: *Chanak* szn. < m. *csanak* 'kehely, fa merítőedény, cserépedény' fn., FNESz. *Ménfőcsanak*),⁶⁰ *Pócs* (1320: *Pouch* ~ é. n. [1280 k.]: *Polch*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 70, NÉMETH 1997: 155; vö. 1275: *Pouch* szn., az alapjául szolgáló személynév a *Paulus* latin név rövidített tövének *-cs* képzős származéka, SLÍZ 2011: 391, vö. MEZŐ 1971: 360–361, FNESz., NÉMETH 1997: 155).

Más esetekben a személynév idegen nyelvi előzménye mutat nagy valószínűséggel arra, hogy a helynévben az *l* másodlagosan toldódhatott be, így van ez például a végső soron német eredetű személynévből származó *Gyirmót* (1267: *Giurmoth*, Cs. 3: 549 ~ 1338: *Germolth*, Gy. 2: 589, Győr vm., vö. ném. R. *Germoud* ~ *Germout* szn., ném. *Germut* csn., FNESz., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 15–16) és a végső soron szláv eredetű személynévből való *Bozsód* esetében (1333: *Bosoud* ~ 1220/1550: *Bosold*, Gy. 1: 606, Bihar vm., a *Bosou* személynévhez kapcsolt *-d* helynévképzővel jött létre, vö. 1213/1550: *Bosou*, vö. blg. *Božo* szn., szb.-hv. *Božo* szn., ÁSz. 146, FNESz. *Nagybozsód*, RÁCZ 2007: 63).

Kevésbé biztosan ítélnéljük meg az *l* helyzetét a bizonytalan etimológiájú nevek esetében. A *Csaholc* helynév például egyes feltevések szerint a *Csahó* szn. *-c* képzős származékából, más vélekedések szerint szláv eredetű helynévből való (1378: *Chahouch* ~ 1387: *Chaholch*, Szatmár vm., NÉMETH 2008: 39–40, vö. 1981: *Csahó* csn., szl. R. *Cachovъci hn., lásd MEZŐ–NÉMETH 1972: 38–39, FNESz.). Ugyancsak nehézségekbe ütközünk a következő helynevek *l*-jének megítélésekor: *Miskolc* (1225: *Myschouch* ~ 1304: *Myskolch*, Gy. 1: 788, 789, Borsod vm., szláv eredetű, vö. pl. szb.-hv. *Miškovac* hn., *Miškovci*, többes sz. hn.; a hosszú *ó* jelenléte miatt kevésbé valószínű másik elképzelés szerint a m. *Mihály* szn. családjába tartozó R. *Mifcu*, *Misca* szn. *-c* képzős származéka, vö. 1291: *Miskoch* szn.; 1293: *Myscolch* szn., KISS L. 1995: 19, FNESz., PÓCZOS 2001: 54), *Csegöld* (1332–34/PpReg.: *Chegud* ~ *Chegeld*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 39, NÉMETH

⁶⁰ A *Ramocsa* és a *Csanak* helynevek esetében feltűnő ugyanakkor, hogy a rövid magánhangzó + *l* ~ hosszú monoftongus kettőség ez esetben rövid magánhangzó + *l* ~ rövid magánhangzó formában realizálódik.

2008: 46–47; a régi magyar *Csege* szn.-ből keletkezett *-d* helynévképzővel, vö. 1252: *Chege* szn., NÉMETH 2008: 47, FNESz., KISS L. 1995: 19), *Göc* (1305: *Geuch* ~ 1328: *Geulch*, Gy. 2: 70; Doboka vm., egy régi magyar *Gejic > *Göc személynévből, FNESz.), *Hernád* (1447: *Hernadmestery* ~ 1473: *Hernalthfalwa*, Cs. 2: 755, Vas vm., vö. 1297: *Hernadi* szn., KISS L. 1984: 100–101, FNESz.).

Még bizonytalanabb azoknak a neveknek az idesorolása, amelyek esetében a helynév adatai között nem találunk *l* nélküli formát, a helynévben csak a megfelelő személynévi etimon enged következtetni az *l* másodlagos bekerülésére. Az itt felsorolt nevek esetében ráadásul gyakran magában az etimológiában is vannak bizonytalanságok. Ezeknek a neveknek a figyelembevétele ugyanakkor szintén hozzájárulhat az *l*-et kiejtő nyelvjárások felderítéséhez. Ide tartozhat például *Cselcsény* (1328: *Chelchen*, Gy. 3: 251, Hont vm., vö. 1164–1165: *Chechen* szn., FNESz. *Csécvény*). Hozzá kell tennünk, hogy az *l* betoldása ezek között a nevek között is sokszor csak átmeneti (vö. TÓTH V. 2004a: 455, 459, 460), például *Bód* (1269: *Bold*, Gy. 1: 759, Borsod vm.; vö. 1138/1329: *Bud* szn.; 1211: *Bod* szn., *Bolt* szn. és esetleg ezek képzett származékai, pl. 1138/1329: *Bodus* szn., *Buda* szn., *Budi* szn. stb., PÓCZOS 2001: 25) és *Kót* (1303: *Colth*, Gy. 1: 635, Bihar vm., vö. 1212/1338/1410: *Koth*, szn. ÁSz. 468, RÁCZ 2007: 161, de lásd FNESz. *Kót*).

2. A jövevény helynevek között igen ritkán feltételezhetjük az *l* hang kiesését a korban, de ilyenek lehetnek például a *Kánó* (1297: *Calno* ~ 1283/1375: *Canp*, Gy. 2: 513, Gömör vm., szláv eredetű, vö. blg. *Калиново* hn., szb.-hv. *Калинова* hn., szlk. *Kalinovo* hn., FNESz. *Kálnó*), *Múcsony* (1219/1550: *Mulchun* ~ 1275: *Muchun*, Gy. 1: 791, Borsod vm.; szláv eredetű, vö. cseh *Miličín* ~ N. *Milčín* hn., FNESz., PÓCZOS 2001: 55–56, TÓTH V. 2004a: 458) és esetleg a *Pócsa* nevek (1332–1335/PR.: *Polche* ~ 1332–5/PR.: *Poche*, Gy. 1: 370, Baranya vm., talán déli szláv eredetű, vö. szln. *Poljče* hn., de lásd 1273 k./1274: *Poucha* szn., FNESz., TÓTH V. 2004a: 459; az sem kizárt ugyanakkor, hogy az alapjául szolgáló személynév a *Paulus* latin név rövidített tövének származéka, vö. a *Pócs* kapcsán leírtakkal).

Számos esetben feltételezhetjük viszont az *l* utólagos betoldásával kialakuló *l*-ező formák létrejöttét a szláv nyelvekből származó helynevek esetében, például *Babócsa* (1289: *Bobocha* ~ 1313: *Bobolcha*, Gy. 1: 275, Baranya vm., szláv eredetű, vö. blg. *Бо̀бовица* hn., szb.-hv. *Bòbovica* hn., szlk. *Bobovica* hn., FNESz.), *Daróca* ~ *Drávca* (1281: *Darucha*, Gy. 1: 249 ~ 1349: *Darolcha*, Gy. 1: 278, Baranya vm., egy déli szláv *Dravica* átvétele, FNESz. *Darócaköz*), *Garbolc* (1229/1550: *Gurbuc* ~ 1339>1348: *Gorbolc*, NÉMETH 2008: 91; szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Grabovac*, szlk. *Hrabovec*, FNESz., MEZŐ–NÉMETH 1972: 46, KISS L. 1995: 19), *Illmic* (1280: *Ilmeuch* ~ *Ygmelch*, Cs. 3: 612, Sopron vm., szlovén eredetű, vö. ausztriai szlovén *Ilmovec* hn., FNESz.), *Kartolc* (1156: *Kortouc* ~ 1349: *Kartholc*, Gy. 4: 404, Nyitra vm., szláv eredetű, egy szlk. R. *Krtovci hn. átvé-

tele, FNESz., TÓTH V. 2004a: 455), *Lipóc* ([1240]: *Lypouch* potoka, Gy. 1: 810, Borsod vm. ~ 1256 [c: 1266]/1297//1520: *Lypolch*pathaka, Gy. 3: 239, Hont vm., szerbhorvát eredetű, vö. szb.-hv. *Lipovac* hn. stb., FNESz.), *Mosóc* ([1264 k.]: *Mosowch* ~ *Mosolch*, Gy. 4: 424, Nyitra vm., a szlovák *Mošovce* hn.-ből származik, FNESz.), *Ócsár*, *Olcsvár* (1247/1412: *Olchar*, Gy. 1: 351, Baranya vm., ma: Ócsárd, 1337: *Olchwar*, Gy. 1: 125, Abaúj vm., vö. szb.-hv. *Ōvčār* hn., *Ovčari* hn., cseh *Ovčáry* hn., le. *Owcary* hn., FNESz.), *Práznóc* (1235: *Proznouch* ~ 1301: *Preznolch*, Gy. 4: 447, Nyitra vm., szláv eredetű, egy szláv R. **Preznovci* átvétele, FNESz.), *Rahóca* (ma Orahovica) (1258: *Rohocha* ~ 1323: *Roholcha*, Gy. 1: 372, Baranya vm., egy déli szláv R. **Orěchovica* hn. átvétele, FNESz.), *Rákóc* (1291: *Rokouch* ~ 1326: *Rakolch*, Gy. 3: 236, Hont vm., szláv eredetű, vö. szlk. *Rakovec* nad Ondavou, tkp. 'Ondavarákóc', cseh *Rakovec* hn., FNESz.), *Rimóc* (1327: *Nogrymoch* ~ 1324: *Rymolch*, Gy. 4: 288, Nógrád vm., egy szl. R. **Rimovъci* vagy **Rimovъсь* hn. átvétele, FNESz.), *Szécsény* (1335: *Zechen*, Gy. 1: 185, Arad vm. ~ 1260: *Zelchen*, Gy. 3: 251, Hont vm., szláv eredetű, vö. szlk. *Sečany*, FNESz., de lásd TÓTH V. 2004a: 458), *Tarnóc* (1391: *Tarnouch* ~ +1283/1330: *Ternolch*, Gy. 4: 102, 103, Liptó vm., szláv eredetű, vö. pl. szlk. *Trnovec* hn., FNESz.)⁶¹, *Bábolna* (1325: *Babana*, KMHsz. 1: 40, Borsod vm. ~ 1351: *Babolna*, KMHsz. 1: 40, Arad vm., szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Bäbina Gréda* hn., *Bäbina Lúka* hn., cseh *Babina* hn. stb. (FNESz., Póczos 2001: 21), *Lipolnok* (1281: *Lyponuk* ~ 1283: *Lypolnuk*, Gy. 4: 418, Nyitra vm., szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Lipovnik* hn., szlk. *Lipovnik*, FNESz.).

Etimológiájuk tisztázatlan volta miatt bizonytalanabban sorolhatók az *l* hangot inetimologikusan betoldó nevek közé a következő esetek: *Papolc* (1302/1390: *Popolch*, Gy. 1: 129, Abaúj vm., szláv eredetű, vö. szlk. *Popova* hn., cseh *Popovice* hn., a magyarba ilyen etimológia esetén **Popovec* alakban kerülhetett a név; vö. NYÍRKOS 1987: 125–132; a másik elképzelés szerint vö. cseh *Popelice* hn., FNESz., TÓTH V. 2001b: 115–116, 2004a: 456), *Rikács* (1209 P.: *Richaz* ~ 1334: *Rykalch*, Gy. 1: 595, Bihar vm., talán szláv eredetű, s az összsl. **rěka* 'folyó' főnévre vezethető vissza, a TESz. összefüggésbe hozhatónak mondja a *rikácsol* ige tövével, RÁ CZ 2007: 234).

Az *l* hangot betoldó formák között igen nagy számban vannak olyan szláv eredetű helynevek, amelyek esetében a szláv *-ovъci* helynévképzőnek a magyarban *-óc*, illetve *-olc* formák felelnek meg (TÓTH V. 2004a: 454, KENYHERCZ 2014: 206, KATONA 2020: 152–154). Ez a körülmény nyilvánvalóan a jelenség nyelvjárási sajátosságait is nagymértékben befolyásolja.

⁶¹ Ugyancsak az *l*-et betoldó alakok közé sorolhatjuk a *Bekölce* településnevet, amely névnek ugyanakkor a korban nincs *l* nélküli formája ([1300 k.]/1340//1382: *Bukulche*, Gy. 3: 71, Heves vm., valószínűleg szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Bükovica* hn., szln. *Bukovica* hn., cseh *Bukovice* hn. stb.; a magyarban KISS LAJOS szerint egy **Bekőce* > *Bekölce* fejlődéssel kell számolnunk, FNESz., TÓTH V. 2004a: 454).

3. A közszoói eredetű vagy közszót tartalmazó helynevek, illetve az oklevelekben közszóként álló elemek között szintén kevés olyan példát találunk, amelyek esetében az etimologikus *l* bizonyíthatóan kiesik, pl. *föld* (1327: *Bukenfeuldu*, Gy. 4: 512, Pest vm. ~ 1326/1326: *Poufeude*, Gy. 4: 693, Pilis vm., bizonytalan eredetű, talán származékszó, a *fel* ~ *föl* főnévből *-d* névszóképzővel keletkezhetett, TESz., EWUng.), *holt* (1327/1589: *Holthneukereke*, Gy. 1: 636, Bihar vm. ~ 1321: *Houthlaturcha*, Gy. 1: 519, 539, Bereg vm., származékszó, a *hal* igéből alakult a *-t* befejezett melléknévi igenévi képzővel, TESz., EWUng.), *völgy* (1319: *Ozyweulg*, Gy. 1: 139, Abaúj vm. ~ 1317/1323: *Almasweugh*, Gy. 1: 201, 223, Bács vm., ősi örökség az uráli korból, az uráli alapalak **βaδk₃* lehetett, az uráli **δk* magyar fejleménye, az *l* további *gy* > *lgy* hangváltozáson ment keresztül,⁶² TESz., UEW. 550–551, EWUng., DUDÁS 2002: 23, TÓTH V. 2004a: 454).

Jóval gyakrabban tapasztalhatjuk ezen a kategórián belül is azt, hogy az *l*-ező és *l* nélküli alakok kettősségét az *l* hang inetimologikus betoldódása okozza, pl. *barkóca* (1325: *Borkouchafa*, a., OklSz. ~ 1330: *borkolchafa*, Gy. 1: 377, Baranya vm.; szláv eredetű szó, a déli szláv **brěkovica* vagy **brěkavica* 'barkóca' alakra vezethető vissza, SIMONYI 1907: 189, HORGER 1910: 291, LOSONCZI 1936: 245, TESz., EWUng., KNEZSA 1955: 82, NYIRKOS 1987: 127, TESz.), *daróc* (1329: *Darouch*, Gy. 1: 538, Bereg vm. ~ 1343: *Darolch*, KMHsz. 1: 80; a régi magyar *daróc* foglalkozásnévből, vö. 1261–1270: *drawc*, MEZŐ–NÉMETH 1972: 33, FNESz., TESz., EWUng.), *hód* (1231: *Houd* ~ 1284/1340: *Hold*, Gy. 1: 858, Csanád vm., a magyar *hód* állatnévből, ami ősi örökség az ugor korból, az ugor alapalak **kunt₃* lehetett, FNESz., TESz., EWUng.).⁶³

Az *l* betoldódása gyakran nem eredményez hangtani szembenállást, s az adott elemnek csak *l*-ező formáját adhatjuk a korban az egész nyelvterületen, az *l*-et kiejtő nyelvjárástípusok feltárásában ugyanakkor — ahogyan azt a korábbiakban is jeleztem — az ilyen adatoknak is lehet jelentősége, pl. *Álcs(i)* (1330: *Alchy*, Gy. 1: 847, Csanád vm., 1297: *Alch*, Gy. 3: 402; a nevek alapjául szolgáló főnév török eredetű, átvett alakja az **ayačči* lehetett, amelyből a magyar változat a *γ* kiesésével, illetve az *l* járulékhang betoldásával fejlődött, TESz., NYIRKOS 1987: 128, TÓTH V. 2004a: 455, RÁCZ A. 2007: 21, WOT.), *Bocsárd* (1327: *Bolchard*,

⁶² A *völgy* lexémában az *l* kiesését valószínűsíthetjük a mindössze néhány korai ómagyar kori *l* nélküli forma mellett jelentkező nagyszámú *l*-ező forma alapján. A hasonló — **δ* > *l* > *gy* ~ *lgy* — hangalaki változáson átesett *hölgy* lexéma esetében ugyancsak felvetődik a kérdés, hogy vajon jogos-e az *l* betoldódásáról beszélnünk, minthogy a lexémának a korai ómagyar korban csakis *l*-ező alakjai vannak (1290: *Hyulgyz*, Cs. 2: 757, Vas vm., ősi örökség a finnugor korból, a fgr. alapalak **kašβa* vagy **kašβ₃* lehetett, TESz., TÓTH V. 2004a: 454, UEW. 116, NYIRKOS 1987: 128).

⁶³ A *boldog* elem ugyancsak ebbe a kategóriába tartozik, mivel azonban az egyetlen *l*-ező forma többszörösen átirított oklevélből való, annak az adott korszakba való sorolása igencsak kétséges (1324: *Bodughazun*, KMHsz. 1: 60–61, Baranya vm. ~ 1263/1466/1476: *Boldogazzonkezy*, Gy. 1: 224, Bács vm., valószínűleg belső keletkezésű, vö. *bódít*, *bolyong*, TESz., NYIRKOS 1987: 127).

Gy. 1: 69, Abaúj vm., a régi magyar *bocsár* 'kádár, pohárnok' foglalkozásnévből keletkezett, vö. pl. 1211: *Bocar*; EWUng., 1237–1240: *buchardionis*, FNESz.), *bölcs* (1327: *Beulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm., 1342: *Bulchy*, Gy. 1: 606, Bihar vm.; vö. 1211: *Belch* szn., ÁSz. 105, FNESz. *Bölcsipusztá*, a nevek alapjául szolgáló szn. a *bölcs* köznévből való, ennek előzménye az ótörök *bügüci, amely szabályosan *búcsi > *bűcs*⁶⁴ változáson ment keresztül, majd az *l* járulékhangként betoldódott, WOT., TESz., NYIRKOS 1987: 127–128), *Bőd* ([1200 k.]/896 u.-ra: *Beuldu*, Gy. 1: 892, Csongrád vm., talán a *bő* szóval függhet össze, lásd NYIRKOS 1987: 127–128), *hold* (1309/Cod.: *Huldualach*, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér vm. alsó része; származékszó, a *hó* 'hold, hónap' főnévből alakult kicsinyítő képzővel, TESz., EWUng., NYIRKOS 1987: 128).

2.4.3. Az *l* hang kiesésének és betoldódásának fonetikai sajátosságai

1. Az *l* hang kiesésének és betoldódásának fonetikai jellemzőire ugyancsak érdemes külön figyelmet fordítanunk, úgy tűnik ugyanis, hogy a helynév-etimológiai sajátosságok az ezen a téren megmutatkozó gyakorisági viszonyokat is nagymértékben befolyásolják.⁶⁵

Az *l* kiesése az itt vizsgált adatállományban az *lcs* hangkapcsolatban történik meg a leggyakrabban, igaz ugyan, hogy a vizsgált kategóriában igen nagy számban vannak jelen az etimológiai szempontból bizonytalanul megítélhető nevek, például *Szabolcs* (1293: *Zaboch*, Szabolcs vm., NÉMETH 1997: 169), *Ekölcs* (é. n. [1284]: *Ekeuch*, NÉMETH 1997: 69, Szabolcs vm.), *Múcsony* (1275: *Muchun*, Gy. 1: 791, Borsod vm.) (vö. BENKŐ 1957: 78–79).

Ugyancsak gyakori az *l* kiesése az *lt*, *ld* hangkapcsolatok esetében, például *Tabód* (1316: *Thobold* ~ 1330: *Taboodi*, Gy. 1: 394, Baranya vm.), *Zsibót* (1278/1318: *Sybouth*, Gy. 1: 409, Baranya vm.), ami valószínűleg az *-lt*, *-ld* végű német személynévre visszavezethető személynévi eredetű helynevek nagy számával magyarázható (vö. TÓTH V. 2004a: 460–461). Az *l* hang *t*, illetve *d* hangok előtti kiesése az általam vizsgált adatállományban ugyanakkor a fentiekben bemutatott közszavakban is bekövetkezik, pl. *holt*⁶⁶ (1321: *Houthlaturcha*, Gy. 1: 519, 539, Bereg vm.), *föld*⁶⁷ (1326/1326: *Poufeude*, Gy. 4: 693, Pilis vm., 1319: *Cheparfeude*, Gy. 1: 537, Bereg vm., 1328: *Feudvar*, Gy. 1: 302, Baranya vm.) (vö. BENKŐ 1957: 78–79, BÁRCZI 1958: 129, E. ABAFFY 2003: 302).

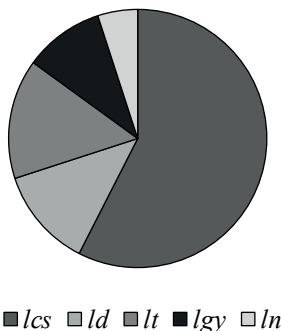
⁶⁴ A *Bőcs* ~ *Bűcs* formát ugyanakkor a korai ómagyar korban nem adathatjuk.

⁶⁵ Az itt bemutatott gyakorisági vizsgálatokhoz a nevekhez tartozó adatok számát vettem össze.

⁶⁶ Az *l*-et kiejtő formák a *holt* esetében húsz adatból két esetben fordulnak elő.

⁶⁷ Az *l*-et kiejtő formák a *föld* esetében elenyésző számban — a *föld* adatainak alig 1%-ában — vannak jelen.

Ritka az *l* hangnak az *lgy* hangkapcsolatból való kiesése, csak a *völgy*⁶⁸ lexéma esetében következik be néhány esetben (1335/1336: *Sagwegh*, Gy. 4: 291, Nógrád vm., [1283 k.]: *Tawarnucweg*, Gy. 4: 576, Pest vm.), és ugyancsak elenyésző az *l* kiesésének az *ln* hangkapcsolatban való bekövetkezése, csak *Kánó* (1283/1375: *Cano*, Gy. 2: 513, Gömör vm.) és *Béna* adatai tartoznak ide (1335/1336: *Benapataka*, Gy. 4: 210, Nógrád vm.) (vö. BÁRCZI 1958: 129, 1967/2002b: 130) (lásd a 30. ábrát).

30. ábra. Az *l* kiesésének gyakorisága a különböző hangkapcsolatokban

A fenti példák alapján látszik, hogy az *l* leggyakrabban *o*, *ö* után esik ki (lásd pl. *Tabód*, *Zsibót*, *holt*, *föld*, *völgy*), a változás ugyanakkor elszórtan felső nyelvállású (lásd *Múcsony*) magánhangzó mellett is megtörténhet (TÓTH V. 2004a: 458, vö. még BENKŐ 1957: 78, BÁRCZI 1958: 129–130, 1967/2002b: 116–117, E. ABAFFY 2003: 302).

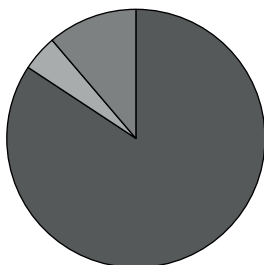
2. Az *l* betoldódásával a helynevekben — többnyire a szláv *-ovъci* helynévképző formánsnak a magyarban jobbra megfelelő *-olc* megjelenése miatt (vö. TÓTH V. 2004a: 456, KENYHERCZ 2014: 206) — leggyakrabban az *olc(s)* névvégződés esetében találkozunk, például *Barócs* (1256: *Borolch*, Gy. 1: 429, Bars vm.), *Babócsa* (1313: *Bobolcha*, Gy. 1: 275, Baranya vm.), *Szécsény* (1260: *Zelchen*, Gy. 3: 251, Hont vm.), *Daróca* ~ *Drávca* (1349: *Darolcha*, Gy. 1: 278), *Kartolc* (1349: *Kartholc*, Gy. 4: 404, Nyitra vm.), *Práznóc* (1301: *Preznolch*, Gy. 4: 447, Nyitra vm.), *Rahóca* (1323: *Roholcha*, Gy. 1: 372, Baranya vm.).

Szintén az *l* betoldódásának lehetünk tanúi néhány *ln*, például *Lipolnok* (1283, 1291, 1324: *Lypolnuk*, Gy. 4: 418, Nyitra vm., [1235–1243]/1288: *Lipulnuk*, Gy. 2: 490, Gömör vm.), *Bábolna* (1351: *Babolna*, KMHsz. 1: 40, Arad vm.), *Csanak* (1233/1416: *Cholnuk*, *Vatacholnuka*, *Cholnuch*, Gy. 3: 410, Komárom vm.)⁶⁹ és

⁶⁸ Az *l*-et kiejtő formák a *völgy* esetében is elenyésző számban — a *völgy* adatainak mindössze a 3%-ában — vannak jelen.

⁶⁹ Az *l*-et betoldó formák ugyanakkor csak ebben az átírt oklevélben adathatók.

ld hangkapcsolatot tartalmazó elem esetében, például *hód* (1284/1340: *Hold*, Gy. 1: 858, Csanád vm.)⁷⁰ (lásd a 31. ábrát).

■ *lc(s)* ■ *ld* ■ *ln*

31. ábra. Az *l* betoldódásának gyakorisága a különböző hangkapcsolatokban

Az *l* betoldódása leggyakrabban az *ó ~ o* mellett figyelhető meg. Ez a jelenség a korábban részletezett etimológiai okok miatt a helynevek esetében még gyakoribb, mint a közszavak körében (NYIRKOS 1987: 127–130, 134, TÓTH V. 2004a: 454).

2.4.4. Kronológiai sajátosságok

Az *l* kiesésének kronológiai viszonyai kapcsán különböző (bár egymásnak nem feltétlenül ellentmondó) álláspontokkal találkozunk a korábbi hangtörténeti, nyelvjárástörténeti leírásokban. BENKŐ LORÁND szerint az *l* hang kiesése a 12. században kezdődhetett (1957: 79), BÁRCZI szerint a változást igazoló adatok a 13. században jelentkeznek először (1958: 129, 1967/2002b: 116–117, 131), E. ABAFFY pedig úgy vélekedik, hogy a folyamat nagyjából a 13–14. században zajlik (2003: 302).⁷¹

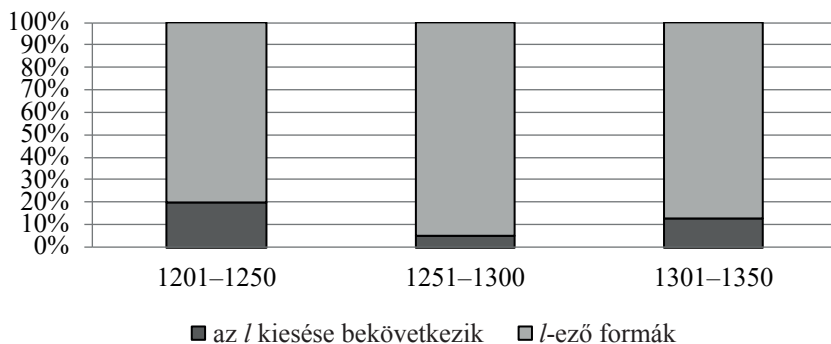
Az alábbi ábrák⁷² valóban azt mutatják, hogy mind az *l* kiesésének (pl. *Sótony* 1273: *Shuton*, Cs. 2: 793, Vas vm., *Múcsony* 1275: *Muchun*, Gy. 1: 791, Borsod vm., *Szabolcs* 1293: *Zoboch*, NÉMETH 1997: 169), mind a betoldódásának (pl. *Barócs* 1231: *Burulch*, Gy. 1: 429 ~ 1269: *Boroch*, Gy. 4: 351, Nyitra vm., *Szécsény* 1243: *Zelchen*, Gy. 3: 251, Hont vm., *Miskolc* 1279: *Myskoulch*, Gy. 1: 788, Borsod vm., *Ramocsaháza* 1283: *Romalchahaza*, NÉMETH 1997: 161) a folyamata elkezdődik a 13. században. A gyakorisági mutatók ugyanakkor azt is jelzik, hogy

⁷⁰ Az *l*-et betoldó formák a *hód* esetében az adatok 6%-ában vannak jelen.

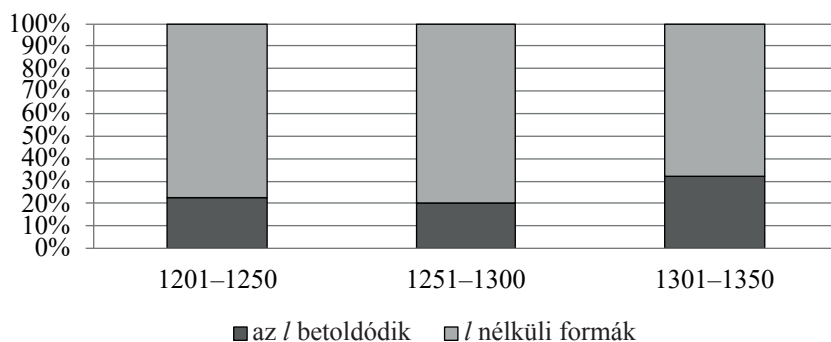
⁷¹ BENKŐ és E. ABAFFY ugyan egészen pontosan az *l* hang vokalizációjáról, és nem a kieséséről tesz ilyen megállapítást, a korábban részletezett okok miatt azonban a két változási folyamat elkülönítését nem tarthatjuk fenn.

⁷² Az itt bemutatott gyakorisági vizsgálatokhoz a nevekhez tartozó adatok számát vettem össze. A vizsgálat során az adott fél évszázados időintervallumba biztosan besorolható neveket vettem csak figyelembe.

az esetek döntő többségében nem következnek be egyik változási folyamat sem, vagyis az azonos névelemhez tartozó adatok az esetek döntő többségében az eredeti variánst mutatják.

32. ábra. Az / kiesésének kronológiai viszonyai

33. ábra. Az / betoldódásának kronológiai viszonyai

2.4.5. Területi sajátosságok

Az / kiesése nem minden nyelvjárástípusban ment végbe, így az egyes nyelvjárástípusok között nyelvjárási különbséget eredményezett (BENKŐ 1957: 79, BÁRCZI 1958: 129–130, 1967/2002b: 116–117, E. ABAFFY 2003: 302). BENKŐ LORÁND szerint bár a 14–15. században már a nyelvjárástípusok zömében az / nélküli formák voltak fölényben, az ilyen alakok leggyakrabban a nyugati részen bukkannak fel a korban (1957: 79), de az irodalmi norma korai és erős l-ezése az / nélküli adatok megjelenését gyakran megakadályozhatta (1957: 79, BÁRCZI 1967/2002b: 131). Az / inetimologikus betoldódásával keletkezett formák ugyanakkor az / vokalizációjának, illetve kiesésének lezajlását igazolják az adott nyelvjárástípusban (BENKŐ 1957: 79, BÁCZI 1958: 129, 1967/2002b: 116–117, NYIRKOS 1987: 127, E. ABAFFY 2003: 302).

Az *l* kiesése és betoldódása területiségének vizsgálatakor a szembenállást mutató helyneveket és közszavakat vizsgálom, tehát azokat az eseteket, amikor az *l*-ező és az *l* nélküli forma is adatolható a korban a nyelvterület bármely pontján.⁷³ Így tehát például a vizsgálat részét képezik az olyan nevek is, mint a *Bábolna*, ami Arad vármegyében csak *l*-ező formában, Borsod és Komárom vármegyében pedig csak *l* nélkül adatolható (1325: *Babana*, KMHsz. 1: 40, Borsod vm. ~ 1351: *Babolna*, KMHsz. 1: 40, Arad vm.). A területi különbségek feltárásához így több mint 1200 adatot vontam vizsgálatba. Az adatok eloszlását mutató abszolút és relatív⁷⁴ gyakorisági térképeken (lásd a 34., 35. ábrát) egyaránt az mutatkozik meg, hogy az *l* hang kiesése és inetimologikus betoldása a nyelvterület északi-északkeleti (pl. Borsod, Hont, Nyitra, Szatmár vármegyék), nyugati (pl. Sopron, Vas, Zala vármegyék) és déli (pl. Baranya, Bodrog, Csanád, Bács vármegyék) területeire egyaránt jellemző a korai évszázadokban. Ezzel szemben a nyelvterület középső (pl. Pest, Heves, Csongrád, Pilis vármegyékben) és keleti régióiban (pl. Kolozs, Hunyad, erdélyi Fehér vármegyékben) ez a jelenség nem látszik elterjedtnek (vö. BÁRCZI 1967/2002b: 131). Az is nyilvánvaló ugyanakkor a térképek (leginkább a relatív gyakorisági térkép) alapján, hogy az *l* kiesése és betoldódása egyik területen sem válik dominánssá az eredeti formákkal szemben (vö. BÁRCZI 1967/2002b: 116).

Végezetül ezeket a tanulságokat érdemes a nevek továbbélése szempontjából is tovább mélyítenünk, az olyan nevek ugyanis, amelyeknek a korai ómagyar kori adatai még *l*-ezőek, de napjainkban *l* nélküli formában vannak jelen, ugyancsak a segítségünkre lehetnek az *l*-et kiejtő nyelvjárások feltárásában. Ilyen nevekkel több esetben találkozunk azokon a területeken (például Borsod vármegyében kifejezetten gyakran), amelyek az *l* kiesése és betoldódása terén a korai ómagyar korban is sűrűsödési pontként jelentkeznek. Így például a *Bóta* helynév esetében csak a későbbi évszázadokban esik ki az *l*, amely hang etimologikus voltát az alapjául szolgáló személynév *l*-ező formája igazolja (1281: *Boltha*, KMHsz. 1: 64, Borsod vm., vö. 1278: *Boltha* szn., FNESz.). Hasonló módon a korai ómagyar koron túlmutató időszakban adatolhatóak az *l* nélküli formái a következő helyneveknek: *Bódva* (1317: *Boldua*, Gy. 1: 130, Abaúj vm., 1295: *Buldua*, Gy. 1: 764, Borsod vm., egy szláv **Bьldьva* folyónév átvétele, mások egy szláv **bьdьva* 'gödör' főnévre próbálják visszavezetni, TÓTH V. 2001: 30), *Bőcs* (1327: *Beulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm., a *bölcs* köznévből, lásd korábban), *Arnót* (1317: *Arnold*, Gy. 1: 753, Borsod vm., a m. *Arnold* ~ *Arnolt* szn.-ből keletkezett, vö. 1234: *Arnolth*, FNESz., Póczos 2001: 20, más feltételezés szerint az 'albán' jelentésű *arnót* szóból, vö.

---

⁷³ A szembenállást nem mutató, de valamelyik változási folyamat eredményeképpen létrejövő formák területisége ugyanakkor többnyire az itt tapasztaltakhoz hasonló sajátosságokat mutat, kivéve az *l* betoldódásával létrejövő *hold* formát (1309/Cod.: *Hulduualach*, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér vm. alsó része), ami a keleti erdélyi Fehér vármegyében bukkan fel.

⁷⁴ Relatív gyakoriságon a változást mutató (tehát *l*-et kiejtő vagy *l*-et betoldó) alakoknak — a korábbiaknak megfelelően — az eredeti formákhoz viszonyított százalékos arányát értem.

1693: *arnoltnak*, 1784 k.: *Arnolczok*, NYIRKOS 1987: 127), *Bód* (1269: *Bold*, Gy. 1: 759, Borsod vm.; vö. 1138/1329: *Bud* szn.; 1211: *Bod* szn., *Bolt* szn. és esetleg ezek képzett származékai, pl. 1138/1329: *Bodus* szn., *Buda* szn., *Budi* szn. stb., Póczos 2001: 25), *Bótrágy* (1272/476: *Boltrag*, Gy. 1: 535, Bereg vm., talán szláv eredetű szn.-ből keletkezett magyar névadással, vö. szb.-hv. *Bòljedrāg* szn., FNESz.), *Kót* (1303: *Colth*, Gy. 1: 635, Bihar vm., vö. 1212/1338/1410: *Koth*, szn. ÁSz. 468, RÁCZ A. 2007: 161, de lásd FNESz. *Kót*), *Dobóca* (1336: *Doboulcha*, Gy. 2: 494, Gömör vm., szláv eredetű, vö. szb.-hv. *Dubovica* hn., szln. *Dobovica* hn., FNESz.). Adataim között egy esetben olyan területen is felbukkan a későbbi évszázadokban *l* nélküli alak, amelyre a korai ómagyar korban ez a sajátosság kevésbé tűnik jellemzőnek: *Barót* (1224: *Boralt*, Gy. 2: 101 ~ 1600 k.: *Barot*, ETH. 2: 29, erdélyi Fehér vm. felső része, puszta személynévből magyar névadással, vö. 1300/1338: *Baruth* szn., az alapjául szolgáló személynév német eredetű, vö. régi ném. *Barolt*, *Barold* szn., FNESz., BAHLOW 1967/1980: 53).

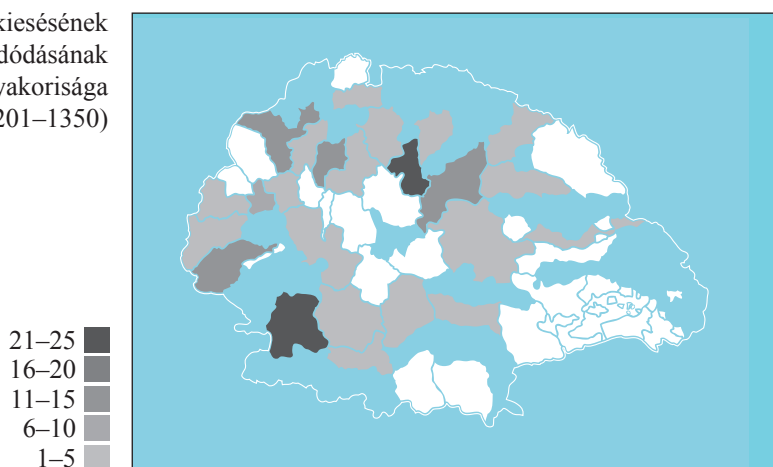
Különösen tanulságos ebből a szempontból azoknak a helynévpárokak a szemügyre vétele, amelyek a későbbi évszázadokban névhasadás útján eltérő hangalakúakká váltak. Így például a Hunyad vármegyei *Folt* és a Heves vármegyei *Fót* (1321: *Folth*, Gy. 3: 293, Hunyad vm., 1261/1271: *Folth*, Gy. 3: 93, Heves vm., a m. *fol* 'rész, darab; embercsapat' fn.-ből keletkezett, FNESz.) vagy az Arad vármegyei *Csolt* (1334–1335/Pp. Reg.: *Chold*, Gy. 1: 174, Arad vm.) és a Békés vármegyei *Csót* (1222/1550: *Cholt*, Gy. 1: 504, Békés vm.), valamint a Pilis vármegyei *Csód* (1281: *Chold*, Gy. 4: 585, 1285: *Chold*, Gy. 4: 595, Pilis vm., talán puszta szn.-ből magyar névadással, vö. 1295: *Chowlth* szn., 1212: *Chot* szn., FNESz., KISS L. 1995: 22) révén ugyancsak az mutatkozik meg, hogy a keleti területekre az ómagyar kort követő időszakban sem jellemző az *l* kiesése.

Az *l* kiesésének vizsgálata — a nyelvjárástörténeti sajátosságok részletes bemutatásán túl — véleményem szerint számos olyan alapvető összefüggésre világított rá, ami a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti elemzésekre vonatkozó általános módszertani ügyeket érint. Így például a névhasadás útján eltérő hangalakúvá váló helyneveknek a területi különbségek feltárásában játszott kiemelt szerepe arra hívta fel a figyelmet, hogy a nyelvjárástörténeti eredményekhez elengedhetetlen bizonyos jelenségek együttlátása, együtt történő elemzése. Egyes hangtani változási folyamatok párhuzamossága és azonos módon való kezelése (lásd a *völgy* és *hölgy* hangalaki változását) ugyancsak az adott elemek etimológiájának és ezen keresztül nyelvjárástörténeti sajátosságainak a vitás kérdéseiben lehet a segítségünkre. Egy-egy elem későbbi részletes hangtörténeti, nyelvjárástörténeti vizsgálatának (lásd például a *föld*, *völgy* gyakorisági viszonyait) ugyanakkor szintén nagy jelentősége lehet az adott nyelvjárástörténeti jelenség alaposabb megismerésében.

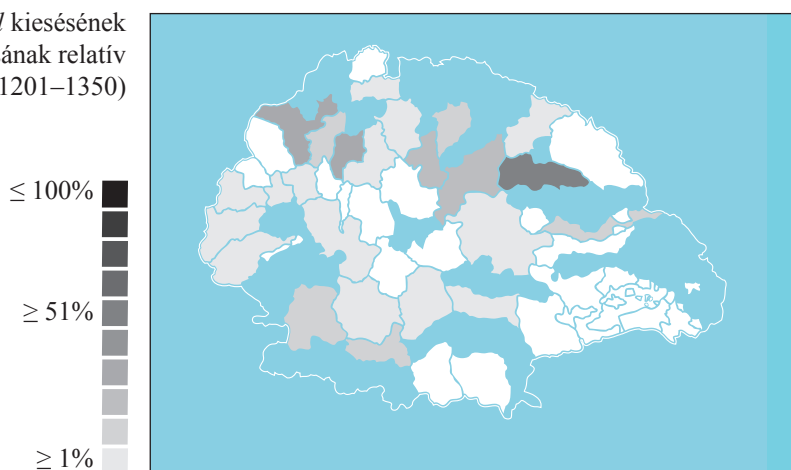
A nagy elemszámú korpuszon nyugvó nyelvjárástörténeti elemzések ugyanakkor azoknak a területeknek a vizsgálatára is visszahathatnak, amelyekre az

ilyen kutatások támaszkodnak. A gyakorisági, kronológiai elemzések például az egyes elemek etimológiai bizonytalanságaiban nyújthatnak segítséget (lásd például a *völgy l*-jére vonatkozó megállapításokat). Mindezek mellett egy-egy jelenség gyakorisági, kronológiai, nyelvjárástörténeti jellemzői (lásd például a *boldog*, *Csanak* elemek kapcsán leírtakat) a bizonytalan kronológiai státusú oklevelek adatainak megítélésében ugyancsak támpontot adhatnak.

34. ábra. Az *l* kiesésének és betoldódásának abszolút gyakorisága (1201–1350)

35. ábra. Az *l* kiesésének és betoldódásának relatív gyakorisága (1201–1350)

2.5. Az *ëü* diftongussal kapcsolatos szembenállások a korai ómagyar korban

1. A korai ómagyar korban jelen lévő, diftongusokkal kapcsolatos nyelvjárási jelenségek leírása meglehetősen sok buktatót rejt magában. A korábbi hang- és nyelvjárástörténeti leírások elképzeléseinek felülvizsgálata ennek ellenére a jelenleg rendelkezésünkre álló nagy elemszámú korai ómagyar kori adatállomány

birtokában és a legújabb nyelvtörténeti eredmények segítségével igencsak időszerű. A diftongusokkal kapcsolatos korai ómagyar kori hangtani szembenállások elemzésének lehetőségeit és korlátait egy olyan diftongus vizsgálatán keresztül igyekszem körüljárni, amely több más, korszakbeli szembenállással is kapcsolatba hozható. A kronológiai és nyelvföldrajzi elemzésekhez jelen esetben is csak azokat az adatokat használtam fel, amelyekről feltételezhető, hogy hangtani szembenállást (tehát $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{o}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{e}\ddot{i}$, $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{i}\ddot{u}$ vagy $\ddot{e}\ddot{i} > \acute{e} \sim \acute{i}$, $\ddot{i}\ddot{u} > \acute{i} \sim \acute{u}$, $\ddot{o}\ddot{u} > \acute{o} \sim \acute{u}$ kettősséget) tükröznek. A vizsgálatba bevont elemek száma így több mint 1300.

2. A fent említett változások nyelvjárási különbséget is eredményezhettek a korai ómagyar korban. Ezt egyrészt az magyarázza, hogy a szótagzáró γ a 11. században a magyar nyelvterület egyes részein még létező fonéma volt, máshol viszont diftongussá alakult, pl. 1055 (TA.): *ohut, azah, meneh*, illetve *gifnav, feu, ferteu* (BENKŐ 1957: 76, E. ABAFFY 2003: 340). Ez a helyzet azonban egyetlen nyelvjárásban is fennállt a változás időszakában. A területi különbségek kialakulásához másrészt a diftongusok elemeinek egymásrahatása vagy a réshangok kétirányú vokalizálódása is hozzájárult, ennek eredményeképpen alakult ki ugyanis az $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{o}\ddot{u}$, $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{e}\ddot{i}$ és ritkán az $\ddot{e}\ddot{u} \sim \ddot{i}\ddot{u}$ kettősség is. A diftongusok eltérő irányú monoftongizációja ($\ddot{e}\ddot{i} > \acute{e} \sim \acute{i}$, $\ddot{i}\ddot{u} > \acute{i} \sim \acute{u}$, $\ddot{o}\ddot{u} > \acute{o} \sim \acute{u}$) szintén nyelvjárási különbségekhez vezetett (BENKŐ 1957: 76).⁷⁵

Az $\ddot{e}\ddot{u}$ diftongusból labializációval leggyakrabban $\ddot{o}\ddot{u}$ keletkezett, például 1211: *Ereus* [erēüs] ~ 1380 k. *öröufsch* [öröüs] (BENKŐ 1957: 76, E. ABAFFY 2003: 341), majd az $\ddot{o}\ddot{u}$ diftongus helyébe monoftongizáció révén $\acute{o} \sim \acute{u}$ lépett, például MünchK. gabona *fot* ~ 1268: *horhfw* 'vízmosta árokfő' (E. ABAFFY 2003: 341), amely folyamat eredményeképpen az ómagyar korban megjelent nyelvünkben az $\acute{o}$ fonéma (BÁRCZI 1958: 94, 1967/2002b: 172). BÁRCZI úgy véli, hogy az $\ddot{o}\ddot{u} > \acute{o}$ változás a 13. században kezdődik, erre utal véleménye szerint az 1237-es *Tekero* és az 1285-ös *Senegetho pataka* adat (1958: 94, 1967/2002b: 172), ugyanakkor megjegyzi, hogy még a 14. század második feléből is vannak adatok az $\ddot{o}\ddot{u}$ diftongusos ejtésre (lásd erről később). BENKŐ a régi magyar diftongusrendszer monoftongizációját illetően kronológiai határokként a 12. és a 14. század közötti időszakot jelöli meg (1957: 76).

A korábbi leírások szerint abban az esetben, ha az $\acute{e}$ hang hasonítja magához az $\acute{u}$ félhangzót, az $\ddot{e}\ddot{u}$ diftongus az $\acute{u}$ delabializálódásával $\acute{e}\acute{i}$ -vé is alakulhat, majd annak monoftongizálódása révén az egyes nyelvjárásokban $\acute{e} \sim \acute{i}$ szembenállás bontakozik ki, pl. 1233/1345: *Keseleu* > 1395 k.: *kezeylej* [keselyēi] > 1342: *Keselefezek* (lásd még *besenyő, ünő, erdő, szőlő, fő*, BÁRCZI 1958: 95, E. ABAFFY 2003: 342). Így magyarázhatók az $\acute{o}$ igenévképző gyakori $\acute{e}$ változatai, például GyulS. *eleeknek*, SchlSzj. *neze, eueze*, Sermdom.: *eheze, zallas keresse*, DebrK.:

⁷⁵ Hozzá kell tennünk ehhez ugyanakkor azt is, hogy a diftongusok eltérő irányú monoftongizációja jóval túlmutat az ómagyar koron, sőt némelyik változás ezek közül a mai nyelvjárássainkban is fellelhető különbséget eredményezett (BENKŐ 1957: 76).

bewelkede (1958: 95), s e változási folyamat eredményeképpen jönnek létre a *szülő* ~ *szülé* (> *szüle*)-féle variánsok is (E. ABAFFY 2003: 342). BÁRCZI szerint az *ëü* > *ëj* változás a 12–14. században lezajló folyamat, és ezt követi az *ëj* diftongus *é* ~ *i*-vé monoftongizálódása (1958: 95, 1967/2002b: 172). Az ómagyar kor időszakára vonatkozó efféle kronológiai vélemények azonban alapos felülvizsgálatot igényelnek.

A hagyományos, lépésről lépésre bekövetkező hangváltozási folyamatokat feltételező leírások szerint az *ëü* diftongus *iü* (s végül *ü*) hanggá igen ritkán alakul, ekkor az *ë* hang hasonul az *ü*-höz. BÁRCZI és E. ABAFFY véleménye szerint az adatok arra mutatnak, hogy ilyenkor nyomatékcseré, vagyis *iü* > *iü* változás is történik. Így például a *kösöntyü* 'ékszer (nyaklánc, karkötő, csat)' (1395 k.: *kezentheu*, 1552: *kesentyüket*, 1560 k.: *kössöntyü*) vagy a *pörgettyü* (1473: *Pergethew*) esetében az *iü* diftongus *j* félhangzója palatalizálta az előtte álló *t*-t, az *ü* > *ü* változás pedig analogikusan következett be a korban monoftongizációval keletkező *ü*-k (lásd pl. *keselyü*, *keserü*) hatására (BÁRCZI 1958: 95, E. ABAFFY 2003: 342).

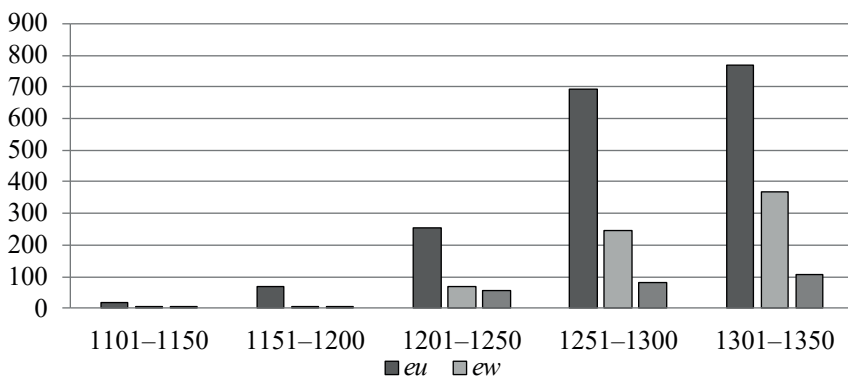
2.5.1. Helyesírás-történeti kérdések

1. Az *ëü* diftongussal kapcsolatos hang- és nyelvjárástörténeti vizsgálatok számos helyesírás-történeti akadályt gördítenek elénk: leginkább az *ëü* > *öü* > *ő* ~ *ü* változási sor konkrét adatokkal való igazolása okoz gondot. Így például az *ëü* diftongus jelölésére a kancelláriai helyesírás első (a 11. századtól 1109-ig tartó, KNIEZSA 1952: 14) korszakában szolgáló *eu* betűkapcsolat a harmadik korszakban (a tatárjárástól az Anjou-kor végéig, KNIEZSA 1952: 38) már az *ö* hang jelölésére is használatos volt (KNIEZSA 1952: 15, 39). BÁRCZI úgy látja, hogy az *eu* betűkapcsolatot ráadásul a 13. századtól a rövid *ö* jelölésére is használni kezdték (BÁRCZI 1958: 94, KNIEZSA 1952: 53). KNIEZSA pedig úgy véli, hogy az *eu*, *ew* betűkapcsolatok *ö* hangértékben való használata a 13. század 70-es éveiben jelentkezik (1952: 53). Az ilyen pontos kronológiai minősítések azonban nyilvánvalóan a vizsgálatba vont adatoktól is nagymértékben függenek. Jól mutatja ennek a megállapításnak a bizonytalanságát, hogy a KNIEZSA által ide sorolható adatok (kivéve esetleg az átíratban fennmaradt 1267/1271-es *Kerezthusfeulde*) éppen nem a 70-es évekből valók: 1269: *Banafeuld*, 1299: *Borueulg*, 1304: *Kezteulch* (1952: 53, 54).

Ugyancsak nagyon határozott kronológiai határokat feltételez KNIEZSA az ilyen jelölésű adatok használati gyakoriságát illetően akkor, amikor azt írja, hogy azok előfordulása a 14. században egyre szaporodik, s ez az írásmód a 14. század 60-as éveig leginkább csak a *föld* és a *völgy* szavakban jelentkezik (1952: 53, vö. BÁRCZI 1958: 94). Az általam vizsgált adatállományban valóban a *föld* és *völgy* szavakban a leggyakoribb ez az írásmód, az *eu*-val szintén gyakran lejegyzett *örém*, *örény*, *örvény* szavak esetében ugyanis azok etimológiája alapján a későbbi, rövid *ö*-s továbbélés ellenére sem biztos a rövid *ö*-s olvasat (lásd ehhez TESz.).

Mindez BÁRCZI szerint arra utal, hogy ekkor már az *ëü* kettőshangzóból nagyrészt *ö* lett, vagyis éppen az *eu* betűkapcsolat *ö* hangértékben való használata jelzi azt, hogy az *eu* ekkor már nem jelölt diftongust (1958: 78, 94). KNIEZSA úgy látja, hogy ugyancsak a változás lezajlását mutatja az, hogy a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában (tehát a tatárjárás utáni időszakban) a korábbi diftongusok helyén *o*-kat kezdenek írni (1952: 52, vö. BÁRCZI 1967/2002b: 172). Az általam vizsgált állományban azonban mindössze néhány *o*-val írott adat szerepel *ö* hangértékben, pl. 1331: *Ekeemzo* Maiori, Gy. 3: 552, Küküllő vm., 1335: *Jeno*, Gy. 4: 524, Pest vm., 1359: *Reuyeno*, Gy. 4: 524, Pest vm., 1306: *Besseno*, Gy. 4: 605, Pilis vm.), s ezek jobbára a 14. századból valók.

Az *ëü* diftongust a 12. századtól már biztosan jelölhette az *eu* mellett az *ev* és az *ew* is.⁷⁶ Ha elfogadjuk fogódzóként azt a feltételezést, mely szerint az *eu* betűkapcsolat *ö* hangértékben való használata az *ëü* diftongus monoftongizálódásának lezajlását mutatja, a kancelláriai helyesírás harmadik korszakában az *ev* és az *ew* — az *eu*-hoz hasonlóan — jelölhet *ö*, *ő* hangokat is, minthogy az *ëü* diftongus monoftongizálódása a korábbi megállapítások szerint ekkorra nagyjából már lezajlott (vö. KNIEZSA 1952: 36, 39, 53, 78). Ez utóbbi kérdés lezárásától eltekintve, pusztán az *eu*, *ew*, *ev* betűkapcsolatok hangértéktől független gyakorisági viszonyait mutatja a 36. ábra az általam vizsgált adatállományban.

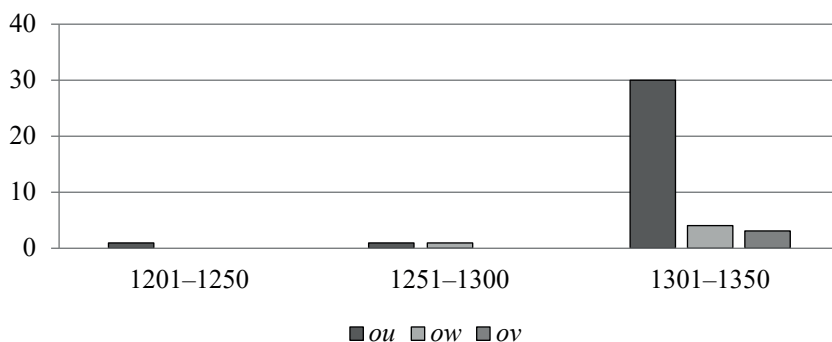
36. ábra. Az *eu*, *ew*, *ev* betűkapcsolatok használatának kronológiai viszonyai a korai ómagyar korban

2. Az *ëü* > *öü* változás lezajlását ugyancsak igen kevés példán tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni. Talán *öü* hangértékűek a kancelláriai helyesírás második korszakából a következő, BÁRCZI által említett adatokban az *ou*, *ov* betűkapcsolatok: 1237: *Erous*, *Tekerov*, *Kerdou* (KNIEZSA 1952: 24, BÁRCZI 1958: 94). A kan-

⁷⁶ KNIEZSA szerint az *ëü* diftongust az *ev* már a kancelláriai helyesírás első korszakában is jelölhette, az *ëü* *ew*-vel való jelölése viszont valamivel későbbi, mint az *eu*-s és az *ev*-s jelölés, csak a kancelláriai helyesírás második korszakában, vagyis a 12. század elejétől jelentkezik (1952: 18, 103, 105).

celláriai helyesírás harmadik (a tatárjárástól az Anjou-kor végéig tartó) korszakában azonban KNEIÉZSA szerint már a hosszú *ő*-t is jelölheti az *ou*, *ow* betűkapcsolat (1952: 52), így — ha elfogadjuk a fenti megállapítást — kronológiai okok miatt a BÁRCZI szerint *öü*-ként olvasható *ou*, *ow* betűkapcsolatok hangértéke sem egyértelmű néhány általa említett adatban (1268: *Gyrowbukur*, 1279: *Erdoufalva*, 1297: *Zeolous*, 1346: *Homorowtetow*, 1958: 94). Még kevésbé érthetünk egyet BÁRCZINAK azzal a vélekedésével, mely szerint az *öü* kimutatása azért is ütközik akadályokba, mert az *eu*, *ew* betűkapcsolatok az *ëü* mellett sokáig (a 16. század második feléig) az *öü*-t, sőt az *ő*-t is jelölik (1958: 94), az *öü* diftongus *eu*, *ew* betűkapcsolatokkal való jelölésére KNEIÉZSA munkájában nem is találunk utalást (1952).

BÁRCZI megjegyzi, hogy még a 14. század második feléből is vannak adatok az *öü* diftongusos ejtésre (pl. KönSzj.: *Bōw*, *Örōsch*, BesztSzj.: *vow*, *gyrow*, *gyrou fa*) (1958: 95, 1967/2002b: 172). Hozzá kell tennünk azonban, hogy KNEIÉZSA véleménye szerint a Königsbergi Szójegyzék *ōw* betűkapcsolatai *ō* (*ö*) hangértékűek (1952: 95, 96), s a Besztercei Szójegyzék *ow*, *ou* jelölései kapcsán ugyancsak az *ō* hangértéket tartja valószínűnek (1952: 89, 91). Abban a kérdésben ráadásul, hogy az *ou*, *ow*, *ov* betűkapcsolatok mikor állnak az egyes adatokban *öü* és *ō* hangértékben, még az a támpont sem áll a rendelkezésünkre, amely szerint amikortól az adott betűkapcsolat rövid *ō* hangot is jelölhet, már biztosan nem jelöl diftongust (lásd az *eu*, *ew*, *ev* kapcsán leírtakat). Mindezt figyelembe véve ezért az általam vizsgált adatállományból mindössze az *ou*, *ow*, *ov* betűkapcsolatok *öü* és *ō* hangértékben való gyakorisági viszonyait mutatom be (lásd a 37. ábrát)⁷⁷.

37. ábra. Az *ou*, *ow*, *ov* betűkapcsolatok (palatális hangértékben való) használatának kronológiai viszonyai a korai ómagyar korban

⁷⁷ A 13. század előtti időszakból mindössze egy, kronológiailag igen bizonytalanul megítélhető adatban lelhető fel az *ou* betűkapcsolat ilyen hangértékben: 1113/1246/1410: *Zoulous* (Gy. 4: 471, Nyitra vm.).

2.5.2. Keletkezéstörténeti háttér

1. Mindezeket a bizonytalanságokat szem előtt tartva az *ëü* diftongussal kapcsolatos feltételezéseket csak nagyon óvatosan és számos fogódzó bevonásával tudjuk megfogalmazni. A változások lezajlására tehát maguknak a történeti adatoknak és a helyesírás-történeti problémáknak a figyelembevételével mellett az egyes elemek etimológiája és későbbi továbbélése enged csak következtetni. Ezzel együtt is fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a diftongusos formák feltételezése az adott elemek esetében különböző valószínűségű, s az egyes stádiumokat a helyesírási bizonytalanság és az adatok gyakori hiánya miatt ráadásul nem is minden esetben tudjuk kimutatni. Annál is inkább így van ez, mivel a hangváltozások bekövetkezése nem is feltétlenül fokozatosan, egy-egy képzési mozzanat egymást követő módosulásával történt meg (lásd ehhez KIS 2014: 103, 2019: 61, BÁBA 2021: 30–31).

2.1. A legnagyobb valószínűséggel abban az esetben feltételezhetjük a diftongusos formák egykori meglétét, ha az adott elem etimológiája erre mutat, a történeti adatok között van diftongusra utaló kettősbetűs lejegyzés, s az adott elem adatolható a későbbiekben hosszú magánhangzós formában.

2.1.1. Az *ëü* > (*öü* >) *õ* ~ *ü* változás kapcsán viszonylag nagy valószínűséggel gyaníthatunk diftongust az olyan helynevek adataiban, ahol az adott etimon tartalmazott egykor *γ*, *β*, *ν* vagy esetleg *χ* hangot (a) akár szótagzáró, (b) akár intervokális helyzetben, illetve azokban az esetekben, c) ha a török szövegi *-k*, *-g*, *-q* hangokból (*γ*-n keresztül), d) vagy az idegen nyelvi *ν*-ből hanghelyettesítéssel keletkezett az *ü*. Mivel azonban annak megítélésére semmiféle fogódzónk nincsen, hogy az ilyen módon kialakult diftongusok vajon jelen lehettek-e még a helynévi adatainkban is, vagy a kettősbetűs lejegyzések pusztán helyesírási konzervativizmusnak tekinthetők, a jelen megállapítások is csak óvatos feltételezéseként kezelhetők.

a) **Előzmény: szótagzáró réshang.** A puszta személynévből (vö. 1254: *Beuu* szn., 1289: *Bev* szn., [1228]1238: *Bu* szn. ÁSz., FNESz.) magyar névadással keletkezett *Bő* (1156: *Beu*, Gy. 4: 361, Nyitra vm. ~ 1198 Pp./Pp.: *Buu*, Gy. 1: 714, Bodrog vm.) és az összetett személynévből keletkezett *Itebő* helynevekben (1333–1335/PR.: *Itebew* ~ 1240/1383: *Itebw*, Gy. 3: 316, Keve vm.) az egykori diftongus jelenlétét az azok alapjául végső soron szolgáló *bő* köznévi etimológiája alapján feltételezhetjük, amely szerint a lexéma szótagzáró helyzetben eredetileg réshangot tartalmazhatott (*bő* < *beü* < **beγ* < **bäγ*, WOT.). Ugyanezen okból gyaníthatunk diftongust a régi magyar *Bő* személynév származékából (vö. 1236: *Bevnye* szn., FNESz.) alakult *Bőny* helynév (1349: *Beun*, KMHsz. 1: 66, Baranya vm. ~ 1300: *Buun*, Gy. 2: 583, Győr vm.) etimójában is (FNESz. *Bő*, *Bőnyrétalap*, *Alsóittebe*).

A közzsót tartalmazó vagy közzsói előzményre visszavezethető helynevek kapcsán ugyancsak a közzszavak etimonjai lehetnek a segítségünkre annak eldöntésében, hogy az adott elemről feltételezhetjük-e az egykori diftongusos ejtést. A diftongus előzményeül szolgáló szótagzáró helyzetbeli spiráns az etimon tövében következtethető ki például az ótörök eredetű *besenyő* (1214: *Beseneu*, KMHsz. 1: 54–55, Bars vm. ~ 1306: *Besseno*, Gy. 4: 605, Pilis vm.) esetében, ahol a magyarba került alapalak a *bešeneγ lehetett (WOT., TESz.), vagy az ugyancsak ótörök eredetű *szőlő* lexémában, illetve ennek *szőlős* származékában (1295: *Seleumal*, Gy. 3: 42, Heves vm. ~ 1113/1246/1410: *Zoulous*, Gy. 4: 471, Nyitra vm. ~ 1312: *Selus*, Gy. 1: 478, Bars vm.), ahol a magyarba került alak valószínűleg a *šiläγ, *šidläγ vagy *šeley volt (TESz., WOT.). Szintén a szótagzáró spiráns egykori feltételezhető jelenléte alapján gyaníthatjuk az ősi eredetű *fő* (1086: *Seesecfehe*,⁷⁸ Gy. 2: 579, Győr vm. ~ 1270/1272: *Bykfēv*, Gy. 1: 40, 82, 83, Abaúj vm. ~ 1335: *Karasofw*, Gy. 3: 489, Krassó vm.) elem kapcsán az egykori diftongusos ejtést, a *fő* ~ *feje* tövátalakok ugyanis az ómagyar *feγ* alak különböző töbéli helyzetekben való fejlődésének eredményei lehetnek (TESz.).

Az ide sorolható nevek jelentős hányadában a helynév alapjául szolgáló közzsó melléknévi igenévképzős volta árulkodik a diftongus egykori lehetséges meglétéről. Az *-ó/-ő* melléknévi igenévképző ugyanis több finnugor igenévképzői előzményből (**-k* és **-p*) alakult; amely alapnyelvi képzők az ősmagyar kor végére *-γ*, illetve *-β* hangalakúvá váltak (TESz. *erdő*, ZAICZ 2006), s az *-ű* igenévképző előzményei ugyancsak az ősmagyar kori *γ* ~ *β* hangok voltak (TESz. *keserű*).

Az *erdő* például (1272>1344: *Erdeufalua* ~ 1279: *Erdoufolua*, KMHsz. 1: 92, Abaúj vm. ~ 1331: *Feketwerdw*, Gy. 3: 325, Kolozs vm.) az *ered* igéből (TESz.), a *fertő* (1055: *Harmu ferteu*, Gy. 4: 432, Fejér vm. ~ 1317: *Fertow*, Gy. 4: 158, Moson vm. ~ 1317: *Ferthu*, Gy. 4: 158, Moson vm.) a **fert-* ige-tövből (TESz.), a *mező* (1330: *Nyrmezew*, Gy. 2: 176, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1347: *Belmezow*, KMHsz. 1: 51, Bihar vm. ~ 1331: *Ekeemezo* Maiori, Gy. 3: 552, Küküllő vm.) a *mez-* alapszóból (TESz., ZAICZ 2006), a *Körű* helynév (1326: *Kereu* ~ 1245: *Curu*, Heves vm., Gy. 3: 110) nagy valószínűség szerint a magyar **ker-* ~ **kör-* igéből (JUHÁSZ 1979: 445–455),⁷⁹ a *Szekcső* (1349: *Zekcheu*, *Zekchou* ~ 1345: *Zekchu*, KMHsz. 1: 253, Baranya vm.) a magyar *szökik* ige gyakorító képzős *szökös* származékából (FNESz.), a *Csergőd* (1336: *Chergewd* ~ 1313: *Chergoud*, Gy. 2: 137, erdélyi Fehér vm. alsó része) a magyar *csörög* (~ *csurog*) ige folyamatos melléknévi igenevéből (FNESz.), a *keserű* (1318: *Kesereu*, Gy. 1: 633, Bihar vm. ~ 1284: *Keseru*, Gy. 1: 633, Bihar vm.) a *keser-* alapszóból alakult (TESz.).

⁷⁸ A TESz. szerint az eredeti szóvégi *γ* a TA. *fehe* alakjában még szerepel: ez alapján az 1086-os adatról is ugyanezt feltételezhetjük (vö. HOFFMANN 2010a: 141, de lásd BÁRCZI 1951: 39, 117).

⁷⁹ Más feltevések szerint a helynév alapjául szolgáló személynév talán összefügg a régi török *Kürü* személynévvel és a *kür* 'bátor, merész' ótörök közzszóval (vö. 1459: *Kwre* csn., FNESz.).

Bizonyos elemekről névszóképzős voltuk alapján feltételezhetjük, hogy valaha diftongussal álltak, így például az *elő* (1326: *Eleu* ~ 1344: *Elo*, Gy. 4: 381, Nyitra vm.) származékszó szóvégi (feltehetően névszóképző funkciójú) hangja valószínűleg finnugor *-m előzményre, s talán abból kialakuló réshangra megy vissza (TESz., vö. BENKŐ 1980: 293, UEW. 72, ZAICZ 2006), a *felső* (1336: *Felseupanith*, Gy. 2: 532, Gömör vm. ~ 1326: *Fulswpalathka*, Gy. 3: 366, Kolozs vm.) származékszóban adatható -ső képző pedig legvalószínűbben az -s képzőből és az eredetileg ugyancsak réshangot tartalmazó -ó/-ő melléknévképzőből alakult (SZEFGŰ 1991: 209, TESz., ZAICZ 2006).

b) Előzmény: intervokális réshang. Szintén az egykori diftongus jelenlétére utalhatnak a pusztai személynévi eredetű *Gyűd* (1274: *Gvyudteluke*, Gy. 2: 164, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1273: *Geud* ~ [1237–1240]: *Guud*, Győr vm., Gy. 2: 600) és *Csősz* (1289/1291: *Cheuzteluk*, Gy. 1: 295, Baranya vm. ~ 1276: *Chuuz*, Gy. 2: 358, Fejér vm.) helynevek személynévi előzményei (vö. 1138/1329: *Geudí* szn., ennek töve a *Győ* szn., vö. 1138/1329: *Geu* szn.; 1307: *Cheuz* szn., FNESz.). Ezek a személynevek ugyanis olyan török eredetű közszavakra vezethetők vissza, amelyek intervokális helyzetben eredetileg réshangot tartalmazhattak. A *Gyűd* alapjául szolgáló személynév előzménye egy ötörök méltoságnévnek iráni változatán nyugvó, kazár közvetítésű *ǰewü*, *ǰewi* alakja lehetett (FNESz. *Mária-gyűd*, *Algyő*, BERTA 1991: 26), a *Csősz* személynévi etimonja pedig a magyar *csősz* foglalkozásnévből származik, ami a magyarba a török nyelvekből került (vö. csag. *čavuš* 'törvényszolga, felügyelő, rendőri szolga', oszm. *çavuş* 'tizedes, előmunkás, régi ajtónálló, a szultán rendelkezéseit kihirdető testőrtiszt', FNESz., nyugati ötörök *čäwiš > m. *čäüš*, WOT.). A *Técső* helynév (1336: *Thechew* ~ 1308/XIV.: *Thecu*, Gy. 4: 128, Máramaros vm.) szintén pusztai személynévből alakult magyar névadással (vö. 1211: *Tecu* szn.), s az alapjául szolgáló személynév a régi magyar *Técs* személynévnek a kicsinyítő-becéző képzős származéka, az -ó/-ő kicsinyítő képző pedig ugyancsak a *γ*, *β* hangokra vezethető vissza (vö. 1219/1320: *Thecz* szn., FNESz., SZEFGŰ 1991: 204, ZAICZ 2006). Ez utóbbi példa azonban talán még az előzőeknél is hívebben illusztrálja azt a bizonytalanságot, amit a réshangok vokalizációjának kronológiai bizonytalansága teremt.

A közszt tartalmazó vagy közszo előzményre visszavezethető helynevek körében ugyancsak előfordul, hogy a közszo eredetileg intervokális helyzetben réshangot tartalmazhatott. Így például *bölcs* közszavunk (1327: *Beulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm. ~ 1323>1342: *Bulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm.) az ötörök *büȳüči alakra (WOT., TESz.), az ugyancsak ötörök eredetű *szűcs* (1327: *Zeuch* ~ *Zuuch*, Gy. 3: 138, Heves vm.) a *šiyüči, *šiyiči vagy *šiyči alakra vezethető vissza (TESz., WOT.). Az ősi eredetű *kő* (1243/1335: *Leankeo*, Gy. 2: 461, Gömör vm. ~ 1193: *Hygiskeu*, Gy. 2: 208, 236, Esztergom vm. ~ 1325: *Solumkow*, Gy. 1: 662, Bihar vm. ~ 1300: *Bolduaku*, Gy. 1: 70, Abaúj vm.) kapcsán szintén joggal merül fel

az egykori diftongusos ejtés lehetősége, mivel a finnugor alapalak valószínűleg a *kiβe lehetett (TESz., UEW. 163).

c) Előzmény: török szóvégi -k, -g, -q. Bizonyos helynevek etimonjában a török szóvégi -k, -g, -q hangok alapján következtethetünk arra, hogy azok eredetileg diftongussal álltak, a török szóvégi -k, -g, -q hangokból (-γ-n keresztül) ugyanis *ü* hang, s ezáltal diftongus keletkezhetett. A *Jenő* helynév például (1282: *Ineu*, Gy. 4: 254, Nógrád vm. ~ 1335: *Jeno*, Gy. 4: 524, Pest vm. ~ 1324/1325: *Borusyenw*, Gy. 4: 640, Pilis vm.) az ómagyar *Jenő* törzsnévből származik, ami BERTA ÁRPÁD szerint eredetileg 'oldal(t) lévő' törzs' jelentésű volt, és a köztörök eredetű *Yänäk formából való, s a török szóvégi *-k spirantizációval -γ-vel került a magyarba (1991: 24, 26) (lásd még NÉMETH Gy. 1930: 261, FNESz.). Az *Üllő* helynév személynévi etimonja mögött ugyancsak egy törökségi *ilig* vagy *élig* 'uralkodó, fejedelem' jelentésű közsztót feltételezhetünk (1332: *Illev* ~ 1318: *Vllw*, Gy. 4: 562, Pest vm.) (vö. 1252: *Yllw* szn., FNESz., MEZŐ-NÉMETH 1972: 44).

d) Előzmény: idegen nyelvi v. Az idegen nyelvi v-ből hanghelyettesítéssel keletkező *ü*-t csak néhány bizonytalan esetben feltételezhetjük. A *kőrös* ~ régi népnyelvi *kőrös* fanévből alakult *Kőrös* helynév (1307: *Keurus*, Gy. 1: 897, Csongrád vm. ~ 1298/1350: *Kurus*, Gy. 3: 153, 187, Hont vm.) ótörök *kevríč alakból való eredeztetése például utalhat az idegen nyelvi v hangnak a magyarban *ü*-vé való alakulására (FNESz., WOT.). A *Pelsőc* jövevény helynév kapcsán viszont a szláv etimon v-je arra enged ugyan következtetni, hogy az adatokban meglévő kettősbetűs jelölés tükrözhet diftongusos ejtést (1258/1336/1430: *Pleseuch*, Gömör vm. ~ 1243/1335: *Plesuch*, Gömör vm., Gy. 2: 532) (vö. szb.-hv. *Plišivac* hn., blg. *Плешивец* hn., szlk. *Plešivec*, FNESz.), azoknak a szláv eredetű helyneveknek a mintájára azonban, amelyek esetében a szláv -*ovъci* helynévképzőnek a magyarban -*óc* (-*olc*) formák felelnek meg (KENYHERCZ 2014: 206), a *Pelsőc* helynévben is feltehetjük a szláv helynévformánsnak a magyarban -*óc*-ként való megjelenését.

2.1.2. Az *ëü* > (*ëj*) > *i* ~ *é* változást szintén leginkább az olyan helynevek adataiban feltételezhetjük, ahol az adott etimon tartalmazott egykor *γ*, *β*, *ν* vagy esetleg *χ* hangot (a) akár szótagzáró, (b) akár intervokális helyzetben. Előfordul ugyanakkor az is, hogy (c) a diftongus idegen nyelvi átvétellel került a magyarba.

a) Előzmény: szótagzáró réshang. A szótagzáró réshang vokalizálódásával keletkező diftongust s annak (*ëj*) > *i* ~ *é*-vé való alakulását a közszoói eredetű vagy közsztót tartalmazó helynevek adataiban gyaníthatjuk igen gyakran. Ezekben az adatokban azonban a szótagzáró helyzet révén az *ëj* diftongusos és a birtokos személyjeles formák (vö. KOROMPAY 1991: 273–274) elkülönítése még a szövegkörnyezet figyelembevételével is nehézkes. Ha pedig az egyes közszoók továbbélését próbáljuk fogódzóként használni a kérdés tisztázásában, azt tapasztal-

taljuk, hogy azok a korai ómagyar korban és akár napjainkban is adathatók hosszú magánhangzós formában, tehát a diftongusos ejtést ennek a szempontnak a figyelembevételével sem zárhatjuk ki.

A korai ómagyar kori kettősbetűs lejegyzések s a diftongusból feltehetően kialakuló hosszú magánhangzós formák ómagyar kori és későbbi jelenléte miatt felvetődhet az egykori *ĕj* diftongusos ejtés (és persze a birtokos személyjeles forma is) például az olyan török eredetű elemek esetében, mint a *besenyő* (1214: *Beseneu*, KMHsz. 1: 54–55, Bars vm. ~ 1211: *Beseneytu*, BÁRCZI 1958: 95 ~ 1209 P.: *Bescene*, Gy. 1: 435, Bars vm.) (etimológiáját lásd fentebb) és a *szőlő* (1295: *Seleumal*, Gy. 3: 42, Heves vm. ~ 1336: *Kukenius zeley*, BÁRCZI 1958: 95 ~ 1320: *Pouszelehelye*, OklSz., vö. 1410: *Hasartoszelee*, OklSz., *szélé*, Kupuszina, FKNT.) (etimológiáját lásd fentebb). Az ősi eredetű *fő* kapcsán pedig nemcsak a birtokos személyjeles *feje*, hanem a *fej* olvasat is valószínűsíthető az esetleg felmerülő *ĕj* diftongusos olvasat mellett. Ez utóbbi elképzelést erősítik mégis a korai és a kései ómagyar korban egyaránt adatható, diftongusos előzményre utaló *é-ző* formák (1270/1272: *Bykfēv*, Abaúj vm. ~ 1347: *Fulniresfey*, Doboka vm. ~ 1231: *Sciluasfee*, 1254: *Sidfy*, 1318: *Chormosnasfee*, 1440 k.: *heriosvelgfe*, 1467: *Lygethfee*, 1555: *fee*, OklSz.) (etimológiáját lásd fentebb).

A melléknévi igenévképzős *erdő* (1261/1271: *Fueneserdeuzatona*, Gy. 3: 39, 118, Heves vm. ~ 1261/1323: *Feueneserdeyzatuna*, Gy. 3: 118, Heves vm. ~ 1329/1332/1343: *Palataerde*, Gy. 1: 835, 849, Csanád vm. ~ 1278/XVIII.: *Erdizadkezi*, Gy. 1: 180, Arad vm., vö. *erdé*, Lészped, Moldva–Dunántúl, FKNT.) (etimológiáját lásd fentebb), *fertő* (1055: *Harmu ferteu*, Gy. 4: 432, Fejér vm. ~ 1327: *Zoochferteu*, pisc., OklSz. 242 ~ 1281: *Ferte*, Gy. 4: 537, Pest vm.) (etimológiáját lásd fentebb), *keserű* (1318: *Kesereu*, Gy. 1: 633, Bihar vm. ~ 1228: *Keserey*, BÁRCZI 1958: 95, vö. 1464: *Kewsere*, OklSz.) (etimológiáját lásd fentebb), *Lövő* (1319: *Lewew*, Gy. 1: 786, Borsod vm. ~ 1323/1446: *Luwey*, Gy. 1: 786, Borsod vm., vö. 1421: *Lewe*, 1463: *Lewe*, 1488: *Wadlewe*, OklSz.) (a magyar *lő* ige folyamatos melléknévi igenevéből, FNEsz.) és *mező* (1330: *Nyrmezew*, Gy. 2: 176, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1206: *cuhnamezei*, OklSz. 654, 1231/1397: *Cukynmezey*, OklSz. 654 ~ 1331/1347: *Spanmeze*, Gy. 2: 511, Gömör vm., vö. *mezé*, Lészped–Dunántúl, Kupuszina,⁸⁰ FKNT.) (etimológiáját lásd fentebb) esetében ugyancsak a kettősbetűs lejegyzések és a későbbi, *é-ző* továbbélések alapján merülhet fel az egykori *ĕj* diftongus jelenlétének a gyanúja.

A névszóképzős *felső* (1336: *Felseupanith*, Gy. 2: 532, Gömör vm. ~ 1256/1284//1572: *Felsytethey*, Gy. 1: 675, Bihar vm.) (etimológiáját lásd fentebb) és *fekete* (1268: *Feketeuholm*, Gy. 1: 828, Brassó vm. ~ 1086/12. sz.: *Feketeydi*,

---

⁸⁰ A kupuszinai *é-ző* formák kialakulásához azonban — ahogyan arra már a korábbiakban is utaltam — az is hozzájárulhatott, hogy a labiális palatális magánhangzók a település nyelvváltozatából igen sokáig hiányoztak (FODOR 2001: 330).

BENKŐ 1957: 76 ~ [1292–1297]: *Fekethy*, Gy. 1: 302, Baranya vm.) (-*te* ~ -*tő* eleme egy -*t* + -*é* ~ -*ő* elemekből álló névszóképzőbokor, TESz., Z_{AICZ} 2006)⁸¹ kapcsán ugyancsak a hosszú magánhangzós, *i*-zű formák utalhatnak az egykori *ĕj* diftongusos ejtésre.

b) Előzmény: intervokális réshang. Réshang intervokális helyzetben történő kiesésével alakulhatott a *bölcs* közsavunk *ĕü* > *ĕj* diftongusos formája (1327: *Beulch*, Gy. 1: 71, Abaúj vm. ~ 1280: *Beylch*, Gy. 4: 258, Nógrád vm.) (etimológiáját lásd fentebb).

c) Előzmény: idegen nyelvi diftongus. A személynévi eredetű *Ellős* ~ *Ellés* esetében (1330: *Elleus*, Gy. 1: 895, Csongrád vm. ~ 1326>1349: *Ellesfalua*, Gy. 1: 177, Arad vm.) az idegen nyelvből való átvétellel nyelvünkbe kerülő diftongust feltételezhetjük, a helynév alapjául szolgáló személynév (vö. 1327: *Elleus* szn., 1219/1550: *Echileus* szn.) előzménye ugyanis valószínűsíthetően a latin *Achilleus* személynév (FNESz. *Üllés*, *Elyüs*).

2.1.3. Az *ĕü* > *iü* változást ugyancsak azokban az esetekben feltételezhetjük, ahol az adott etimon tartalmazott egykor *γ*, *β*, *ν* vagy esetleg *χ* hangot.

A szótagzáró réshang vokalizálódásával kialakuló *ĕü*-s, majd *iü*-s diftongusos ejtést a közsót tartalmazó helynevek körében a *fő* (1270/1272: *Bykfev*, Gy. 1: 40, 82, 83, Abaúj vm. ~ 1331: *Zigethfiu*, Gy. 2: 441, Fejér vm. ~ 1335: *Karasofw*, Gy. 3: 489, Krassó vm.) (etimológiáját lásd fentebb) és a *fekete* adatai mutatják (1268: *Feketeuholm*, Gy. 1: 828, Brassó vm. ~ 1269/1270: *Feketyuholm*, Gy. 1: 828, Brassó vm. ~ 1269/1272/1355: *Feketuholm*, Gy. 1: 828, Brassó vm.) (etimológiáját lásd fentebb).

2.2. Kevésbé lehetünk meggyőződve a diftongus korai ómagyar kori jelenlétéről azokban az esetekben, amelyekben az adott elem etimológiája nem mutatja meggyőzően a diftongusos ejtés előzményét, és a diftongus egykori jelenléte legfeljebb csak a kettősbetűs lejegyzés, valamint az adott elem későbbi, hosszú magánhangzós továbbélése alapján feltételezhető.

Így van ez például a személynévi eredetű, pusztai személynévből keletkező *Gőd* (1266/1269: *Geud*, Moson vm. ~ [1267 k.]: *Guud*, Moson vm., Gy. 4: 149) (vö. 1211: *Gud*, *Gueud* szn., FNESz. *Göd*), *Décs* (1263: *Kusdeuch*, Gy. 4: 371, Nyitra vm. ~ 1349: *Dywch*, Gy. 4: 371, Nyitra vm.) (vö. 1270–1290: *Deech*, szn., FNESz. *Décskelecsény*), *Sőreg* (1272: *Seurug*, Gy. 4: 461, Nyitra vm. ~ 1250: *Sureg*, Gy. 2: 548, Gömör vm.) (a m. *sőreg* 'a tokfélék családjába tartozó hal' főnév-

---

⁸¹ BÁRCZI a *fekete* közszó kapcsán felveti, hogy mivel annak *ĕj*-re utaló adatai régebbiek és gyakoribbak is, mint az *ĕü*-sek, azok nem az *ĕj* delabializációja eredményeképpen, hanem az ősmagyar szóvégi *γ* kétirányú (*ü*-s és *i*-s) fejlődésével jöttek létre. Ezt a feltételezést azonban a jelenleg rendelkezésünkre álló adatokkal nem tudjuk igazolni, mivel a néhány korai, *ĕj*-re utaló vagy arra visszavezethető adat után (1055: *fekete*, 1086/XII–XIII. sz.: *Feketyedi*, 1211: *Fekethereh*) (1958: 95) a 13. század közepétől már kiegyenlítettek az arányok.

ből keletkezhetett, valószínűleg személynévi használaton keresztül, FNESz. *Sőregpuszta*), *Gyömrő* ([1271]: *Gem(er)ey*, Pest vm. ~ 1279: *Gemereu*, Gy. 4: 520, Pest vm.) (FNESz. *Gömör*) és *Tényő* (1233: *Teney* ~ 1233: *Teneu* ~ [1237–1240]: *Thuno*, Gy. 2: 638, Győr vm.) (vö. 1276/1327: *Theneu* szn., FNESz.) esetében.⁸²

A szláv helynévre visszamenő *Lédec* (1253: *Leuduch* ~ *Leduch*, Gy. 1: 457, Bars vm.) (vö. szlk. *Ladice*, a tövében az összl. *lędo 'irtványföld' rejlik, FNESz., TÓTH V. 2001b: 212–213) etimológiája alapján ugyancsak nem lehetünk biztosak abban, hogy a kettősbetűs lejegyzések diftongusos formákat tükröznek.

A helynevekben közszóként adatolható *fenyő* etimológiája szintén nem utal egyértelműen a korai ómagyar kori diftongusos ejtésre (1075/+1124/+1217: *Feniosauicza*, Gy. 1: 413, 443, 482, Bars vm. ~ 1299/1369/1571: *fenyw*, Gy. 2: 102, 159, erdélyi Fehér vm. alsó része ~ 1328: *Feneumal*, Gy. 4: 585, Pilis vm.), a szó eredetét illetően ugyanis csak annyit tudunk, hogy a származékszó alapszava feltehetően ősi örökség a finnugor korból, s a szóvégi magánhangzó valószínűleg képzőelem (TESz., UEW. 416). A *Gesztőgy* helynév kapcsán (1209 P.: *Gesteuge*, Bars vm. ~ 1323: *Kestog*, Bars vm., Gy. 1: 444), amely a *Geszt* helynévvel tartozhat össze etimológiailag, s az annak alapjául szolgáló *geszt* 'gyümölcs fás héja' főnév *-gy* helynévképzős származéka lehet (TÓTH V. 2001b: 198), az *-ő* elem eredetét illetően ugyancsak nincsenek jelenleg ismereteink.

2.3. A diftongus egykori meglétét abban az esetben feltételezhetjük a legkisebb bizonyossággal, ha az adott elem etimológiája ismeretlen, például *Cserő* (1325/1347: *Cherukezy* ~ 1337: *Cherewkuzy*, Gy. 3: 77, Heves vm.), *Elbő* (1226: *Elbeu* ~ 1221: *Elbu*, Komárom vm., Gy. 3: 446), *gyepű* (1349: *Zoltangypew*, Gy. 2: 202, erdélyi Fehér vármegye felső része ~ 1326: *Gepuserdeu*, Gy. 2: 44, 89, Doboka vm.) (TESz.), *Gyírő* (1268/1347: *gyrewbukur* ~ *gyrowbukur*, Gy. 3: 458, Komárom vm.); vagy bizonytalan, például *Csökmő* (1332–1337/PR.: *Chekmo* ~ [1330 k.]: *Chukmew*, Gy. 1: 505, Békés vm.) (FNESz.), *Gönyű* (1222: *Gueneu* ~ 1225: *Gynu*, Gy. 2: 587, Győr vm.) (személynévi eredetű, lásd 1138/1329: *Gune* szn., vagy szláv eredetű, vö. le. *Gniewy* [többes sz.] hn., FNESz., BÉNYEI–PETHŐ 1998: 15), *Gödöllő* (1352: *Gudulleu* ~ 1352: *Gudullo*, Gy. 4: 518, Pest vm.) (talán a magyar *gödölye* 'kecskegida' főnévből keletkezett, vö. *Gödölle* csn., lásd még régi magyar *gödöllő* 'valamilyen tulajdonságáért vagy tettéért megvetést érdemlő ember', vö. FNESz.), *Győröd* (1325>1416: *Gyurud*, Gy. 1: 446, Bars vm. ~ 1343: *Gewrud*, KMHsz. 1: 118, Bars vm.) (a régi magyar *Győr* szn. *-d* képzős

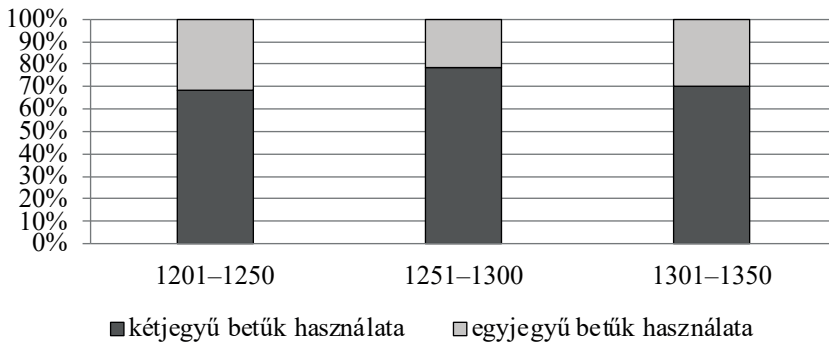
---

⁸² Igaz ugyan, hogy ebben az esetben az *ey*-nal való lejegyzés az eredeti diftongusos forma meglétéről árulkodhat, hiszen az valószínű, hogy az *ěj* diftongus az *ějü*-ből, s nem monoftongusból keletkezett (vö. BARCZI 1958: 88). Felmerülhet persze, hogy az 1233-as oklevélben két helyen előforduló *Teney* esetleg *-i* képzős forma lenne, a szórványadat szövegkörnyezete („Homines quidem de villa Teney conquerentur...”, P. 1: 719, „Item laudamus, quod dictus abbas non cogat homines de villa Teney gravem currum vini ducere vel defferre...”, P. 1: 720) azonban ezt a lehetőséget nem zárja ki.

származéka, ehhez vö. 1213: *Jeur* szn., 1221: *Geur* szn.; más feltevések szerint a *Győr* hn. a *gyūr* 'domb, bucka' főnévvel tartozik össze, FNESz. *Felsőgyöröd*, *Győr*), *Küküllő* (1321/1325: *Kykeleu*, Gy. 3: 556, *Küküllő* vm. ~ 1318: *Kukullou*, Gy. 3: 556, *Küküllő* vm. ~ 1309: Maiori *Kukullo*, Gy. 2: 165, erdélyi Fehér vm. alsó része) (KISS LAJOS szerint török eredetű, s az átvett névalak *Kükäläy lehetett, FNESz.; BALÁZS JÁNOS és BENKŐ LORÁND azonban a *kökény* közszóból magyarázza, illetve BENKŐ felveti a *kék* szavunk *kök* változatából való magyarázat lehetőségét is, BALÁZS 1989: 67–68, BENKŐ 2002: 60–61), *Tápió* (1341: *Tapey* ~ 1275/1281: *Tapeu*, Pest vm., Gy. 4: 498) (talán összetartozik a *Tápé* helynévvel; a *Tápé* helynév legrégebb alakja *Tápāy lehetett, KISS LAJOS szerint török személynévből alakult magyar névadással, vö. régi török *tapay uduy* 'szolgálat, tisztelet', ujj. *tapay* 'ua.', FNESz.).

2.5.3. Kronológiai sajátosságok

A kronológiai viszonyok (és természetesen a területi elterjedtség) vizsgálatakor — melynek során az adatokat az 1200-as évektől kezdődően vettem figyelembe — a számos helyesírás-történeti akadály miatt annak bemutatására szorítkoztam csupán, hogy a fent részletezett szembenállásokat mutató elemekben a kétjegyű betűk (*eu, ev, ew, eo, ou, ov, ow, ey, iu, yu, yw*) és az egyértelműen monoftongusra utaló lejegyzések (*u, uu, uv, v, w, o, i, y, e*) milyen aránybeli különbségeket mutatnak. (A valószínűleg ugyancsak gyakorisági különbségeket mutató *ëü ~ öü* vizsgálata a helyesírási bizonytalanságok, az *ëü ~ ëj* és az *ëü ~ iü* kettősség vizsgálata pedig az adatok csekély száma miatt nem vezetett volna releváns eredményhez.) Az elemzésbe csak azokat az adatképeket vontam be, amelyekben a legnagyobb valószínűséggel feltételezhetjük az egykori diftongusos ejtést. A vizsgálat eredményeinek értékelésekor természetesen mindvégig szem előtt kell tartanunk azt a körülményt, hogy — amint azt fentebb kifejtettem — a helyesírás konzervativizmusa következtében a kettősbetűk az idő előrehaladtával diftongust és monoftongust egyaránt jelölhettek. Igaz ugyan, hogy a fél évszázados intervallumokban az egyes adatok arányának stagnálását látjuk (lásd a 38. ábrát), ez azonban minden valószínűség szerint azzal is összefüggésben áll, hogy a terjedő monoftongusos ejtést a lejegyzett formák sokáig nem tükrözik.

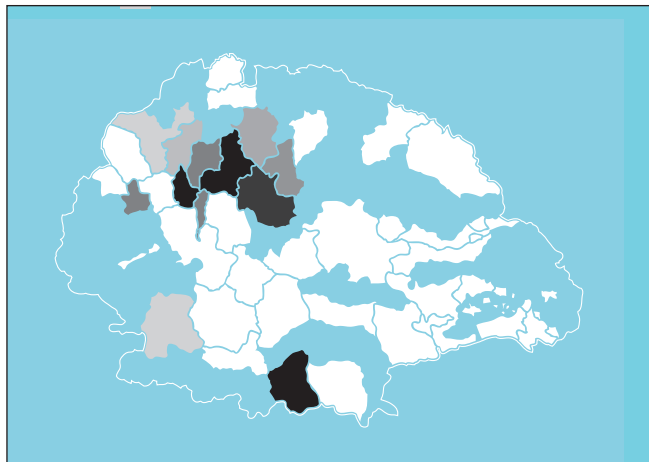
38. ábra. A szembenállást mutató adatok lejegyzési gyakorisági viszonyai

2.5.4. Területi sajátosságok

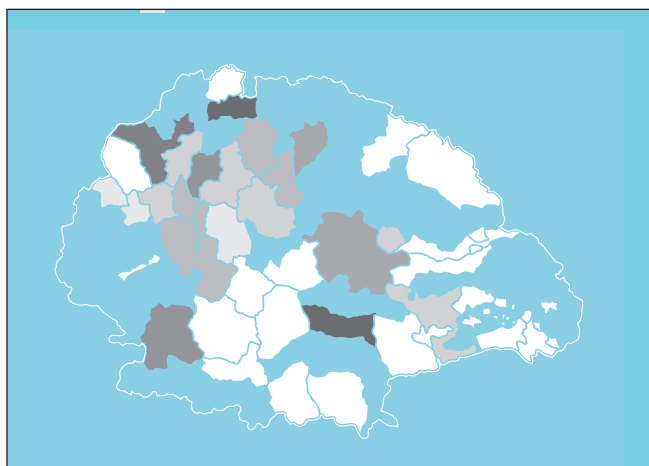
BENKŐ LORÁND nyelvjárástörténeti összefoglalójában nem jelöli ki az itt elemzett változások területi gócait, pusztán a nyelvjárási különbségek meglétéről tesz említést (1957: 75–77). És bár a jelenleg rendelkezésünkre álló nagy mennyiségű adat több korai ómagyar kori nyelvjárási szembenállás leírásában bír nagy jelentőséggel, a fent részletezett helyesírási buktatók ebben az esetben még így is komoly korlátok közé szorítják az elemzést.

Ennek ellenére úgy gondolom, hogy az adatok relatív gyakorisági viszonyainak térképre vetítése lehetővé teszi bizonyos óvatos következtetések levonását. Az előbbieken láthattuk, hogy az adatok fél évszázados időintervallumban bemutatott kronológiai gyakorisági arányai nem változnak jelentősen, területi szempontból viszont az egyértelműen monoftongusos írásmód fokozatos terjedését tapasztaljuk. Ezt mutatják az alábbi relatív gyakorisági térképek (lásd a 39., 40., 41. ábrát), amelyeken az egyértelműen monoftongusos írásmódú alakoknak a kettősbetűkkel lejegyzett adatokkal szembeni százalékos arányát láthatjuk.

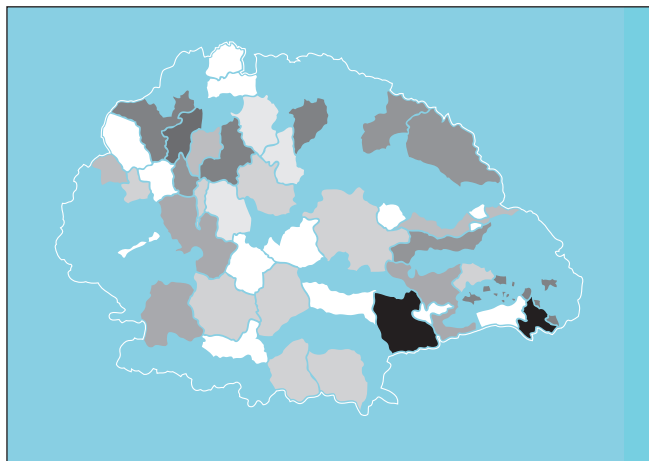
39. ábra. A biztosan monoftongusos ejtésre utaló adatok relatív gyakorisági viszonyai (1201–1250)

40. ábra. A biztosan monoftongusos ejtésre utaló adatok relatív gyakorisági viszonyai (1251–1300)

41. ábra. A biztosan monoftongusos ejtésre utaló adatok relatív gyakorisági viszonyai (1301–1350)

Az *ëü* diftongus vizsgálatával kapcsolatos eredményeket számos tényező — az *ëü* keletkezésének heterogenitása és az azzal kapcsolatos későbbi változások szerteágazó volta, valamint a helyesírási és etimológiai bizonytalanságok sokasága — teszi viszonylagossá. Ezeknek az ügyeknek a szétszálazása azonban annál is inkább megkerülhetetlen, mert az *ëü* diftongus változási folyamatai számos más, korai ómagyar kori hangtani jelenséggel és nyelvjárási kettősséggel mutatnak összefüggést. Az *ë ~ ö* szembenállás például többek között a diftongusból alakult *ö* hangot tartalmazó nevek (pl. *Töttös, Göc*) példái miatt elválaszthatatlan az *ëü* kettőshangzó sajátosságaitól. Az *l* kiesése révén fellépő megoszlások tárgyalása ugyancsak nem nélkülözheti az *ëü* diftongussal kapcsolatos eredményeket az olyan elemek (például a *völgy* és *föld* szavak) kapcsán, amelyekben a kettősbetűs jelölés hangértékének meghatározása nagyban függ attól, hogy a szóban forgó adat *l*-ező-e vagy sem. Az is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az itt elemzett sajátosság a bizonyos esetekben bekövetkező *ëü > iü* változás révén az *i ~ ü* szembenállással is szorosan összefonódik.

A vizsgálat során fellépő számos bizonytalanságot mindvégig szem előtt tartva az *ëü* diftongussal kapcsolatos változási sajátosságok minél gazdagabb adatállományon keresztül történő leírását tűztem ki célul tehát annak érdekében, hogy ne csak magának a jelenségnek a sajátosságait ismerjük meg minél alaposabban, hanem a hozzá kapcsolódó egyéb nyelvjárási hangtani szembenállásokra is tisztábban ráláthassunk. A jelenség leírásában arra igyekeztem leginkább rámutatni, hogy az arról alkotott korábbi elképzeléseinket milyen nagy mértékben differenciálja a nagy mennyiségű adatállomány etimológiai és helyesírástörténeti szempontból igen részletező vizsgálata. Ezt azzal együtt is hasznosnak gondolom, hogy a gazdag adatállomány elemzése ellenére bizonyos változási és váltakozási tendenciák (pl. az *ëü ~ öü*, az *ëü ~ ëj* és az *ëü ~ iü* kettősség) területi viszonyairól aligha bővíthetett a tudásunk, hiszen éppen a vizsgálat által vált egyértelműen igazolhatóvá, hogy azok milyen ritkán mutatkoznak meg a korai ómagyar kori adatokban.

2.6. Összegzés

A korai ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírása során különböző szempontoknak — a keletkezéstörténeti kategóriák leírásának, azok kronológiai sajátosságainak és az egyes szembenállások területi viszonyainak — az együttes elemzésére törekedtem.

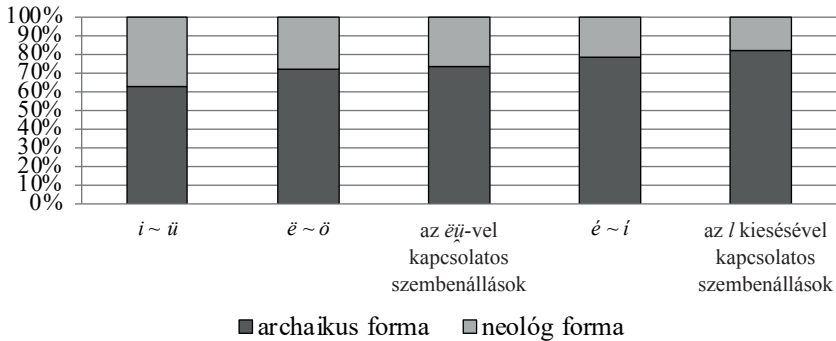
1. A vizsgálatok igazolták azt az előzetes feltevést, hogy az egyes keletkezéstörténeti kategóriák elkülönítése nyelvjárástörténeti szempontból elengedhetetlen, hiszen egyfelől a változás irányának meghatározása igen fontos szempont az elemzések során, másfelől ezek között a kategóriák között területi és kronológiai különbségek lehetnek. A mindehhez szükséges etimológiai háttér feltárásakor

fontosnak tartottam azt is hangsúlyozni, hogy a besorolás bizonyossága a legtöbb esetben a valószínűség különböző fokán áll.

2.1. A keletkezéstörténeti kategóriák kronológiai jellegzetességeinek feltérképezése során ugyancsak fontos tapasztalatokkal lettünk gazdagabbak. Az *i ~ ü* szembenállás vizsgálatakor például a szóvég felől induló labializáció esetében az egyes típusokhoz tartozó adatok kronológiáját tekintve azt láthatjuk, hogy a labializáció leggyakrabban és legkorábban a toldalék előtti tővéghangzóban következett be a korai ómagyar korban, s a többelseji, hangsúlyos szótagban előforduló illabiálisok még a 14. században is nagyobb arányban adathozhatók, mint a labiálisok. Úgy tűnik, hogy ezt az eredményt az sem befolyásolja, hogy a nem eredetiben fennmaradt oklevelekből származó adatokat figyelembe vesszük-e vagy sem. Ezen a ponton tehát a korábbi szakirodalom megállapításait jóval nagyobb adatállományon sikerült igazolnom.

Az *ě ~ ő* szembenállás kapcsán ugyancsak megvizsgáltam annak kronológiai viszonyait. Ezek alapján azt láthatjuk, hogy az *ő*-zű adatok bármely fonetikai pozícióban és a nyelvtérület különböző részein felbukkanhatnak már a 13. században. Az *ő*-zű adatok különböző fonetikai helyzetben való megjelenésében a korábbi szakirodalommal összhangban látszólag valóban tapasztalunk elmozdulást az egyes fél évszázados időintervallumokban: a hangsúlyos szótagban jelentkező *ő*-zű adatok száma jelentősen növekszik az idő előrehaladtával. Ez azonban minden bizonnyal csupán az adatok abszolút számának növekedését mutatja, mivel az *ě*-zű adatok száma ugyancsak jelentős mértékben növekszik ebben a pozícióban az egyes fél évszázados intervallumokban.

2.2. Az egyes hangtani szembenállások kronológiai viszonyainak összegzése-képpen mindezekén túl érdemes azok egymáshoz való viszonyaira is figyelmet fordítanunk. A korai ómagyar kori hangtani szembenállásokat kialakító hangváltozások kronológiai különbségei természetes módon tükröződnek az archaikus és a neológ formák egymáshoz viszonyított arányában. Ennek alapján azt szűrhetjük le, hogy a korszakban legkorábban az *i ~ ü*, legkésőbb pedig az *l*-lel kapcsolatos szembenállást kialakító hangváltozások indultak el (lásd a 42. ábrát). Az archaikus formák domináns jelenléte egyúttal arra is rávilágít, hogy a korai ómagyar korban a szembenállások kialakulása megindult, de azok majd csak a későbbi évszázadokban teljeseznek ki.

42. ábra. A korai ómagyar kori hangtani szembenállások gyakorisági viszonyai

3.1. A területi sajátosságok leírásakor a korábbi nyelvjárástörténeti elemzésekkel ellentétben igen nagy adatállományra támaszkodhattam. Az adatok térképre vetítésekor azonban nem csupán az adatok abszolút, hanem azok relatív gyakoriságára is figyeltem. Az így kapott eredmények a korábbi nyelvjárástörténeti leírások megállapításait jelentős mértékben árnyalták.

Így például az *i ~ ü* szembenállás esetében a korábban meghatározott Dráva-torok gócponttal szemben sokkal inkább a nyelvterület északnyugati része tűnik meghatározónak. A térképek alapján az *ě ~ ö* szembenállás területisége kapcsán a szakirodalomban korábban felvázolt elképzelések szintén csak részben igazolhatók. Az *ő*-ző adatok abszolút gyakoriságát tekintve ugyan Baranya és Abaúj vármegyék látszanak a kiindulás góciának, ez azonban inkább a forrásadottságok következménye. A relatív gyakoriság alapján azt látjuk ugyanis, hogy a nyelvterület déli és keleti részén, valamint Esztergom megyében gyakori a labiális adatok előfordulása.

Az *é ~ í* szembenállás esetében a nyugat-dunántúli régió és a nyírségi-szamosháti területek ómagyar kori *é ~ í* szembenállásáról vallott elképzelések az adatok alapján részben a korai ómagyar korra vonatkozóan is igazolódni látszanak. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatállomány alapján azt látjuk ugyanis, hogy a 13. század első felében a nyelvterület északi és nyugati részén volt jellemző az *i*-zés, de a korábbi szakirodalom által a kései ómagyar korra vonatkozó leírásoknak sem mond ellent a jelen vizsgálat eredménye, mivel Szatmár, Vas, Zala és Sopron vármegyékben a 14. század első felében is nagyobb mennyiségben jelentkeznek az *i*-ző adatok. Igaz ugyan, hogy ebben az időszakban már a nyelvterület majdnem minden részén találunk e körbe tartozó példákat.

Az *l* kiesésével kapcsolatban korábban BENKŐ LORÁND azt fogalmazza meg, hogy az legerőteljesebben a nyelvterület nyugati részén érvényesült (1957: 79). Az adatok eloszlását mutató abszolút és relatív gyakorisági térképeken egyaránt az mutatkozik meg, hogy az *l* hang kiesése és inetimologikus betoldása a nyelvterület északi-északkeleti, nyugati és déli területeire egyaránt jellemző a korai

évszázadokban. Ezzel szemben a nyelvterület középső és keleti régióiban ez a jelenség nem látszik elterjedtnek.

3.2. A korábbi leírások és a történeti adatok között feszülő ellentmondás további vizsgálatra ösztönzött bizonyos esetekben, így azt is előtérbe helyeztem, hogy az $i \sim \ddot{u}$ szembenállás leírásában a történeti adatok vallomásán túl milyen egyéb tényezők vehetők még támpontként figyelembe. Ennek részeként foglalkoztam a nyelvjárási kontaktusjelenségekkel, vagyis arra voltam kíváncsi, hogy az $i \sim \ddot{u}$ szembenállás területi terjedésére hogyan hatott, hogy a folyamat az $i > \ddot{e}$ nyíltabbá válási tendenciába ütközött területileg. Vizsgálatom során az olyan nevekre fókuszáltam, amelyek esetében mindkét változás (tehát az $i > \ddot{u}$ és $i > \ddot{e}$ is) feltételezhető. Az eredmények azt mutatták, hogy a történeti adatok által labiálisnak tűnő területeken sokkal inkább az $i \sim \ddot{u}$, az illabiális területeken az $i > \ddot{e}$ változás következik be. Emellett konkrét adatokon vizsgáltam meg s bizonyítottam azt az elképzelést is, mely szerint a labiális vagy illabiális hangok dominanciája a hangsúlyviszonyokkal ugyancsak összefüggést mutathat, vagyis az $i \sim \ddot{u}$ hangsúlytalan, az $i > \ddot{e}$ pedig hangsúlyos szótagokban jellemző. A hangváltozások terjedésében az eddigiek mellett fontos figyelembe vennünk azt is, hogy azok bekövetkezése a hang fonetikai (pl. *b*, *f* hangok utáni) pozíciójától ugyancsak nagy mértékben függhet.

A labiális formák terjedésének ómagyar kori vizsgálata kapcsán az ebben az időszakban már valamelyest érvényesülő, labialitást kedvelő normatív szokásokról sem szabad megfeledkeznünk. Ennek a szempontnak a figyelembevétele különösen fontos lehet a korai ómagyar kori labiális-illabiális szembenállás területi sajátosságainak leírásakor, vagyis az olyan labiális adatokban bővelkedő területek (pl. Nyitra vidéke) adatainak vallomását bizonytalanítják el bizonyos mértékben, amelyek a későbbi korokban erőteljes illabialitást mutatnak.

Az $i > \ddot{u}$ labializáció kapcsán a jelenkori példákon keresztül azt a kérdést próbáltam meg körüljárni, hogy vajon a jelenkori független $\ddot{o}$ -zést mutató területek $\ddot{o}$ -ző formáinak keletkezéstörténete igazolhatja-e azt az elméletet, mely szerint a korábbi $\ddot{u}$ -ző nyelvjárás alakulhatott át $\ddot{o}$ -zővé. A vizsgálat célja az volt, hogy a bemutatott példák rámutassanak azokra a módszertani buktatókra, amelyek az elképzelés igazolását ellehetetlenítik.

Kitekintés

1. Vizsgálataimmal a magyar nyelvjárástörténeti kutatásokhoz egy kronológiai és tematikusan is behatárolt témakör feldolgozásával járulhattam hozzá. A továbbiakban arról szölok, hogy a kutatás eddigi eredményeire milyen újabb kutatási irányvonalak építhetők.

2. A korai ómagyar kori hangtani tendenciák nagy mennyiségű történeti adaton nyugvó elemzése a korábbi nyelvjárástörténeti leírások szilárdnak hitt fogódzóit s az általuk kijelölt terjedési gócpontok hitelességét nagyban elbizonytalanították. Ezek alapján a kutatások alapján az is világosan megmutatkozik, hogy a főként történeti adatokon alapuló leírás is — bizonyos módszertani buktatók miatt — csak részben mutatja a hangtani tendenciák korai előzményeit. Az eddigi kutatások eredményei így leginkább a kutatás kronológiai kiterjesztésével, a 14. századtól a 16. századig terjedő időszak vizsgálatával nyerhetnek igazolást.

A kutatás időbeni kiterjesztéséhez a forrásanyagot elsősorban az Anjou- és Zsigmond-kori adatokat tartalmazó oklevélkiadások, okmánytárak, valamint a 14. század végi és 15. századi kódexek — a JAKAB LÁSZLÓ és KISS ANTAL által korábban számítógépes feldolgozással elemzett Jókai- (JAKAB–KISS 1978), Birk- (JAKAB–KISS 1983), Guarý- (JAKAB–KISS 1994), Apor- (JAKAB–KISS 1997) és Fesetics-kódex (JAKAB–KISS 2001) — jelenthetik. Ezek a források ugyanakkor nem csupán a kutatás időbeni határait tolják ki, hanem általuk olyan területek (például a Székelyföld, illetve Zala vármegye) is vizsgálatba vonhatók, amelyek a korai ómagyar korban az általam feldolgozott források hiányossága miatt nem voltak nyelvjárástörténeti tekintetben értékelhetők.

3. A korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti vizsgálatoknak ugyanakkor a tematikus kiszélesítése is feltétlenül szükségesnek látszik. Az eddigi tapasztalatok alapján az ómagyar kori nyelvjárási sajátosságok feltárásához egyfelől elengedhetetlen a hangtörténeti és az etimológiai kutatások eredményeinek a felülvizsgálata és a nyelvjárástörténeti munkákba való beépítése.

Nagy hangsúlyt kell kapnia egyrészt annak a felismerésnek, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatok elválaszthatatlanok az etimológiai leírások legújabb eredményeitől. A turkológia friss etimológiai hozadékai (lásd WOT., HONTI 2017) a korai ómagyar kori nyelvjárástörténeti vizsgálatokba is szervesen beépültek, a magyarba került szláv jövevényszavakra vonatkozó etimológiai megállapítások azonban az elmúlt 65–70 évben alig változtak.

A korábbi nyelvjárástörténeti elemzések több ízben rávilágítottak arra, hogy a vizsgálatba bevont szórványok etimológiájának ismerete elengedhetetlen az adott elem nyelvjárási sajátosságainak megismeréséhez. Ebben a tekintetben a nyelvjárástörténeti kutatások azokra a helynév-etimológiai kutatásokra támaszkodhatnak, amelyeknek a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén évtizedes hagyományai vannak.

A nyelvjárástörténeti kutatások hagyományosan hangtörténeti alapúak, ehhez azonban szükséges a hangtörténeti eredmények felülvizsgálata is. A nyelvjárástörténeti vizsgálatoktól elválaszthatatlan ómagyar kori hangtörténeti leírások újraértékelése ugyanakkor nemcsak nyelvjárástörténeti, hanem általános nyelv-történeti szempontból is kiemelkedő jelentőségű, a területen ugyanis átfogó kutatások az elmúlt fél évszázadban nem igazán zajlottak.

4. Az ómagyar kori hangtani nyelvjárási jelenségek mellett kísérő szempontként a lexikális elemek vizsgálata is mindenképpen indokolt. A nyelvjáráskutatásban régóta ismert az az alapvetés, mely szerint a nyelvjárási régiók meghatározásában a szókészlet elemeinek kevésbé lehet meghatározó szerepe, minthogy a lexikális elemek terjedése meglehetősen egyedi. Ennélfogva a jelenkori nyelvjáráskutatásban és a történeti dialektológiai munkákban kevésbé kapnak helyet a szókészlet elemei mint a régiókat meghatározó jelenségek. A történeti szóföldrajznak ugyanakkor nemcsak hazai, hanem nemzetközi szinten is igen nagy hagyományai vannak, adott szómező vizsgálatával ugyanis a nyelvjárási jelenségek terjedését meghatározó általános tanulságokat szűrhetünk le (vö. még BÁBA 2017, DITRÓI 2017: 87).

Másfelől a lexikális elemek nyelvjárástörténeti vizsgálatához ugyancsak nélkülözhetetlen az egyes közzavak etimológiai hátterének ismerete. És minthogy a korai szórványok egyik leggazdagabban adatolható szócsoportja a földrajzi közneveké, egy ilyen kutatás alapja egy történeti-etimológiai földrajziköznév-szótár lehetne, amely munka a nyelvjárástörténeti kutatások mellett a nyelvtörténeti kutatások más területein is meghatározó forrást jelenthetne a későbbiekben.

5. A nyelvjárástörténeti vizsgálatok természetesen minden korszakban igénylik a történettudományi kutatások eredményeit. Az ómagyar kori közigazgatási viszonyok (vármegyék és püspökségek, egyházmegyék kialakulása, a Magyar Királyság térszerkezeti viszonyai) például magától értetődően befolyásolhatják bizonyos nyelvi jelenségek terjedését, a nyelv- és nyelvjárásszigetek nyelvi sajátosságainak a tanulmányozásában pedig az adott térség migrációtörténeti hátterének ismerete magyarázhatja a nyelvi jelenségekkel kapcsolatos tapasztalatokat. Ennek megfelelően újabb kutatási területet jelenthet például a Magyar Királyság térszerkezeti viszonyainak kialakulása, történeti viszonyainak hatása az ómagyar kori források eloszlására, fennmaradására, illetve az ómagyar kori demográfia- és migrációtörténet és a nyelv- és nyelvjárásszigetek kialakulásának kapcsolata.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet. IN: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. (1000–1301)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV, *Árpádkori új okmánytár 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1860–1874.
- BÁBA BARBARA 2014. A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevélírói gyakorlat. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10*: 139–153.
- BÁBA BARBARA 2016. *Földrajzi köznevek térben és időben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 39. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÁBA BARBARA 2017. A 'folyóvíz' jelentésű földrajzi köznevek kronológiai és szóföldrajzi rétegződése a korai ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13*: 91–101.
- BÁBA BARBARA 2018. Módszertani problémák az ómagyar kori hangtani nyelvjárási különbségek leírásában. *Magyar Nyelvjárások 56*: 89–102.
- BÁBA BARBARA 2019a. Szempontok a nyelvjárástörténet forrásanyagainak értékeléséhez. IN: HAADER LEA–JUHÁSZ DEZSŐ–KOROMPAY KLÁRA–SZENTGYÖRGYI RUDOLF–TERBE ERIKA–C. VLADÁR ZSUZSA szerk., *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet 3*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság (MNYT), ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 30–38.
- BÁBA BARBARA 2019b. Az *i ~ ü* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban. IN: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–18.
- BÁBA BARBARA 2020. A korai ómagyar kori *i ~ é* szembenállás vizsgálatának lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelvjárások 58*: 61–79.
- BÁBA BARBARA 2021. A jelenkori nyelvjárási adatok történeti dialektológiai forrásértéke. *Magyar Nyelv 117*: 23–37.
- BÁBA BARBARA 2023. Az E/3. birtokos személyjelezés nyelvjárási különbségei a korai okleveles forrásokban. *Magyar Nyelvjárások 61*: 37–58.
- BÁBA BARBARA 2022–2024. Nyelvjárási sajátosságok Polgár és környéke helynévanyagában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 18*: 69–83.
- BÁBA BARBARA 2026. A palóc népmozgások nyelvi nyomai a Zagyva–Tarna–Tisza vidék helyneveiben. A birtokosi viszony kifejezése. IN: FORGÁCS TAMÁS–NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 13*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. Megjelenés alatt.

- BAHLOW, HANS 1967/1980. *Deutsches Namenlexikon. Familien- und Vornamen nach Ursprung und Sinn erklärt*. Reprint. München, Keyserische Verlagsbuchhandlung.
- BAKRÓ-NAGY MARIANNE 2010. Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság. *Argumentum* 6: 124–167.
- BALÁZS JÁNOS 1989. Régi magyar földrajzinévtípusok (Levédia – Löd, Küküllő – Somló). In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 65–68.
- BALOGH LAJOS 2001. A nyelvjárási anyaggyűjtés. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 157–174.
- BÁRCZI GÉZA 1947a. A történeti nyelvjáráskutatás. *Magyar Nyelv* 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA 1947b. Régi magyar nyelvjárások. In: BÁRCZI GÉZA, *A magyar nyelv múltja és jelene*. Budapest, Gondolat Kiadó. 298–348.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1963/1975. *A magyar nyelv életrajza*. Harmadik kiadás. Budapest, Gondolat Kiadó.
- BÁRCZI GÉZA 1964. A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai. *Magyar Nyelv* 60: 3–16.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002a. Bevezetés. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 7–19.
- BÁRCZI GÉZA 1967/2002b. Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 95–180.
- BÁRTH M. JÁNOS 2018. *Névföldrajzi térképlapok Erdélyből. A helynévadás területi variabilitása a történeti adatok tükrében*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- BENKŐ LORÁND 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1958. *A hangsúly hangmódosító hatása a keleti magyar nyelvjárásokban*. Nyelvtudományi Értekezések 17. Budapest, Akadémiai Kiadó. 53–85.
- BENKŐ LORÁND 1960. Nyelvjárástörténet a névtudományban. In: MIKESY SÁNDOR szerk., *Névtudományi vizsgálatok*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 132–135.
- BENKŐ LORÁND 1967. Nyelvtörténet és a mai nyelv. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 41–67.
- BENKŐ LORÁND 1967/2002a. A magyar szókészlet eredete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 259–351.
- BENKŐ LORÁND 1967/2002b. A tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 374–388.
- BENKŐ LORÁND 1967/2003. A nyelvföldrajz történeti tanulságai. (Akadémiai székfoglaló előadás). In: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd*

- ránd tanulmányaiból*. 2. Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 156–178.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BENKŐ LORÁND 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája In: SZABÓ GÉZA szerk., *II. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 9–22.
- BENKŐ LORÁND 1996. Anonymus élő nyelvi forrásai. In: KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMY LÁSZLÓ szerk., *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, Balassi Kiadó. 221–247.
- BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 26. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 2. Debrecen.
- BERRÁR JOLÁN 1967/2002. A szóelemek alaktörténete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN szerk., *A magyar nyelv története*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 212–235.
- BERTA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 3–34.
- BÍRÓ FERENC 2000. Nyelvjárási sajátosságok Körösladány helyneveiben. *Magyar Nyelvjárások* 38: 51–60.
- BYNON, THEODORA 1997. *Történeti nyelvészet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- CS. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában 1–3.*, 5. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1913.
- N. CSÁSZI ILDIKÓ 2003. Nyelvjárási jelenséghatárok Zoboralja helynevei alapján. In: KESZLER BORBÁLA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Budapest. 519–523.
- CSÚCS SÁNDOR 2019. *Miért finnugor nyelv a magyar?* Budapest, Reguly Társaság – Tinta Könyvkiadó.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk., *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. 1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.
- DITRŐI ESZTER 2017. *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 40. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- DI. = Diplomatikai Levéltár. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
- DöbrK. = ABAFFY CSILLA–T. SZABÓ CSILLA–MADAS EDIT, *Döbrentei-kódex 1508*. Régi Magyar Kódexek 19. szám. Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995.

- DUDÁS GYÖRGYI 2002. A föld és a völgy labializációs változásai az ómagyar korban. *Magyar Nyelvjárások* 40: 21–34.
- DUDÁS GYÖRGYI 2003. Az ómagyar kori *i > ü* labializációról. *Magyar Nyelvjárások* 41: 117–128.
- DUDÁS GYÖRGYI 2004. A szóvég felől induló labializáció az ómagyar korban. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 167–182.
- ERDÉLYI LAJOS 1905. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. *Magyar Nyelv* 1: 291–337.
- ÉRSZEGI GÉZA 1998. Írásbeliségünk korai emlékei. Kis magyar oklevéltan. *Rubicon* 9–10: 38–44.
- ETH. 2. = Szabó T. Attila Erdélyi történeti helynévgyűjtése. Háromszék. Közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY és SLÍZ MARIANN. Budapest, 2001.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk., *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen* 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- FEHÉR KRISZTINA 2009. Dialektális hangjelenségek és az ún. zöngésségi hasonulások. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és dialektológia*. Piliscsaba. 85–96.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ 1892. *Kálmán király oklevelei*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- FKnT. = BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 32. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014.
- FN. = FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 4. Trencsén vármegye. Budapest, 1941.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- N. FODOR JÁNOS 2008. *Északkelet-Magyarország személyneveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)*. Doktori értekezés. (Kézirat.) Budapest.
- FODOR KATALIN 2001. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 325–350.
- GERSTNER KÁROLY 2018. Hangtörténet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 103–128.
- GH. = BARTÓK ISTVÁN főszerk., *Grammatica Hungarolatina. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, Series Nova, 15. Budapest, Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006.
- GÓSY MÁRIA 1998. Hangtörténeti változások feltételezett okairól. *Magyar Nyelv* 95: 276–283.
- GÓSY MÁRIA 2004. *Fonetika, a beszéd tudománya*. Budapest, Osiris Kiadó.
- GRÉTSY LÁSZLÓ 1962. *A szóhasadás*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GUTTMANN MIKLÓS 1999. Az ö-zés jelensége Lendva környékének helyneveiben. *Névtani Értesítő* 21: 407–410.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.

- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HA. 1–4. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA szerk., *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból*. 1. *Abauj–Csongrád vármegye*. 2. *Doboka–Győr vármegye*. 3. *Heves–Küküllő vármegye*. 4. *Liptó–Pilis vármegye*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 1997, 1999, 2012, 2017.
- HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. *Magyar Nyelvőr* 133: 48–65.
- HAJDÚ MIHÁLY 1991. A magyar névtudomány a nyelvjárástörténeti kutatás szolgálatában. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 250–254.
- HAJDÚ MIHÁLY 2002. Tulajdonnév és dialektológia. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 104–120.
- HAJDÚ MIHÁLY–MOLNÁR JÓZSEF 1978. *Az első magyar térkép helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 7. Budapest.
- HEGEDŰS Attila 1989. Helynevek a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet szolgálatában. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 96–99.
- HOFFMANN ISTVÁN 1997. Kiss Lajos, Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. *Magyar Nyelv* 93: 87–97.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010a. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010b. Dél-dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.
- HOFFMANN ISTVÁN 2013. *Mikrotoponímiai kutatások 1. Tapolcafő helynevei*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 30. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HONTI LÁSZLÓ 2017. *A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- HORGER ANTAL 1910. Egy ismeretlen magyar hangtörvény. *Magyar Nyelvőr* 39: 289–299.
- HORGER ANTAL 1933. A magyar nyelvjárások ő-zése. *Népünk és nyelvünk* 5: 101–107.
- HORVÁTH IVÁN 2015. Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár.
- IMRE SAMU 1968. Az ő-zés típusai nyelvjárásainkban. *Magyar Nyelv* 64: 192–197.
- IMRE SAMU 1971a. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

- IMRE SAMU 1971b. Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelv Atlasz anyagában. *Magyar Nyelv* 67: 134–144.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1978. *A Jókai-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1983. *A Birk-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1994. *A Guarý-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- JAKAB LÁSZLÓ–KISS ANTAL 2001. *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- JAKUBOVICH EMIL–PAIS DEZSŐ 1929. *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs, Danubia.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1979. A Körü-féle helynevek kérdése. *Magyar Nyelv* 75: 445–455.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1997. A nyelvtörténet a magyar dialektológiában. *Magyar Nyelvjárások* 34: 43–50.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 1. Magyar és finnugor mondattörténet*. 1998. szeptember 23–24. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 81–90.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Budapest, Osiris Kiadó. 257–315.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: SZABÓ GÉZA–MOLNÁR ZOLTÁN–GUTTMANN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 149–153.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2006. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 4*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2007. A nyelvföldrajz történeti tanulságai — Egy klasszikus tanulmány negyven év távlatából. In: GUTTMANN MIKLÓS–MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 133–138.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 112: 257–268.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2018. A nyelvjárások történetéből. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 314–349.
- KÁLMÁN BÉLA 1966/1994. *Nyelvjárásaink*. 6. kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KÁLMÁN LÁSZLÓ–NÁDASDY ÁDÁM 1994. A hangsúly. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 393–467.
- KARLINSZKY BALÁZS 2016. A Veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Fons* 23: 65–85.
- Károlyi = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1–5. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly*. Sajtó alá rendezi GÉRESI KÁLMÁN. Budapest, 1882–1897.

- KASSAI ILONA 1994. A fonetikai háttér. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 581–665.
- KASSAI ILONA 1998. *Fonetika*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- KASSAI ILONA 2000. Nyelvek és kultúrák érintkezésének tükröződése a magyar szótag szerkezetében. In: BORBÉLY ANNA szerk., *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. A 10. élőnyelvi konferencia előadásai*. Budapest.
- KATONA CSILLA 2020. *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 51. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KENYHERCZ RÓBERT 2014. A szláv helynévformánsok kölcsönzéséről (az -óc végű helynevek a magyarban). *Nyelvtudományi Közlemények 110*: 205–226.
- KENYHERCZ RÓBERT 2016. A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12*: 7–44.
- KIRÁLY LAJOS 1981. *A földrajzinév-gyűjtemények nyelvjárási tanulságairól és nyelvföldrajzi felhasználásukról*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. 199–206.
- É. KISS KATALIN 2014. Az ómagyar igeidőrendszer. In: É. KISS KATALIN szerk., *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KIS TAMÁS 2014. Leíró hangtan és hangtörténet. *Magyar Nyelvjárások 52*: 89–124.
- KIS TAMÁS 2018a. A Halotti beszéd paleográfiája és betűhű átíratái. *Magyar Nyelvjárások 56*: 37–56.
- KIS TAMÁS 2018b. Megjegyzések a Halotti beszéd *u* és *v* betűinek hangértékéről. *Magyar Nyelvjárások 56*: 57–74.
- KIS TAMÁS 2019. *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 73. Debrecen.
- KISS JENŐ 1981. *Nyelvjárási tanulmányok*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 159. Budapest.
- KISS JENŐ 2003. Általános kérdések. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 11–68.
- KISS JENŐ 2018. A magyar köznyelv (standard) alakulástörténetéhez. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 361–377.
- KISS LAJOS 1984. Hernád. *Magyar Nyelvőr 108*: 100–101.
- KISS LAJOS 1994. Etimológiailag azonos földrajzi nevek alaki elkülönülése („Névhasadás”). In: SZATHMÁRI ISTVÁN–E. ABAFFY ERZSÉBET–B. LÖRINCZY ÉVA szerk., *Bárczi Géza emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. Budapest. 103–107.
- KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk., *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névtudományi Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2005.

- KNIEZSA ISTVÁN 1949. A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. *Magyar Néprajz* 6: 1–52.
- KNIEZSA ISTVÁN 1952. *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KNIEZSA ISTVÁN 1959. *A magyar helyesírás története*. Második, javított kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- KOCSIS ZSUZSANNA 2014. Az *ő* hang jelölése és a fonéma gyakorisága közötti lehetséges összefüggések vizsgálata Svetkovic Katalin levelezésében. In: DRÁVUCZ FANNI–HAINDRICH HELGA ANNA–HORVÁTH KRISZTINA szerk., *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain: Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolája „Félúton 9.” Konferenciájának kiadványa*. Budapest, Magyarország. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. 3–10.
- KOROMPAY KLÁRA 1991. A névszójelezés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 259–283.
- KOROMPAY KLÁRA 2003. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 281–300, 579–595.
- KOROMPAY KLÁRA 2018. Helyesírás-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- LAZICZIUS GYULA 1932. *Bevezetés a fonológiába*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 33. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- LAZICZIUS GYULA 1934. Bevezetés a fonológiába. 3. Történeti fonológia. *Nyelvtudományi Közlemények* 48: 349–381.
- LAZICZIUS GYULA 1936. *A magyar nyelvjárások*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1915–1920. Az *ő*-zés története. *Nyelvtudományi Közlemények* 44: 373–406, 45: 45–116, 195–266.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1916. Kódexeink és a nyelvjáráskeveredés. *Magyar Nyelvőr* 45: 280–289, 373–380.
- LOSONCZI ZOLTÁN 1936. A magyar *l* kiesés kezdete. *Nyelvtudományi Közlemények* 50: 240–251.
- B. LÓRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. Nyelvtudományi Értekezések 33. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÁDY KATALIN 2015. *A fogadodban sok a vendég: hosszú magánhangzók egy mezősi nyelvjárásban*. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA–PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmé-*

- let és dialektológia* 3. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék–Magyar Nyelvészeti Tanszék. 196–210.
- MAGDICS KLÁRA 1965. *A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete*. Nyelvtudományi Értekezések 49. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MARKÓ ALEXANDRA 2017. Hangtan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Budapest, Osiris Kiadó. 75–203.
- MARKÓ ALEXANDRA–BARTÓK MÁRTON–GRÁCZI TEKLA ETELKA–DEME ANDREA–CSAPÓ TAMÁS GÁBOR 2018. Mondathangsúlyos és hangsúlytalan helyzetű magánhangzók néhány artikulációs és akusztikai jellemzője a magyarban. *Beszédkutatás* 26: 85–109.
- MATICSAK SÁNDOR 2020. *A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- MEZŐ ANDRÁS 1971. Máriapócs. *Magyar Nyelvőr* 95: 360–361.
- MEZŐ ANDRÁS 1990. Gazdálkodástörténetünk egy helynévi emléke. *Magyar Nyelv* 86: 223–228.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség.
- MEZŐ ANDRÁS–NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnevtára*. Nyíregyháza.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ–IMRE SAMU szerk., *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968–1977.
- MOLNÁR JÓZSEF–SIMON GYÖRGYI 1980. *Magyar nyelvemlékek*. Harmadik, javított és bővített kiadás. Budapest, Tankönyvkiadó.
- MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS 1989. Szombathely környéki földrajzi nevek vallomásai egy élőnyelvi anyag tükrében. In: BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC szerk., *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 183. Budapest. 146–150.
- MOÓR ELEMÉR 1944. *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*. Szege, Somogyi-Könyvtár és Városi Múzeum.
- MOZGA ÉVELIN 2020. A Tihanyi összeírás német előzményű személynevei. *Magyar Nyelvjárások* 58: 133–163.
- MszFgtE. = LAKÓ GYÖRGY főszerk., *A magyar szókészlet finnugor elemei. 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1978.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár 1–2*. Budapest, 1893–1901. Reprint: Budapest, Nap Kiadó, 2003.
- Cs. NAGY LAJOS 1997. Királyhelmece és környéke helynevei mint nyelvjárási forrás. In: B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY szerk., *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai 1–2*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. Budapest–Miskolc. 397–401.
- NÉMETH GYULA 1930. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- NÉMETH PÉTER 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.

- NÉMETH PÉTER 2008. *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig*. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai 60. Nyíregyháza.
- NICHOLS, STEPHEN G. 2000. Filológia a kéziratkultúrában. *Helikon* 46: 481–491. Fordította: CRISTIAN RÉKA MÓNIKA. (A tanulmány eredeti lelőhelye: STEPHEN G. NICHOLS 1990. Introduction: Philology in a Manuscript Culture. *Speculum* 65/1: 1–10.)
- NYIRKOS ISTVÁN 1987. *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen, A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványa.
- OKLSZ. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1902–1906.
- ORTVAY TIVADAR 1882. *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig 1–2*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.
- ŐHA. = VÉGH JÓZSEF, *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.
- P. = ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC szerk., *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. 1–12/B*. Budapest, Kiadja a pannonhalmi Szent-Benedek-rend, 1902–1916.
- PAPP LÁSZLÓ 1959. *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*. Nyelvtudományi Értekezések 19. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PAPP LÁSZLÓ 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 55–68.
- PELCZÉDER KATALIN 2017. *Kajár birtok helynevei a Bakonybéli összeírásban*. *Magyar Nyelv* 113: 210–225.
- PESTI JÁNOS 1989. *Szóföldrajzi szempontok a történeti és a mai magyar földrajzi nevek vizsgálatában*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 189. Budapest. 156–159.
- PÉTER LÁSZLÓ 1951. Az ő-zés kérdéséhez. *Magyar Nyelvjárások 1*: 118–135.
- PHOIBLE = MORAN, STEVEN–McCLOY, DANIEL–WRIGHT, RICHARD szerk. 2014. *PHOIBLE Online*. Leipzig, Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. URL: <http://phoible.org>.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11*: 69–83.
- PÓCZOS RITA 2017. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr*. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13*: 117–142.
- PUSZTAI FERENC 2003. Szójelentés-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 851–893.
- PUSZTAI FERENC 2018. Szójelentés-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 271–283.
- RÁCZ ANITA 2005. Népnevek és helynevek (Tézisek egy kutatási programhoz). *Névtani Értesítő* 27: 143–151.
- RÁCZ ANITA 2006. Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti tanulmányok 2*: 9–29.

- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- RÁCZ ANITA 2016. Régi magyar településnév-típusok relatív kronológiai viszonyai. In: BENŐ ATTILA–T. SZABÓ CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv – térben és időben*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 50–61.
- RESZEGI KATALIN 2011. *Hegynevek a középkori Magyarországon*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 21. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RML. 1. = HEGEDŰS ATTILA–PAPP LAJOS szerk., *Régi magyar levéltár I. Középkori leveleink (1514-ig)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.
- RMNy. = DÖBRENTAI GÁBOR szerk., *Régi magyar nyelvemlékek. 1–5*. Buda, Magyar Tudós Társaság, [1838–1888].
- SEBESTYÉN ZSOLT 2008. Kárpátalja történeti helyneveinek nyelvjárás-történeti tanulságai. In: BÜKY LÁSZLÓ–FORGÁCS TAMÁS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 5*. Szeged, JATEPress Kiadó. 193–202.
- SILLING ISTVÁN 2007. *A kupuszinai nyelvjárás és szótára*. Budapest, Loisir Könyvkiadó.
- SIMONYI ZSIGMOND 1907. Álc és társai. *Magyar Nyelvőr* 36: 189–191.
- SINKOVICS BALÁZS 2017. Szegedi ő-ző beszélők attitűdjei és nyelvhasználata SZÖSZI-terjűkben. *Magyar Nyelvjárások* 55: 39–49.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár. 1301–1342*. Budapest, Históriaantik.
- SLÍZ MARIANN 2017. *Anjou-kori személynévtár. 1343–1359*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2001. Oklevéltan. In: BERTÉNYI IVÁN szerk., *A történelem segédtudományai*. Budapest, Osiris Kiadó. 153–168.
- SOLYMOSI LÁSZLÓ 2006. *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban*. Budapest, Argumentum Kiadó.
- Str. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. 1–2*. Ed. FERDINANDUS KNAUZ. Strigonii, 1874–1882. 3. Ed. LUDOVICUS CRESCENS DEDEK. Strigonii, 1924.
- SZABÓ GÉZA 1985. Földrajzi nevek és nyelvjáráskutatás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. Budapest. 75–82.
- SZABÓ JÓZSEF 1981. *Csongrád megye nyelvjárási sajátságainak áttekintése a földrajzi nevek alapján*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 173–177.
- SZABÓ JÓZSEF 1996. Az ő hang eredete és az ő-zés elterjedése a magyar nyelvjárásokban. In: R. MOLNÁR EMMA szerk., *Absztrakció és valóság. Békési Imre köszöntése*. Szeged, JGYTF Kiadó.
- SZAMOTA ISTVÁN 1895. A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke. *Nyelvtudományi Közlemények* 25/2: 129–165.
- SZATHMÁRY JÓZSEF 1987. *Királyhelme (Kral'ovský Chlmeč) és környéke helynevei*. Magyar Névtani Dolgozatok 76. Budapest, ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége.
- SZEGFŰ MÁRIA 1991. A névszóképzés. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. 1. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 188–255.

- SZENDE TAMÁS 1978. Gyula Décsy: Sprachherkunftsforschung. Band I. Einleitung und Phonogenese/Paläophonetik. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1977. [Ismeretetés.] *Nyelvtudományi Közlemények* 80: 252–255.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZENTPÉTERY IMRE 1930. *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- SZENTPÉTERY IMRE 1942. A középkori oklevélátíratok hibáinak elemzése. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 401–423.
- SZŐKE MELINDA 2010. A garamszentbenedeki alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 95–103.
- SZŐKE MELINDA 2011. A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei. *Helynévtörténeti tanulmányok* 6: 59–65.
- SZŐKE MELINDA 2013. A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai. *Magyar Nyelv* 109: 68–77.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2017. A Bakonybéli alapítólevél birtokneveiről. *Magyar Nyelvjárások* 55: 137–151.
- SZŐKE MELINDA 2018. A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok* 152: 419–434.
- TARNAI ANDOR 1981. *A kezdetektől a felvilágosodásig*. In: SÖTÉR ISTVÁN szerk., *A magyar kritika evszázadai. 1. Rendszerek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó. 11–247.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- TMCsA. = Történeti magyar családnévtalasz. Kutatásvezető: N. FODOR JÁNOS. Kutatóhely: ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. URL: <https://csaladnevtalasz.hu/>
- TNyT. = BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1–2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991–1992.
- TÓTH VALÉRIA 2001a. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2001b. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- TÓTH VALÉRIA 2004a. Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. 1–2. *Magyar Nyelv* 100: 321–31, 454–470.
- TÓTH VALÉRIA 2004b. Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 183–207.
- TÓTH VALÉRIA 2010. A patrocíniumi településnevek nyelvföldrajzi tanulságai. In: P. LAKATOS ILONA–SEBESTYÉN ZSOLT szerk., *Emlékkönyv Mező András tiszteletére*. Nyíregyháza, Bessenyei Könyvkiadó. 133–140.

- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TÖRÖK TAMÁS 2011. *Ipoly mente helynevei 1. Alsó-Ipoly mente*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- ÚESz. = GERSTNER KÁROLY szerk., Új magyar etimológiai szótár — online kiadás. Budapest, ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, 2022. (<https://uesz.nytud.hu/>)
- UEW. = RÉDEI KÁROLY szerk., *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk., *Új magyar tájszótár 1–5*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979–2010.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2016. A romániai magyar nyelvjárások atlasza informatizált térképlapjainak kvantitatív nyelvföldrajzi vizsgálata. *Magyar Nyelv 112*: 152–163.
- VARGHA FRUZZSINA SÁRA 2017. *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- VÉKONY VIVIEN 2020. Bocvár és társai. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16*: 149–164.
- VIRÁGH RÓZSA 1930. Magyar helységnevek eredete 3. *Föld és Ember 10*: 258–317.
- VMFN. = BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Vas megye földrajzi nevei*. Szombathely, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1982.
- VOLF GYÖRGY 1876. *Régi magyar codexek: Érdy codex*. Nyelvemléktár 4. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- VOLF GYÖRGY 1885. *Régi magyar codexek: Festetics codex. – Pozsonyi codex. – Keszthelyi codex. – Miskolczi töredék*. Nyelvemléktár 13. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- VRH. = K. FÁBIÁN ILONA, *A Váradi Regestrum helynevei*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13. Szeged, 1997.
- WOT. = RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2011.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk., *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idős ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásonkeő 1–12*. Pest, [később] Budapest, 1871–1931.
- ZAICZ GÁBOR 2006. *Etimológiai szótár: magyar szavak és todalékok eredete*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ZalaOkI. = NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ–NAGY GYULA szerk., *Zala vármegye története. Oklevéltár 1–2*. Budapest, Franklin, 1886–1890.
- ZELLIGER ERZSÉBET 1988. Településtörténeti kérdések a szóföldrajz tükrében. In: KISS JENŐ–SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ZSILINSZKY ÉVA 2003. Szókészlet-történet. In: KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris Kiadó. 173–203, 372–392, 618–631, 725–738, 804–823.

Név- és szóalakmutató

Alch 126	balwankew 94	Belmezow 139
Alchy 126	Balwankure 47	Beltek 92
Álcs 126	Banafeuld 43, 91, 135	Beltheuke 92
Álcsi 126	Barabás 123	Belud 67
Aldo cut 17	barkóca 126	Belyd 67
Algyő 140	Barócs 123, 128, 129	Ben 113
Alkér 111	Barold 132	Béna 122, 128
Almasweug 94	Barolt 132	Benapataka 122, 128
Almasweugh 126	Barot 132	Benedek 95
Alsóittebe 138	Barót 132	Benedic 95
Alsózéle 111	Baruth 132	Bény 113
aniath 22	Beel 111	berc 112
[Apát]-széna 34	Been 113	bérc 23, 112
Arnolczok 132	beerch 23, 112	berch 112
Arnold 131	Beken 49, 69	berecune 51, 97
Arnolt 131	Bekeny 49, 69	berekene 97
Arnolth 131	Bekes 111	Berény 81
arnoltnak 132	Békés 31, 111	Bergen 100
arnót 131	Békéstelek 30	Berin 81
Arnót 131	Bekesteleke 30	berkenye 97
azah 17, 134	Bekesteleku 30	Berkyne 51, 97
azýrt 114	Békéstelke 30, 31	Berney 55
Babana 125, 131	Bekewlche 99	Bersan 57
Babócsa 53, 124, 128	Bekis 31, 111	Berseen 57
Babolna 125, 128, 131	Bekölce 98, 99, 125	Bersen 57
Bábolna 125, 128, 131	Bekun 49, 69	Bertalan 123
Bacta 22	Bél 23, 111	Berue 55
Bagamér 111	Belch 127	Beruei 55
Bagamerium 111	belé 17	Berueí 55
Bagamir 111	Beled 67	Beruey 55
Bakonizegh 56	Beledilese 68	Berve 55
Bakonszeg 56	Belenes 111	Bervej 55
Bakonzeegh 56	belény 111	Bervey 55
Bakonzeg 56	Belényes 111	Berwe 55
Bakonzegh 56	Beli 111	Berwely 55
Bakonybél 111	belí 17	Berwey 55
Bakta 22	Belina 122	Berzensy 57
Baktha 22	Belinis 111	Bescene 142

Besene 92	Boguta 22	Brizó bérc 23
Beseneu 139, 142	Bol 122	Brizoubeerche 23
Besenew 92	Bolch 122	Bu 138
Beseneytu 142	Bolchard 52, 126	buchardionis 52, 127
besenyő 134, 139, 142	Bold 124, 132	Bud 68, 124, 132
Besseno 136, 139	boldog 36, 126, 133	Buda 124, 132
Beszterce 70, 78	Boldogazzonkezy 36, 126	Budatétény 111
Beu 138	Boldua 131	Budi 124, 132
Beulch 94, 127, 131, 140, 143	Bolduaku 140	Bug 98
Beuldu 127	Böljedrąg 132	Bugud 98
Beun 138	Bolt 124, 132	Bugudí 98
Beuu 138	Boltha 131	Buhch 122
beü 138	Boltrag 132	Buk 51, 63, 81
Bev 138	bolyong 126	Buken 111
Bevnye 138	Bonchwolge 94	Bukenfeuldu 126
bewelkede 135	Boralt 132	Bukulche 99, 125
Beylch 143	borkolchafa 126	Bukyn 111, 115
Beyn 113	Borkouchafa 126	Bulch 140
Bezdir 36	Boroch 123, 129	Bulchy 127
Bezterce 78	Borolch 123, 128	Buldua 131
Bezturche 70, 78	Borouch 123	Buquen 111
Bielina 122	Borueulg 104, 135	Burulch 129
Bikes 31, 111	Borusyenw 141	Busdarvolge 94
bikkény 15	Bosold 123	Busdarvolge 94
Bilna 122	Bosou 123	Buu 138
Bin 113	Bosoud 123	Buun 138
birch 112	Bóta 131	buzaszöm 86
Bistriche 78	Bótrágy 132	bücs 127
Bjelina 122	Božo 123	Bücs 127
Bobocha 53, 124	Bozsód 123	Büd 63, 68
Bobolcha 53, 124, 128	bó 127, 138	bük 81
Bocar 52, 127	Bó 138	bükk 51, 63, 81
Bochonthon bykfew 51	Bócs 127, 131	bükkös 69
Bócs 122	Bód 127	Bwd 63, 68
bocsár 52, 127	Bögöd 98	Bwrgwn 100
Bocsárd 52, 126	Bökény 111, 115	Byd 63, 68
Bod 124, 132	bölcs 127, 131, 140, 143	Byk 63
Bód 124, 132	Bölcsipuszta 127	Bykes 30, 69
bódít 126	bölény 111	Bykestelek 30
Bodughazun 126	Böny 138	Bykfev 139, 142, 143
Bodus 124, 132	Bönyréta 138	Bykfew 94, 95
Bódva 131	Börgönd 100	Bykus 69
Bów 137	Börvely 55	Byl 111
Bogomer 111	Börzsöny 57	Byn 113
	Brekyne 51, 97	byrch 112

Byztrice 70
 Calno 124
 Cano 124, 128
 Cbokta 22
 Ceb 101
 cergetuala 102
 Chaholch 123
 Chahouch 123
 Chanak 123
 Cheb 100, 101
 Chechen 52, 124
 Chefar 79, 82
 Chege 124
 Chegeld 123
 Chegud 123
 Cheguercuta 97
 Chehtelew 32
 Cheh Thelek 32
 Chekmo 144
 Chelchen 52, 124
 Chenchin 96
 Chepanfelde 32
 Chepanfuld 102
 Chepanfulde 32
 Cheparfeude 127
 Chereg 102
 Cherewkuzy 144
 Cherg 101
 Chergewd 139
 Chergou 17, 102
 Chergoud 102, 139
 Cheruch 70
 Cherukezy 144
 Cherych 70
 Chethen 34
 Chethnek 96
 Cheturtekhel 101
 Cheuk 90
 Cheuz 140
 Cheuzteluk 140
 Chitnuk 78
 Chold 121, 132
 Cholnuch 36, 123, 128
 Cholnuk 36, 128
 Cholt 121, 132
 choltat 120
 Chonuk 123
 Chormosnasfee 142
 Chot 121, 132
 Chowlth 121, 132
 Choykacuzdyre 47
 chröfnye fa 88
 Chub 100
 Chuger 97
 Chukmew 144
 Chumun 81
 Chuntey 104, 105
 Churg 101
 Chuthnuk 96
 Chuturtukhel 101
 Chuuz 140
 Chyb 100
 Chyger 97
 Chyglafev 94
 Chyphar 79, 82
 Chythnik 50, 70
 Chytnuk 50, 70
 cicerél 89
 cicörél 89
 cinege 89
 cinöge 89
 Colth 124, 132
 copusde 84
 Copusde 94
 Cubulcut 102, 103
 Cucen Hereh 34
 Cueshyg 68
 cuefti 22
 cuhnamezei 142
 Cukynmezey 34, 142
 Culcey 98
 Culqed 98
 Curtuelfa 34
 Curtuelus 31
 Curu 51, 99, 139
 Curuskyn 104
 Cuzepnemet 68
 Cwuek 90
 Cynege 89
 Cythnek 78
 Cziczerélem 89
 czerges 102
 Csachó 123
 Csaahó 123
 Csaahole 123
 csanak 123
 Csanak 36, 123, 128, 133
 Csatár 55
 Cseb 100
 Csécsény 52, 124
 Csege 124
 Csegöld 123
 Csehtelek 32
 Cselcsény 52, 124
 Csemény 81
 Csentej 105
 Csépánföldre 32
 cseresnya 88
 cseresnye 88
 cseresznye 88
 csergő 101
 Csergöd 139
 Cseric 70
 Cserő 144
 cserösnye 88
 cserösnyé 88
 cserösnye 88
 cserösnyé 88
 cserösnyé 88
 cserösnyé 88
 cserösnye 88
 Csetnek 50, 70, 78, 96
 Csiffár 78, 79, 82
 csiger 97
 Csiger 97
 csigér 97
 Csitár 55
 Csód 132
 Csolt 121, 132
 Csót 121, 132
 Csökmő 144
 csörge 101
 csörgő 101
 csörgü 101
 csörög 101, 139
 Csörög 101

csörösnye 88	Drávca 124, 128	ēnekū 43
csörösnyę 88	Dravica 53, 124	énekül 43
csósz 140	drawc 126	ënekül 43
Csósz 140	Dregza 58	ĕnekül 43
csurgó 101	Druska 57	Ēkeemezo 136, 139
csurog 101, 139	Dubovica 132	Ekel 122
Csütörtökhely 101	Dubrychyn 68	Ekeuch 122, 127
daróc 126	dudására 28	Ekölcs 122, 127
Daróca 53, 124, 128	Durugsa 58	Ekulch 122
Darócaköz 53, 124	Durugfa 58	Elbeu 144
Darolch 126	Dywch 143	Elbő 144
Darolcha 53, 124, 128	eb 54	Elbu 144
Darouch 126	Echer 115	eleeknek 134
Darucha 53, 124	Echileus 143	Eleu 140
Debrecen 68	Echyer 21	elewthew 92
Debreceni 29	Echyr 115	élig 141
Debrezun 68	Eculsu 122	Ellés 143
Décs 143	Ecsér 21, 115	Ellesfalua 143
Décskelecsény 143	Edelény 81	Elleus 143
Deech 143	Edelin 81	Ellős 143
Demeturpataka 103	édes 89	Elo 140
denevér 82	edews 91	elő 140
Derechke 58	edqs 89, 95	Elwed 98
Derecske 57, 58	édös 89	Elyüs 143
derék 58, 89	édös 89	embér 15
derekas 89	édös 89	embørnec 91
Derekce 58	édöss 89	embör 15
Derekcse 58	eğenös 89	éneké 15
derelye 89	egér 82	énekel 43, 44, 89
Dereske 58	egissigben 115	énekél 15
Derezke 58	egres 43	énekő 44
Deser 30	Egrus 103	énekò 44
dob 55	Egruspotoka 103	énekő 44
Dobóca 132	ęgrüst 43	ęnekő 44
Doboulcha 132	Egur 22	éneköl 89
Dobovica 132	egyenes 89	éneköl 89
Doman vlese 68	ęgyenös 89	énëköl 89
domb 55	ęgyenös 89	énekölnek 15
Dombok 48	eheze 134	énekül 43
dorek 89	édös 89	énekül 43
Doroska 57, 58	édös 89	énekül 43
Döröcske 58	éñeköl 89	enoclonec 89
dörölye-fülű 89	éñeköl 89	énökő 44
Döröske 57, 58	éñeköl 89	énököl 89
Drávapiski 56	éinekū 43	ér 23, 77

Erchen 31
 Erchyn 31
 erdé 142
 Erdeufalua 139
 Erdizadkezi 142
 Erdoufalva 137
 Erdoufolua 139
 erdő 134, 139, 142
 ered 139
 erestwyn 111
 ereszt 111
 eresztvény 111
 Ereus 134
 Ereztwen 111
 Erig 51, 57, 70
 Erous 136
 erwlnek 91
 Essek 50, 112
 este 89
 eftue 89
 Eszék 50, 112
 Etény 111
 Ethen 111
 Etyn 111
 eueze 134
 Ewrs 94, 95
 eyr kev 17
 Ezeek 50, 112
 ezwe 91
 Ezyk 50, 113
 falu 32
 Farkasfeld 102
 Farkaz ereztuueni 111
 fébiztat 15
 féd 15
 fęd 15
 Fedemus 103
 féden 15
 fédęn 15
 fédhéz 15
 fédnek 15
 fédön 15
 fee 142
 feijr 115
 fej 142
 feje 142
 fekete 142, 143
 Feketeuholm 142, 143
 Feketeydi 142, 143
 Fekethereh 143
 Fekethy 143
 Feketuholm 143
 Feketwerdw 139
 Feketyuholm 143
 fel 101, 102, 126
 Fel Barcha 102
 fęld 102
 felduar 91, 120
 felhérc 89
 felhercztól 89
 felkel 91
 felkele 91
 Felseupanith 140, 142
 Felsewadrian 101
 felső 101, 140, 142
 Felsőgyöröd 145
 Felsytethey 142
 Felszólát 102
 Feneumal 144
 Feniosaunicza 144
 fenyő 144
 fenyw 144
 Feoldwar 94
 Ferenchez 76
 Fergethew 89
 fergettyú 89
 Fergötyú 89
 Ferihez 76
 Feriho 15, 76
 Ferihő 15, 76
 Ferte 142
 fertes 17
 ferteu 17, 134
 Ferteu 17
 Ferthu 139
 Fertow 139
 fertő 139, 142
 fėső 15
 feu 17, 134
 Feudvar 127
 Feueneserdeyzatuna 142
 Feuldhasadek 112
 Feuldhasadyk 112
 Feuldhyg 104
 Feuldiak 92
 fewdwar 120
 Fewldwar 92
 fey 139
 Figud 70
 fil 12, 81
 Filep 12
 Filzolith 102
 Fiues 69
 Fiuzeg 65, 81
 Fiuzer 65
 Fiuzy 65
 Fiwzerpatak 65
 fiz 70
 Fizeegkuz 108
 Fizer 29
 fizes 66
 Fizieschergeteg 102
 Foldfolua 94
 Foldwar 94
 folt 132
 Folt 132
 Folth 132
 Forcasereztewyni 111
 Forcosti 22
 Fót 132
 főt 134
 fő 134, 139, 142, 143
 föl 101, 102, 126
 föld 95, 102, 126, 127,
 128, 132, 135, 148
 Förgettyú 89
 förhétzszegnek 89
 Fueneserdeuzatona 142
 Fugud 70
 Fulbarcha 102, 104
 Fulgudus 104
 Fulniresfey 142
 Fulsewadrian 101
 Fulswpalathka 140

Fulweyz 104	Geletnek 32, 48, 96	Gheren 56
Fulzaran 104	gemelchenfa 97	gida 101
Furizuelgi 91	Gemelsen 78	gide 101
fúz 63, 70	Gemereu 144	gimilce tvl 17
Fuzer 112	Gemerey 144	gimilcictul 93
Fuzesberuk 81	Gemey 144	Girolt 122
Fügöd 70	gemulchen 80, 112	gifnav 134
fül 12, 65, 81	Gencs 100	Giurmoth 49, 123
fülë 83	Gengus 97	Giurold 122
fülö 83, 92	Gentzsch 100	Gniewy 144
Fülöp 12, 63	geoplwth 87	Goczeel 99
Füred 65, 81	Georgius 95, 99	Goczel 99
Fütő 65	geplw 87	Gokyvolg 94, 104
Füves 69	Gepuserdeu 144	Gorbolc 53, 124
füz 63, 65, 66, 70	Gerbec 101	Gozelo 99
Füzegy 65, 81	Gerchin 96	Göc 99, 124, 148
Füzegyköz 108	Gerde 105	Göd 143
füzér 112	gereben 89	Göd 143
Füzér 29, 30, 65, 112	Gerebenes 89	Göde 101
füzes 81	Geren 56	Gödölle 144
füzes 66	gerendely 44, 88	Gödöllő 144
Fyuesuth 69	gerendölyt 88	gödölő 144
Fyuhteu 65	Gerény 56	gödölye 144
Fyul 65, 81	gërény 56	Gömör 144
Fyured 65, 81	Gergely 100	Gönc 98, 99
Fyuzer 29	Gergin 92	Gönyü 144
fyuzes 66	Gerky 95	Görcsöny 96
Fyves 69	Germolth 49, 123	görény 56
Fyvzer 65	Germoud 49, 123	Görény 56
fyz 63	Germout 49, 123	Görénypusztá 56
Fyzer 29	Germut 49, 123	göröbenbe 89
Fyzir 29, 112	Gerolt 122	göröndö 44
Fyzyr 29, 30	Gesteuge 144	göröndő 44
Garbolc 53, 124	geszt 144	göröndő 44
Géc 116	Geszt 144	göröndőj 88
Gecelfalva 98, 99	Gesztőgy 144	göröndőj 88
Gech 116	Geu 140	göröndőü 44
Geche 100	Geuch 99, 124	göröndöü 44
Gecse 100, 106	Geud 140, 143	Götzel 99
gede 101	Geudí 140	Guchkulfalua 99
Gede 101, 106	Geulch 99, 124	Guchul 99
Gekenus 103, 111	Geur 145	Guchulpholua 99
Gekynes 31, 111	Geustusera 36, 116	Gud 143
Gelednek 96	Gewch 99	Gude 101
Gelednuk 32, 96	Gewrud 144	Gudulleu 144

Gudullo 144
 Guench 100
 Gueneu 144
 Guerchen 96
 Gueud 143
 Gumulchen 78
 Gumulchenus 80
 Gumulchynbukur 71, 97,
 113
 Gumulsinus 69, 112, 113
 Gunch 99, 100
 Gune 144
 Gunguspispuky 71, 97
 Gun(t)z 99
 Gunzo 99
 Gurbuc 53, 124
 Gurbuch 104, 105
 Gurbuchepotaka 101
 Gurchu 96
 Gurchun 96
 Gurede 105
 Gurk 95
 Gurky 95, 99
 Gurn 56
 Gusche 100
 Guud 140, 143
 gvytɔ 92
 Gvyudteluke 140
 Gwren 56
 Gych 116
 gyékényes 111
 Gyékényes 103, 111
 gyeplő 87
 gyepű 144
 Gyerki 95
 gyermolt 49
 gyirmót 49
 Gyirmót 49, 123
 Gyíró 144
 gymilchyn 69, 113
 gymulchen 70, 71, 113
 gymulchenbukur 69
 Gymulchenbukur 80
 gymylchen 70, 97
 Gyngus 71, 97
 Gynu 144
 Győ 140
 Gyömrő 144
 gyöngy 71
 gyöngyös 71, 78, 80
 Gyöngyös 79, 97
 gyöplü 87
 gyöplü 87
 gyöplüszár 87
 gyöplüszár 87
 gyöplyü 87
 gyöprü 87
 gyöprü 87
 Győr 144, 145
 György 99
 Györke 98
 Györke 99
 Györöd 144
 gyrewbukur 144
 Gyrki 95
 Gyrky 95
 gyrou fa 137
 gyrow 137
 gyrowbukur 144
 Gyrowbukur 137
 Gyubarthfewldy 94
 Gyumulchen 113
 Gyurc 95
 Gyurk 95
 Gyurke 99
 Gyurud 144
 Gyűd 140
 gyükér 85
 gyümölcsény 69, 70, 71,
 78, 80, 97, 112
 gyümölcsényes 78, 80
 Gyümölcsényes 113
 gyüngy 85
 gyűr 145
 gywplw 87
 hab 54
 had 54
 hajlik 54
 hal 126
 Halalwolg 94
 Hangunuulge 84
 hangya 55
 Harmu ferteu 139, 142
 Haromkörtvély 34
 Három-körtvély 34
 Harumkurtuel 34
 hasadék 112
 Hasartoszelee 142
 Hatarwlg 84
 Héder 69
 Hedrich 69
 Hedruh 69
 Hedruhvar 69
 Hegeshalm 78
 Hegis 78
 Hegus 78
 hegyes 63, 69, 78, 80
 Helg 91
 helges 27
 Heltheuin 96
 henger 89
 Heren 113
 Herény 113
 herestwyn 111
 Herin 113
 heriosvelgfe 142
 Hernád 124
 Hernadi 124
 Hernadmestery 124
 Hernalthfalwa 124
 Hét 23
 Heten 34, 81, 111
 Hetény 34, 81, 111
 Hetényegyháza 111
 Hethen 34
 Hethén 34
 Hetin 81
 Hetyn 111
 Heulgku 43
 hewlges 27
 Heydreh 69
 Heygmuguy 97
 Hidegséd 115
 Hidek-patak 22
 Hídvég 115

Higuusholm 63, 69	igenos 89	Jeno 136, 141
Hiltwin 96	igenyos 89	Jenő 141
hirdettetni 28	ighirt 115	Jeszenovaréthe 112
Hirics 80	igyenos 89	Jeszenowa rite 112
hirtettetni 28	igyenos 89	Jeur 145
Hlinik 48	igyeņos 89	jó 77
hó 52, 127	igyeņyos 89	jötök 100
hód 126, 129	iker 51, 62, 70	jöttök 100
hold 52, 127, 131	ikirbucur 51, 62, 70	kajla 54
Hold 126, 129	ikres 69	Kakaŕti 22
Holges 94	Ikresholm 69	Kalachnewlgye 84
Holgheluk 91	Ilbw 67	Kalinovo 124
holt 126, 127, 128	Illekew 67	Kálnó 124
Holthneukereke 126	ilig 141	Kánó 124, 128
Holtuen 96	Illev 70, 141	kapával 76
Homorowtetow 137	Illmic 124	kapáve 76
horhfw 134	Ilmeuch 124	kapával 15
Hosszúhetény 111	Ilmovec 124	Kāposztás 48
Houd 126	Ilsuazyg 50, 53, 102	Karasofw 139, 143
Houthlaturcha 120, 126, 127	Iltesse 115	Kartholc 51, 124, 128
hölgy 91, 126, 132	Ineu 141	Kartolc 51, 124, 128
Höltövény 96	Inewthow 67	kastel̄ci 90
Höngör 89	inökő 44	kaztelic 90
höngöríteni 89	inököl 89	Kebelkwth 102
húgy 55	Ipolyszög 56	Kec 33
Hukurithou 98	Ireg 57	Kecel 58
Hulduualach 52, 127, 131	Iregd 57	Kecha 100
humerou 17	Iregszemcse 57	Keche 100
Hydegh patag 22	Irek 57	Kecheu 100
Hydegged 115	Irewg 57	Kécske 55
Hydeggyd 115	Irug 51, 57, 70	Kecsó 100
Hyduig 115	Iseeph 30	kegulfjege 21
Hydweg 112	Isep 29, 111	kéik 110
Hydwegh 115	Ifep 111	kēik 113
Hydwyge 112	Isyp 30	kék 12, 33, 98, 110, 113, 145
Hygiskeu 78, 140	iszég 15	Kék 33
Hygmegy 97	Itebew 138	Kékcsce 55
Hygyshyg 63, 69	Itebő 106, 138	Kekegh 113
hymusuduor 22	Itebw 138	Kékegy 113
Hyulgyz 126	itilni 115	Kekel 92
Icrushygfew 69	Ivrug 57	Kekelleu 98
idő 12, 67, 85, 87	Izbég 58	Kekener 34, 98
iecczifit 115	Izsép 29, 30, 111	Kekenfeukuth 34
iedös 89	Jakusfolde 94	Kelechen 30
	Jarovolg 94	

Kelecsény 30
 Keleenfeuld 104
 këles 15
 Kelkedi 98
 Kelkedy 98
 këll 91
 kenches 27
 Kenes 111
 Kenez 111
 Kenéz 111
 Kengules 106
 Kengyeles 105, 106
 kenyér 82
 kënyér 82
 keplow 87
 Kér 23
 Kerdou 136
 kereby 35
 Kerechen 49, 100
 Kerechun 49, 100, 103
 Kereckuken 34
 kerecsen 49, 100
 Kerecsen 49, 100
 Kerecseny 49, 100
 kereke 35
 Kerek-kökény 34
 Kereow 35
 Keresken 50, 96, 105, 111
 Kereskény 111
 Keresmonostora 97
 Kerestus 103
 kërësztsös 92
 Kereu 51, 99, 139
 Kerey 51, 99
 Kerezthusfeulde 104, 135
 kerezts 21
 kernwle 91
 kerösztsös 92
 Kerthweler 52, 102
 Kertwiles 92
 Kerusken 50, 96, 105
 Kerwa 82
 Keryskyn 50, 96, 111
 Keselefezek 134
 Keseleu 134
 keselyü 135
 kefentyüket 135
 keser- 139
 Kesereu 139, 142
 Keserewperye 89
 Keserey 142
 Keseru 139
 keserü 88, 135, 139, 142
 Kesleurythe 112
 Kestog 144
 Keszö 67
 Keszteulch 90
 Kesztölc 101
 Keszü 67
 keththeus kurtuwelfa 52
 Keuchin Kereow 34
 keures bocor 17
 keuris 62
 Keuris 78
 Keuris tue 70, 97
 Keurus 70, 78, 97, 141
 Kevkche 33
 kewltuala 91
 kewres 62
 Kewresvelge 78
 kewrus 62
 Kewsere 142
 Keycfev 33
 Keykkw 33
 Keykug 113
 Kezeneteümet 95
 kezentheu 135
 kezeyley 134
 Kezle rete 112
 Keztelch 90, 101
 Kezteulch 101, 103, 135
 Kezw 67
 Kezy 67
 kik 110, 113
 Kiniz 111
 Kirtuiles 52, 77, 102
 Kirua 82
 Kirva 82
 kis 15, 65, 66, 71
 Kisakasztó bérc 23
 Kisberzsény 57
 Kisdér 68
 köl 91
 Köferö 88
 Köfferö 88
 kösserüt 88
 Koke 99
 Kokolleo 94
 Kokyner 112
 Komló 55
 köneremet 82
 Konrad 99
 Kortouc 51, 124
 Kortuelyes 94
 köferufége 88, 95
 Kostelec 101
 Kóstolac 101
 Kostolec 101
 Kót 124, 132
 Koth 124, 132
 Kouas sede 34
 Kovásséde 34
 kö 140
 Köbli 102
 Köblös 102
 Köböl 102
 Köbölkút 103
 Köhirics 80
 kök 98, 145
 kökán 98, 112
 Köke 98, 99
 kökény 12, 33, 34, 98,
 112, 145
 Kökény 34, 99
 Kökényér 34, 98
 Kökény ere 34
 Kökényes 34
 Kökényfő-kút 34
 Kökény-kerek 34
 Kökény kereke 34
 Kökény-mező 34
 Kökény-szeg 34
 kökiny 33
 Kölcsény 98
 Kölkedi 98, 99

köll 91
költ 91
Kömlő 55
könyér 82
könyér 82
könyèr 82
könyèr 82
könyer 82
könyér 82
könyvö 92
Köre 51, 98, 99
körös 62, 70, 77, 78, 97,
141
körös 141
Körös 97, 141
Köröskény 50, 96, 105
köröszös 92
körte 12
körtvély 52, 77, 102, 112
Körtvélyes 31, 105, 106
Körtvélyestelek 36, 116
körtvélyfa 34
Körtvelyfa 34
Körü 51, 98, 99, 139
köserü 88, 92
köserü 88
köserü 88
köserü 88
köserü 88
kösonytyú 135
kössöntyú 135
Köved 39, 68, 97
kövek 85, 87
köves 68
közép 68
közöpibe 92
Kriva 82
Kubulkuth 104
Kucheu 100
Kuchinkereby 34
Kued 39, 69, 97
Kuke 99
kuken 34
Kukener 34, 112
Kukenes 34

Kukenis 34
Kukenius zeley 142
Kukenkerek 34
Kukenus 34
Kukenzegh 34
Kukenzug 34
Kukey 99
Kukiner 34
Kukulleu 98
Kukullo 145
Kukullou 145
Kukyner 98
Kukynfeukut 34
Kukynheer 34
Kukynzarw 34
Kulchen 98
Kulchun 98
Kulkedý 98
kultik 115
kuner 21
Kuntz 99
Kuquellv 98
Kure 51, 99
Kuresken 105
Kurtheuelyes 106
Kurthuilis 31, 106, 112
Kurthwylestelek 36, 116
Kurthwylkopu 112
Kurthyuelys 106
Kurtueles 106
Kurtuelfa 34
Kurtuelkopu 112
Kurtuelus 31, 112
kurtuwelfa 52, 102, 104
Kurus 141
Kurusken 50, 96, 104, 105
Kusdeuch 143
Kuskued 71
Kuukyn 34
küek 87
küiek 87
kújek 87
kújek 87
kújek 87
kújek 87
kùjek 87

küjék 87
küjék 87
Küküllő 98, 145
kül 98
Kül 98
kür 52, 99, 139
Kürt 65
Kürtgyarmat 11, 84
Kürü 51, 99, 139
küvek 87
Kvzepberech 93
Kwherych 80
Kwhyrich 80
Kwkener 34
Kwkener 34
Kwkyner 34
Kwre 51, 99, 139
Kwzdyr 68
Kyk 33
Kykeleu 98, 145
Kykpeg 33
Kykug 113
Kykugh 113
kynches 27
Kyniz 111
Kyrou 32
Kyrtuiles 52, 77, 102
Kysakazto beerchy 23
Kysbersen 57
Kyserdew 71
Kysgeur 94
Kysueulg 94
Kyurth 65
Kys Ermen 15
Kyuseskuleu 15
Kysfolud 15
Kysida 15, 65
Kyskereskyn 15
Kysret 65
Kyussorlov 15
Kyvd 69
Kywid 97
Kywssorlow 15
Kywstopolchan 15
Kywsytua 15

migé 97
 Mihály 123
 mikippen 115
 Mikolafalu 32
 Mira 111
 mirhetlen 115
 Misca 123
 Mifcu 123
 Miskoch 123
 Miskolc 123, 129
 Mitar sede 34
 Mitár sédje 34
 mõnet 88
 Mõniet 88
 Mohareve 113
 Moharryve 113
 Molunzug 50, 53, 102
 Mosóc 125
 Mosolch 125
 Mosowch 125
 Mothen 116
 mög 97
 mögy 89, 91
 mõnétke 88
 mõnth 91
 mõnyét 88
 mõnyét 88
 mõnyétasszõ 88
 mõnyétasszony 88
 mõnyétasszony 88
 mõnyént 88
 mõnyéntasszõ 88
 mõnyéntasszon 88
 mõnyét 88
 mõnyét 88
 mõnyét 88
 mõnyét 88
 mõnyétasszõ 88
 mõnyétasszon 88
 mõnyétasszon 88
 Muchun 124, 127, 129
 Múcsony 124, 127, 128,
 129
 Mulchun 124
 Myler 112

Mylpatak 112
 Mynusteluke 112
 myrgewel 114
 Myschouch 123
 Myscolch 123
 Myskolch 123
 Myskoulch 129
 Nagiureogd 57
 Nagybozsód 123
 Nagybörzsöny 57
 Nagyh Iregdh 57
 Nagyiregd 57
 Nagy Irwgd 57
 Nagypeleske 56
 Nagyregd 57
 Nagyürögd 57
 Namény 116
 nem 21
 Nemchyn 81
 Nemcsény 81, 113
 Nempchen 113
 nepnech 108
 neze 134
 Nimchin 113
 nipnek 115
 Nogrymoch 125
 Nomen 116
 Nomuolou 84, 94
 Nomyn 116
 nugulmabeli 17
 num 21
 nyegheefre 91
 Nyék 23
 Nyrmzew 139, 142
 Ócsár 125
 Ócsárd 125
 õ èlõttõ 92
 Órõsch 137
 õrõufch 134
 ohut 134
 Olchar 125
 Olchwar 125
 Olcsvár 125
 Olker 111
 Olkyr 111

õromõ 92
 õ tollõ 92
 Ozyvvelg 102
 ödö 87
 ödven 18
 ök hazajöttök 92
 ökör 12, 98
 Ökörítő 98
 öküz 98
 ölöli 92
 Ölved 98
 ölyv 98
 ömel 92
 örém 135
 örény 135
 örög 92
 örvény 135
 östve 89
 összö 92
 ötönn 92
 Palataerde 142
 Pállágok 48
 Pápadereske 57
 Papolc 125
 patak 28, 77
 Paulus 123, 124
 Péc 23
 Pél 23
 Pelejte 29
 Peleske 56
 Peleznék 116
 Peliske 56
 pelfewchÿ 27
 Pelsóc 96, 141
 Pelyznuk 116
 pendely 89
 Penészlek 116
 péntek 112
 Péntek 112
 Pentel 89
 Péntölöm 89
 pēr 83
 Peren 111
 Perény 95, 110
 Pergethew 135

Perich 80
 Perim 111
 perje 89
 Perrin 95
 perfelchÿ 27
 Peruen 95, 110
 Perven 111
 Perwen 110
 Peryn 95, 111
 Petenad 101
 Petened 101
 Pethlend 101
 Pettend 101, 105
 pewchety 90
 Phylupkue 63
 Phylyp 63
 Phyrich 80
 pil' 12
 Piliske 56
 Pilisych 96
 Pilyske 56
 Pintuk 112
 Pirics 80
 Pirin 95, 111
 Piski 55, 56
 piskop 56, 67
 piskup 56, 67
 pispek 81
 Pispiky 56, 67
 pispök 67
 Pispuki 67
 pispük 67
 Pleseuch 141
 Plesuch 96, 141
 Plusuch 96
 Poche 124
 Pócs 123, 124
 Pócsa 124
 Polch 123
 Polche 124
 Popevremev 94
 Popolch 125
 potok 28
 Pouch 123
 Poucha 124
 Poufeude 126, 127
 Pouszelehelye 142
 Pölöske 56
 pör 83
 pörgettyü 135
 Pörgye fü 89
 Práznóc 125, 128
 Preznolch 125, 128
 Proznouch 125
 Prven 110
 Purín 111
 Puruen 110
 Puruin 111
 Purwen 95, 111
 Purwyn 111
 Puryn 111
 Putlend 101, 104, 105
 pünkösd 67, 85, 87
 pünközsdí 87
 Püski 55, 56
 püspek 81
 püspök 56, 67
 Pyleske 56
 Pyliske 56
 PynkUSD 67
 Pyntuk 112
 Pyrin 95
 Pyrryn 95
 Pyskÿ 56
 Pyspuki 56
 quiescut 68
 Quiestou 68
 Quortueles 106
 Qurtuelus 103, 104
 Rábakecöl 58
 Radímice 101
 ragva 18
 Rahóca 125, 128
 Rákóc 125
 Rakolch 125
 Rama 123
 Ramacha 123
 Ramocha 123
 Ramocsa 123
 Ramocsaháza 129
 Rathodfolua 49, 122
 Ratholthfalwa 49, 122
 Ratold 49, 122
 Ratolt 49, 122
 Rátót 49, 122
 Redemec 101
 Redemuch 101, 103
 Rednek 70
 Rednichpotoca 70
 Rednuk 70
 Regmec 101, 105
 rënd 91
 rét 112
 Rethi 115
 Réti 115
 Reuisce 77
 Reuyeno 136
 rév 113
 Revište 77
 Revistye 77
 Riba 56
 Richaz 125
 righen 115
 Rikács 125
 rikácsol 125
 Rimóc 125
 rive 113
 Rodmech 105
 Rohocha 125
 Roholcha 125, 128
 Rokouch 125
 Romalchahaza 123, 129
 rönd 91
 Rukthe 22
 Ruozti 22
 Ruthke 22
 Rygyta 22
 Rykalch 125
 Rymolch 125
 Ryty 115
 Ryvchka 77
 Sagwegh 128
 Sajtény 54
 Sajtín 54
 sár 77

Sárófalu 32
 Sarold 122
 Saroltu 122
 Saroufalu 32
 Sarród 122
 Sasweolgy 94
 Saulfolde 94, 104
 Scebechleb 113
 Scecen 113
 Scechyn 113
 Scena 34
 Sceplak 112
 Sceplok 112, 115
 Scepus 22
 Scertora 47
 Schekchu 102
 Schiffer 78
 Sciluasfee 142
 Scim 87
 Scumedi 87
 Scyplak 112, 115
 Sé 21
 Sebechleby 113
 séd 77
 Séd 34
 Sedefey 34
 Sedey 34
 Séd feje 34
 Sedfev 34
 Sédi 34
 Sedý 34
 Seecloc 23
 Seesecfehe 139
 Jegifiti 22
 Seleumal 139, 142
 Selmekus 31, 103
 Selus 139
 Semlekus 31
 Semlykus 31
 Sendel 88
 fendel 88
 séndő 43
 séndó 43
 séndő 43
 séndő 43

séndő^ü 43
 Senegetho pataka 134
 Serad 122
 Seurug 143
 Shuton 122, 129
 Sibold 122
 Sibolth 122
 Sidfy 142
 Sindelsegh 88
 sindő 44
 sindó 44
 sindő 44
 sindőj 88
 sindöl 88
 sindő^ü 44
 Sobolch 122
 Solt 122
 Soltum 122
 Solumkow 140
 Somogydöröcske 57
 Sorud 122
 Soruld 122
 Soruuld 122
 Sótöny 122, 129
 söndő 44
 söndő 44
 Söréd 122
 sóreg 143
 Sőreg 143
 Sőregpuszta 144
 Sövénye 34
 Spanmeze 142
 Suene 34
 Sulgabekin 49, 69
 Sumtey 22
 Sureg 143
 Syboulth 122
 Sybouth 122, 127
 Sye 21
 Syplak 115
 Sytnik 78, 96
 Sytuatue 97
 Szabolcs 122, 127, 129
 Szebelléb 113
 Szécs 23, 30

Szécsény 113, 125, 128,
 129
 Szederkény 81
 szeg 50, 53, 102
 szegén 110
 szegény 110
 szegin 110
 szegíny 110
 szék 23
 Szék 23
 Szekcső 102, 139
 széké 15
 székéj 15
 szekér 82
 Széklak 23
 székőj 15
 szélé 142
 szem 86
 szemés 43
 szép 110, 112
 Széplak 115
 Sziget feje 78
 szíp 110
 szipog 54
 szivárog 54
 szög 50, 56
 szökik 102, 139
 szökös 102, 139
 szőlő 134, 139, 142
 szőlős 139
 szöm 83, 86
 szöm 86
 zomeinec 87, 95
 szömös 43
 szücs 12, 140
 szüle 135
 szülé 135
 szülő 135
 szüm 83
 szümüs 43
 Tabód 122, 127, 128
 Taboodi 122, 127
 Tápé 145
 Tapeu 145
 Tapey 145

Tápió 145	Teuchik 120	Tuet 100
Tarnóc 125	tëüt 83	Tulg 120
Tarnouch 125	Thebaldus 122	Tusyr 36, 116
Tawarnucweg 128	Thechew 140	Tutus 100
Tecu 140	Thecu 140	Tuys 39, 69
Técs 140	Thecz 140	Tuzsér 36, 116
Técsó 140	Thehuenustelke 103	tú 100
tehén 82	thekunched 21, 22	tüdő 67
Tekero 134	thelek 91	Türe 68
Tekerov 136	Theneu 144	Tvl 94
tele 91	Theobald 122	Twysr 36, 116
tele tewlt 91	Thethen 111	Tyre 68
temes 22	Theton 111	Tyvis 69
temef 22	theulthew 91	Tyzolch 53
temus 22	Theuthes 100	ueluc 22
Teneu 144	thevgh 120	uertus 22
Teney 144	Thewtheus 100	urcun 22
tengely 43, 86	Thobold 122, 127	urumemtul 93
Tengely 86	Thumuswar 22	Uueinic 69
tëngöly 86	Thuno 144	üdő 67, 87
tengö 43	Thure 68	üdö ^u 87
tengö 43	Thyretelüke 68	ügy 77
tengö 43	tidő 67	ül 68
tengö 43	Tiszolc 53	Ülbő 67
tengö 43	tijtes 21	ülése 68
tengö 43	Titel 68	Üllés 143
tengö 43	Tithil 68	Üllő 70, 141
tengö 43	Titulensis 68	Ülő 67
tengöj 86	tórwint 114	ünő 134
tengöj 86	Toteus 100	Ünő 67
tengör 83	Toth Beruey 55	ünökò 89
tengö ^u 43	tő 66, 100	üreg 51, 57, 70
tengö ^u 43	tölt 91	Üreg 57
tengö ^u 43	tön 92	ürü 12
tengür 83	Töngö 86	Üzbég 58
tenyér 82	Töröcske 57, 58	Vámosderecske 57, 58
Tényő 144	tőt 83	Varsolc 53
tengil 86	tött 83, 92	Vasszécseny 113
térékték 15	Töttös 99, 100, 148	Vatacholnuka 36, 128
tärenye 82	töve 97	Vatavolge 94
Ternolch 125	tövis 39, 69	veder 91
terumteve 21	Trenchen 54	vég 112
tesfér 18	Trencsén 54	Vegag 31
Tétény 31, 111	Trincin 54	végy 15
Tetyn 31, 111	tudasara 28	Vejmür 70

vekas 27	werud 21	Zeldes 91
velec 22	Werus 97	Zemlen 29
vëlgy 83	Wezeken 111	Zemleniensi 29
veluc 22	Wezekyn 81	Zemlu 22
Vének 69	wigire 114	Zemlum 22
vér 97	Worsolch 53	Zemlyn 29
veres 97	Wrus 97	Zemplén 29
veres- 90	Yciafucara 47	Zemy 87
vermut 93	ydes 114	Zent Benedek 95
Veszkény 111	Ygmelch 124	Zentgyrolth 122
Veternyik 70	Ykortou 84, 94	Zenthbeneduk 95
Veurus 90	Ykvtou 51, 62, 70	Zenthgyroth 122
Veymurfuca 70	Yllw 70, 141	zentøk nec 91
Vezekény 81, 111	Yrug 57	Zeolous 137
Vezekyn 111	Yrugh 57	zepuf 22
vilagbele 17	Ysep 111	Zeuch 140
vín 69	Ysyp 111	Zeulduar 91
Vllw 70, 141	Zaboch 122, 127	Zeuldwar 43
vlnø 92	Zabolch 122	Zigetfey 78
Vlued 93, 98	Zabouch 122	Zigethfiu 143
Vluespotok 93	Zabowch 120	Ziplak 112
Vorsadteue 97	zallas kerese 134	Zoboch 129
vow 137	Zarazwlg 84	Zobolsu 120
vödör 91	Zech 30	Zobouch 122
völgy 83, 84, 91, 95, 102, 126, 128, 132, 133, 135, 148	Zechen 113, 125	zõmeewel 91
vön 92	Zechyn 113	Zoleus 94
vött 92	Zederiesuolg 43, 84, 91, 94	Zoltangypew 144
vracun 22	Zederkun 81	Zoochfertej 142
Vrkun 22	Zedriesvolg 94	Zoulous 137, 139
vrmin 93	Zeebhelyb 113	zöld 91
Vrs 94	Zeech 30	Zukchu 102
vülgy 84	Zeek 23	zumtuchel 21, 87, 93
Vygag 31	Zegethfey 78	Zuuch 140
výkas 27	zeguholmu 22	zweck 90
vyris 97	Zekcheu 139	Zychyn 113
Wadlewe 142	Zekchou 139	Zyla 111
Wecurnuk 70	Zekchu 139	Zymzorma 87
Weimir 70	Zekereswlg 84	Zsemlyékes 31
Weinuc 69	Zekereswlgfeü 84, 102	Zsibót 121, 127, 128
Weres 97	Zela 111	zsindely 43, 88
Wertus 22	Zéla 111	zsindő 44
	Zelchen 125, 128, 129	zsindøj 88
		zsindöl 88

Summary

1. Delimitation of the Topic and the Objectives of the Monograph

My work focuses on the first major period of the written phase of the history of the Hungarian language, the early Old Hungarian period (from the 11th century to the middle of the 14th century), that is, the era in which the writing conventions of Hungarian had only begun to emerge at most, and in which the most salient characteristic of language use was dialectal differentiation. Over the past half century or so, research in historical dialectology has occupied a peripheral position within Hungarian linguistics. At the same time, however, significant syntheses of Hungarian historical linguistics, including those pertaining to the Old Hungarian period, have been completed. These works have brought something of a theoretical and methodological renewal in Hungarian historical linguistics that may also prove fruitful for investigations in historical dialectology. Moreover, the body of accessible source materials, which have been thoroughly explored from many linguistic perspectives, has likewise increased dramatically over the past half century, though the rigorous study of these materials for the purposes of historical dialectology has progressed only haltingly.

In my work, I place emphasis on the theoretical and methodological issues concerning dialectal differences in the early Old Hungarian period, as well as on the geographical and chronological characteristics of particular phonological oppositions. Accordingly, the monograph is divided into two major units. Within the scope of theoretical and methodological considerations, I primarily address the evidential value of the primary sources on historical dialectology. Building on this, in the chapter devoted to phonological dialectal differences in the early Old Hungarian period, I provide a description of the geographical and chronological features of the oppositions *i ~ ü*, *ë ~ ö*, *é ~ í*, as well as those related to the diphthong *ëü* and to the loss of *l*.

2. Methods and criteria of the analysis

Recently, a new dataset has become available that significantly surpasses all previously used corpora in size. This dataset offers important material that furthers a timely reconsideration of the geographical and chronological characteristics of phonological phenomena in the early Old Hungarian. For the description of phonological dialectal differences in the early Old Hungarian period, I have used as my primary source material the phonological and orthographic historical database

of the Department of Hungarian Linguistics at the University of Debrecen, which primarily contains linguistic data concerning place names from charter sources, analyzed from phonological and orthographic historical perspectives with regard to individual lexemes. The database currently comprises 55 263 records.

The prominent role of this group of lexical items in phonological historical research is justified both by the nature of the sources of the period (namely, that place names have survived in large numbers in scattered records, whereas the textual sources of the period contain barely five hundred words altogether) and also by the fact that their temporal and geographical localization can generally be carried out with remarkable precision. With the aid of the database, I have examined the opposition *i ~ ü* on the basis of a total of 835 data points, the opposition *ě ~ ő* on the basis of 1135 data points, the loss of *l* on the basis of more than 1200 data points, the opposition *é ~ í* on the basis of approximately 1500 data points, and the oppositions related to the diphthong *ěü* on the basis of more than 1300 data points.

In contrast to earlier studies in historical dialectology, I have thus been able to rely, in my analyses of geographical and chronological phenomena, on a very extensive dataset, basing my study on the methodological principles elaborated in the theoretical chapter. My analyses proceed along several distinct yet closely interwoven lines.

Since it is a general characteristic of early Old Hungarian orthography that a single sound may be represented by several letters, while a single letter may also denote several sounds, the clarification of orthographic issues in this period is, in most cases, inseparable from the study of phonological dialectal phenomena. For this reason, the description of individual oppositions is generally preceded by a discussion of questions relating to orthographic historical features.

In the course of my investigations carried out on a large dataset, I examined which factors create the given opposition and what categories of historical origin can be distinguished among the data on this basis. The phonological oppositions of dialects can be highly complex in terms of their development, or in other words, they can be the result of different processes of change. The resulting phonological dualities and variations may, in turn, display divergent characteristics both chronologically and geographically. For this reason, the identification of the sound changes that give rise to phonological oppositions constitutes a fundamental task in the study of historical dialects. The exploration of sound changes, however, cannot be successfully carried out without etymological analyses of the data. Beyond the etymological characteristics of individual names, the etymological problems of elements attested in different parts of the area in which the language was in use and traceable to the same etymon are of particular importance for historical dialectological studies. Analyses of such clusters of names demonstrate that certain etymological studies of place names can yield results only through

the joint analysis of the members of such clusters. Furthermore, the names connected in this way are, naturally, also treated as related elements in historical dialectological analyses. The consistent application of this principle therefore runs throughout all the concrete historical dialectological descriptions, since the etymological analyses underlying the research are in every case carried out through the linking of etymological clusters of place names, or in other words, through the joint examination of elements with the same etymon attested in different parts of the language area.

In connection with phonological oppositions, I also examine which chronological characteristics can be observed within the individual categories. The value of historical data as sources for historical dialectology in this respect is rendered uncertain, alongside the fluctuations present in charters, primarily by the chronological unevenness in the distribution of sources. In the course of my work, this circumstance prompted me to adhere consistently to the methodological principle that both the absolute and the relative frequencies of the data (meaning the frequencies of phonetic forms reflecting the given opposition in relation to one another) are taken into account in the study of both chronological and geographical characteristics.

The ultimate aim of the analyses is, naturally, to form a picture of the geographical characteristics of the oppositions with the aid of localized data. In describing the geographical characteristics of phonological oppositions in the early Old Hungarian period, in addition to the uneven geographical survival of charters, I have also paid particular attention to the data from charters that have not been preserved in their original form. Thus, for example, in connection with the opposition *i ~ ü*, I have examined whether the chronological relations of changes occurring in individual syllables are influenced by whether data from charters preserved in non-original form are taken into account. If we take into consideration certain outlying cases, it may indeed become apparent that their atypical character is due to the fact that the given data is found in a charter that was transcribed.

3. The new scientific findings presented in the monograph

In describing the phonological dialectal differences of the early Old Hungarian period, I have thus sought to carry out a combined analysis of various aspects, namely the description of categories of origin, their chronological characteristics, and the geographical relations of individual oppositions.

My analyses have confirmed the preliminary assumption that the differentiation of individual categories of origin is indispensable from the perspective of historical dialectology, since, first, the direction of change is a highly important consideration in the analyses and, second, there may be relevant geographical and chronological differences among these categories. In reconstructing the

etymological background required for these analyses, I also considered it important to stress that such classifications are rarely completely certain. In most cases, they can only be established with varying degrees of probability.

In mapping the chronological characteristics of the categories of origin, we have likewise gained important insights. In the examination of the opposition $i \sim \ddot{u}$, for example, in the case of labialization proceeding from the end of the word, the chronology of the data belonging to the individual types shows that in the early Old Hungarian period labialization occurred most frequently and earliest in the stem-final vowel preceding a suffix, and illabial vowels occurring in stressed stem-internal syllables can still be attested in greater proportion than labial ones even in the fourteenth century. This finding thus confirms the conclusions of earlier scholarship on the basis of a much larger body of data.

In connection with the opposition $\ddot{e} \sim \ddot{o}$, I have likewise examined its chronological aspect. On this basis, it can be observed that data showing the presence of $\ddot{o}$ can appear in any phonetic position and in different parts of the language area as early as the thirteenth century. In the appearance of such data in different phonetic environments, a shift can indeed be observed across successive half-century intervals (as indeed has been suggested by the earlier secondary literature), as the number of occurrences of data with $\ddot{o}$ in stressed syllables increases significantly over time. This, however, most probably merely reflects the increase in the absolute amount of data, since the number of occurrences of $\ddot{e}$ data also increases substantially in this position across the same intervals.

In summarizing the chronological relations of phonological oppositions, it is also worth paying attention to their interrelations. The chronological differences among the sound changes giving rise to phonological oppositions in the early Old Hungarian period are naturally reflected in the relative proportions of archaic and innovative forms. On this basis, it may be concluded that, within the period, the sound changes giving rise to the opposition $i \sim \ddot{u}$ began earliest, whereas those associated with l began latest. The dominant presence of archaic forms also indicates that, in the early Old Hungarian period, the formation of these oppositions had begun, but they would reach full development only in later centuries.

In describing geographical characteristics, in contrast to earlier historical dialectological analyses, I was able to rely on a very large body of data. In projecting the data onto maps, however, as noted above, I took into account not only their absolute frequency but also their relative frequency. The results obtained in this way have significantly refined the conclusions found in the earlier historical dialectological descriptions.

In the case of the opposition $i \sim \ddot{u}$, for example, rather than the previously identified focal point at the Dráva estuary, the northwestern part of the language area appears to be more decisive. On the basis of the maps, earlier conceptions

in the literature regarding the geographical distribution of the opposition $\ddot{e} \sim \ddot{o}$ can likewise be confirmed only in part. In terms of absolute frequency, Baranya County and Abaúj County appear to form the focal area of the occurrences of $\ddot{o}$ data, but this is more likely a consequence of the nature of the sources. On the basis of relative frequency, labial data are frequent in the southern and eastern parts of the language area and also in Esztergom County.

In the case of the $\acute{e} \sim \acute{i}$ opposition, earlier conceptions regarding its presence in the western Transdanubian region and in the Nyírség-Szamoshát area appear, on the basis of the data, to be partially confirmed for the early Old Hungarian period as well. The currently available dataset shows that in the first half of the thirteenth century, $\acute{i}$ -type forms were characteristic of the northern and western parts of the language area, but my findings do not contradict earlier descriptions relating to the late Old Hungarian period either, since in the first half of the fourteenth century $\acute{i}$ -type data also are found in greater numbers in Szatmár, Vas, Zala, and Sopron Counties. It is true, however, that by this time examples of this type can be found in almost all parts of the language area.

According to earlier descriptions, the loss and insertion of the l sound were most strongly manifested in the western part of the linguistic area. However, both the absolute and relative frequency maps showing the distribution of the data indicate that the loss of l form and its non-etymological insertion are characteristic of the northern and northeastern, western, and southern regions of the language area in the early centuries. In contrast, this phenomenon does not appear to be widespread in the central and eastern regions of this area.

The contradictions between earlier descriptions and the newer historical data prompted further investigation in certain cases. I therefore also considered the question of which additional factors, beyond the evidence found in historical data, may be taken into account in the description of the $i \sim \ddot{u}$ opposition. As part of this, I addressed phenomena of dialect contact, or more specifically, how the spatial spread of the $i \sim \ddot{u}$ opposition was influenced by its encounters, in geographical terms, with the tendency toward the opening change $i > \ddot{e}$. My findings show that in areas appearing labial on the basis of historical data, the $i \sim \ddot{u}$ opposition is more commonly found, whereas in illabial areas the $i > \ddot{e}$ change tends to occur. In addition, I examined and demonstrated on the basis of concrete data the hypothesis that the dominance of labial or illabial sounds may also be related to stress conditions, or in other words, $i > \ddot{u}$ is typical in unstressed syllables, while $i > \ddot{e}$ is characteristic of stressed syllables. In addition to these factors, it is also important to keep in mind that the occurrence of sound changes may depend to a considerable extent on the phonetic position of the sound, for example after consonants such as b and f .

In connection with the spread of labial forms in Old Hungarian, one must also take into account normative tendencies favoring labiality that were already to

some extent operative at the time. Consideration of this factor may be particularly important in describing the geographical characteristics of labial versus illabial oppositions in the early Old Hungarian period, that is, the data from regions rich in labial forms, such as the area of Nyitra, are to some extent thrown into question by the fact that these regions exhibit strong illabiality in later periods. In connection with the labialization $i > ü$, I also sought, through present-day examples, to examine whether the historical development of $ö$ -type forms in regions that today display independent use of the $ö$ form may support the theory that an earlier $ü$ -type dialect may have developed into an $ö$ -type one. The aim of this investigation was to demonstrate, through the examples presented, the methodological pitfalls that render the verification of this hypothesis problematic.

4. Prospective Paths for Further Study

On the basis of my research, which has aimed to uncover phonological oppositions in the early Old Hungarian period, it becomes clear that a description based primarily on historical data, owing to certain methodological pitfalls, can only partially reveal the early antecedents of phonological tendencies. The results of previous research may therefore be further substantiated primarily through the chronological extension of the investigation, or in other words, through the examination of the period from the fourteenth to the sixteenth century. At the same time, a thematic expansion of historical dialectological studies concerning the early Old Hungarian period also appears to be indispensable. On the basis of the findings obtained thus far, the study of dialectal features in the Old Hungarian period requires a reassessment of the results of phonological historical and etymological research and their integration into historical dialectological work. Furthermore, alongside the phonological dialectal phenomena of the Old Hungarian period, the study of lexical elements is likewise fully justified as an accompanying perspective, since the examination of a given lexical field may yield general insights into the factors determining the spread of dialectal phenomena.

Historical dialectological investigations, by their very nature, also rely on the findings of historical scholarship in every period. For example, the administrative structures of the Old Hungarian period may evidently influence the spread of certain linguistic phenomena, while in the study of the linguistic features of language and dialect islands, knowledge of the migration history of the given region may account for observations related to linguistic phenomena. Accordingly, further avenues of research may include, for instance, the formation of the geographical structure of the Kingdom of Hungary, the impact of its historical conditions on the distribution and survival of Old Hungarian sources, as well as the relationship between the demographic and migration history of the Old Hungarian period and the emergence of language and dialect islands.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közléteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közléteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES, *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT, *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN, *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.
31. *Helynévtörténeti Tanulmányok 10.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2014. 206 lap.
32. BÁBA BARBARA–NEMES MAGDOLNA, *Magyar földrajzi köznevek tára.* Debrecen, 2014. 338 lap.
33. SZÓKE MELINDA, *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen, 2015. 244 lap.
34. KOVÁCS ÉVA, *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2015. 238 lap.
35. *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* Szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2015. 433 lap + 36 térképmelléklet.
36. *Helynévtörténeti Tanulmányok 11.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2015. 200 lap.

37. RÁCZ ANITA, *Etonimák a régi magyar településnevekben*. Debrecen, 2016. 196 lap.
38. TÓTH VALÉRIA, *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, 2016. 307 lap.
39. BÁBA BARBARA, *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016. 187 lap.
40. DITRÓI ESZTER, *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata (A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben)*. Debrecen, 2017. 169 lap.
41. TÓTH VALÉRIA, *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. Debrecen, 2017. 219 lap.
42. *Helynévtörténeti Tanulmányok 12.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2016. 155 lap.
43. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 4. Liptó–Pilis vármegye.* Közlétesítők: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 119 lap + 18 térkép.
44. *A Survey of Historical Toponomastics.* Szerk. KOVÁCS ÉVA. Debrecen, 2017. 151 lap.
45. KOCÁN BÉLA, *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. Debrecen, 2017. 249 lap. [hibásan: 43. sorozatszámmal]
46. *Helynévtörténeti Tanulmányok 13.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2017. 195 lap.
47. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Helynév-szociológia*. Debrecen, 2018. 169 lap.
48. KOVÁCS ÉVA, *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen, 2018. 145 lap.
49. *Helynévtörténeti Tanulmányok 14.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2018. 157 lap.
50. *Helynévtörténeti Tanulmányok 15.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2019. 223 lap.
51. KATONA CSILLA, *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. Debrecen, 2020. 201 lap.
52. *Helynévtörténeti Tanulmányok 16.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2020. 167 lap.
53. E. NAGY KATALIN, *Empíria és teória a helynév-szociológiában*. Debrecen, 2021. 204 lap.
54. RESZEGI KATALIN, *Kognitív szemléletű névtudományi vizsgálatok*. Debrecen, 2022. 263 lap.
55. KOCÁN BÉLA, *A régi Ugocsa vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen, 2022. 479 lap.
56. PELCZÉDER KATALIN, *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. Debrecen,

2022. 277 lap.

57. *Helynévtörténeti Tanulmányok 17.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2021. 149 lap.
58. SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA, *A bihari Felső-Hegyköz helynevei.* Debrecen, 2023. 199 lap.
59. SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA, *Helynév-szociológiai vizsgálatok a Partiumban.* Debrecen, 2024. 235 lap.
60. *Helynévtörténeti Tanulmányok 18.* Főszerk. TÓTH VALÉRIA. Felelős szerk. BÁBA BARBARA. Debrecen, 2022–2024. 199 lap.
61. HAVASI-KOVÁCS HELGA, *Várnevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2026. 202 lap.